

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ГОДОВАНИК ЄВГЕН ВАЛЕНТИНОВИЧ

Прим. № _____
УДК 34:342-048.35 (043.3)

**ДИСЕРТАЦІЯ
ЕФЕКТИВНІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ НОРМ В
УМОВАХ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ПРАВА**

12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

81 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ Є. В. Годованик

Науковий консультант:

Волошин Ю. О., доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України

Маріуполь – 2020

АНОТАЦІЯ

Годованик Є. В. Ефективність конституційно-правових норм в умовах сучасного розвитку системи права. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Маріупольський державний університет, Маріуполь, 2020.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню проблем теорії та практики забезпечення ефективності конституційно-правових норм в умовах сучасного розвитку системи права. Проаналізовано місце та роль системи права у сучасній правовій системі. Визначено основні принципи та особливості функціонування сучасної системи права.

Піддано комплексному аналізу загальні засади конституційної модернізації системи права у сучасних умовах суспільного розвитку.

Зазначається, що під конституційною модернізацією системи права слід розуміти її оновлення, осучаснення на концептуальному, інституціональному та практично-праксіологічному рівнях без докорінних змін конституційного ладу на основі вже закріплених у конституції та конституційному законодавстві основних, фундаментальних принципів конституційного права.

Досліджено теоретико-методологічні аспекти визначення поняття «конституційно-правова норма».

Доведено, що при дослідженні теоретико-методологічних особливостей функціонування конституційно-правових норм слід проводити та чітко усвідомлювати різницю між поняттями «носій влади», «носій правотворчої функції» та «джерело влади», «джерело права»,

«джерело національної правової системи», адже джерелом правової системи та усіх її елементів, включаючи правові норми, у подібному розумінні є виключно народ, який легітимізує державу та її апарат у статусі носіїв публічної влади, включаючи повноваження щодо створення та подальшого забезпечення належної реалізації норм права в інтересах усього суспільства.

Показано, що до найважливіших особливостей норм конституційного права у сучасному конституціоналізмі, на наш погляд, слід віднести наступні: загальнообов'язковий характер конституційно-правових норм, тобто норма конституційного права є обов'язковою для всіх суб'єктів конституційного права без винятку; норми конституційного права є регулятивними, оскільки встановлюють чи санкціонують правило поведінки, що регулює суспільні відносини; конституційно-правові норми мають формально-визначений характер, тобто, будучи виданими народом, чи державою, чи суб'єктами місцевого самоврядування, мають письмову, документальну форму, яка надає можливості всім суб'єктам конституційного права ясно і точно розуміти їх зміст і сутність; норма конституційного права має загальний характер, тобто поширюється на всіх суб'єктів, що стають учасниками правовідносин, передбачених цією нормою.

Визначено теоретико-правовий зміст категорії «ефективність конституційно-правових норм», окреслено поняття та основні форми реалізації норм конституційного права у сучасних умовах розвитку системи права

Встановлено, що під ефективністю конституційно-правових норм слід розуміти якісну та кількісну здатність конституційно-правових норм забезпечувати здійснення суб'єктами конституційно-правових відносин усвідомлених, цілеспрямованих правомірних вольових актів (через

здійснення певної дії або утримання від її здійснення), заздалегідь закладених (запрограмованих) у нормах в якості кінцевого результату їх реалізації.

Визначено, що належний рівень загальної соціальної ефективності конституційно-правових норм у правових системах держав-членів міждержавних інтеграційних об'єднань може бути практично досягнутий виключно за умови функціонування національної правової системи на концептуальній основі імплементації спільних принципів й цінностей відповідного інтеграційного об'єднання (регіональних правових стандартів) та загально визнаних універсальних міжнародно-правових стандартів на усіх рівнях національної правової матерії, включаючи конституційний правопорядок та національну модель практики застосування конституційно-правових норм у повсякденній життєдіяльності індивіда, суспільства, держави.

Наголошується, що стратегічним завданням та необхідною загальною умовою для подальшого підвищення соціальної і юридичної ефективності конституційно-правових норм на сучасному етапі розвитку українського конституціоналізму та європейської міждержавної інтеграції України є трансформація конституційно-правової системи шляхом її реформування та поступового приведення законодавства у відповідність із європейськими правовими стандартами.

Ключові слова: система права, конституційно-правова норма, конституціоналізм, ефективність, європейська міждержавна інтеграція, конституційна модернізація.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Годованик Є. В. Ефективність конституційно-правових норм: теоретико-методологічні аспекти / Є. В. Годованик. – Одеса: Фенікс, 2019. –

356 с.

2. Годованик Є. В. Підрозділ 3.1. Рада Безпеки ООН як інструмент міждержавної інтеграції у сфері забезпечення міжнародного правопорядку / Є. В. Годованик // Інтеграційне право в умовах глобалізаційних процесів: концептуальні та методологічні підходи / М. О. Баймуратов та ін. ; за ред. проф. Ю. О. Волошин ; МДУ, Європ. орг. публ. права. – Одеса : Фенікс, 2015. – С. 356-371.

3. Годованик Є. В. Розділ 3. Тенденції та наслідки імплементації європейських стандартів в сфері надання освітніх послуг у національну правову систему України / Є. В. Годованик // Актуальні проблеми правового забезпечення освітніх послуг в Україні в умовах європейської міждержавної інтеграції / О. М. Атоян, М. О. Баймуратов, Ю. О. Волошин, Є. В. Годованик, С. В. Папаяні, Г. Є. Тихомирова ; за заг. ред. М. О. Баймуратова. – Маріуполь : МДУ, 2015. – С. 48-103.

4. Hodovanyk Y. Organizational and legal aspects of enhancing the European Parliament activity effectiveness within the european interstate integration / Y. Hodovanyk, G. Tykhomyrova // European vector of contemporary jurisprudence: the experience of Ukraine and the Republic of Poland. – Volume 2. – Sandomierz, Poland : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2018. – P. 101-117.

5. Hodovanyk Y. Legal Aspects of Educational Services in the Context of the Globalization and European Interstate Integration / Y. Hodovanyk, G. Tykhomyrova // Economic and Legal Foundations of the Public Transformations in Conditions of Financial Globalization. – N.Y., USA : Yunona Publishing, 2018. – P. 410-419.

6. Годованик Є. В. Підрозділ 2.2. Правові аспекти забезпечення конкурентоспроможності сучасного університету в умовах європейської міждержавної інтеграції / Є. В. Годованик // Інтернаціоналізація як фактор

конкурентоспроможності сучасного університету / За наук. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2017. – С. 111-125.

7. Годованик Є. В. Підрозділи 2.2 (у співавт. з Ю. О. Волошиним), 2.4 (у співавт. з В. І. Муравйовим) / Є. В. Годованик // Вступ до європейського парламентського права : Навч. посібник / Кол. авт. ; за заг. ред. В. О. Зайчука. – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2015. – 476 с.

8. Годованик Є. В. Правознавство : Навч. посібник / Є. В. Годованик, С. Х. Барегамян. – Маріуполь : МДУ, 2017. – 320 с.

9. Годованик Є. В. Сучасне розуміння міжнародних виборчих стандартів в умовах правової глобалізації / Є. В. Годованик, Ю. О. Волошин // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2013. – № 2. – С. 57-60.

10. Годованик Є. В. Методологічні засади дослідження ефективності норм права у діяльності міжнародних організацій / Є. В. Годованик // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2013. – Вип. 5. – С. 116-122. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

11. Годованик Є. В. Підвищення ефективності формування європейських правових стандартів як напрям діяльності політичних партій Європейського Союзу / Є. В. Годованик // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2014. – Вип. 7. – С. 202-210. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

12. Годованик Є. В. Перспективи реформування Ради Безпеки ООН у контексті захисту національних інтересів України / Є. В. Годованик, Ю. О. Волошин // Український часопис міжнародного права. – 2014. – № 4.

– С. 198-202.

13. Годованик Є. В. Організація діяльності Європейського Парламенту в умовах сучасних інтеграційних процесів / Є. В. Годованик, Ю. О. Волошин // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2014. – Вип. 8. – С. 99-108. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

14. Годованик Є. В. Вплив європейської інтеграції України на правове забезпечення надання освітніх послуг / Є. В. Годованик // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки. – Херсон, 2015. – Вип. 3. – Т. 3. – С. 183-186.

15. Годованик Є. В. Проблеми ефективного впровадження європейських освітніх стандартів в Україні / Є. В. Годованик // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2015. – Вип. 9-10. – С. 135-140. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

16. Годованик Є. В. Теоретичні підходи до визначення правової норми у контексті функціонування сучасних правових систем / Є. В. Годованик // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2016. – Вип. 11. – С. 28-35. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

17. Годованик Є. В. Норма права як структурний елемент системи права сучасної правової держави / Є. В. Годованик // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2016. – Вип. 12. – С. 19-26. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus

International» (Польща)).

18. Годованик Є. В. Проблеми визначення правової норми в умовах сучасного розвитку європейської правової системи / Є. В. Годованик // Юридичний вісник. – Одеса, 2016. – № 2. – С. 151-158.

19. Годованик Є. В. Ефективність правотворчості як категорія сучасного європейського конституціоналізму / Є. В. Годованик // Актуальні проблеми правознавства. – Тернопіль : ТНЕУ, 2017. – Вип. 3. – С. 47-51.

20. Годованик Є. В. Доктринальні підходи до методології визначення ефективності конституційно-правових норм / Є. В. Годованик // Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія : Юридичні науки. – К. : ТНУ, 2018. – № 4. – Т. 29. – С. 1-6. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

21. Годованик Є. В. Ефективність конституційно-правових норм як необхідна умова суспільної модернізації / Є. В. Годованик // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – Дніпро : Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, 2018. – № 4. – С. 20-23. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

22. Годованик Є. В. Ефективність конституційно-правових норм як теоретико-методологічна категорія сучасної юриспруденції / Є. В. Годованик // Право і суспільство. – Дніпро : Дніпровський гуманітарний університет, 2018. – № 4. – Ч. 2. – С. 16-21. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

23. Годованик Є. В. Конституційно-правова норма та її відображення в європейському праворозумінні / Є. В. Годованик // Актуальні проблеми правознавства. – Тернопіль : ТНЕУ, 2018. – Вип. 1. – С. 80-85.

24. Годованик Є. В. Теоретико-правовий зміст категорії «ефективність конституційно-правових норм» / Є. В. Годованик // Держава та регіони. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2018. – № 3. – С. 47-51. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

25. Годованик Є. В. Ефективність конституційно-правових норм: проблеми визначення та інтерпретації / Є. В. Годованик // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. – Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2018. – Вип. 33. – С. 30-32.

26. Годованик Є. В. Ефективність конституційно-правових норм у сучасних умовах правової модернізації суспільства / Є. В. Годованик // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. – Ужгород : УжНУ, 2018. – Вип. 51. – Т. 1. – С. 52-55. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

27. Годованик Є. В. Теоретико-методологічні засади визначення ефективності конституційно-правових норм / Є. В. Годованик // Юридичний науковий електронний журнал. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2018. – № 4. – С. 10-12. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

28. Годованик Є. В. Деякі проблеми запровадження вищих спеціалізованих судів в Україні / Є. В. Годованик, Д. О. Мишко // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право. – Маріуполь : МДУ, 2017. – Вип. 14. – С. 12-18. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

29. Годованик Є. В. Загальна характеристика конституційно-правової

норми як елемента сучасної правової системи / Є. В. Годованик // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право. – Маріуполь : МДУ, 2017. – Вип. 14. – С. 140-147. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

30. Годованик Є. В. Система права як чинник визначення ефективності конституційно-правових норм / Є. В. Годованик // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право. – Маріуполь : МДУ, 2018. – Вип. 15. – С. 68-73. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

31. Годованик Є. В. Місце та роль системи права у національній правовій системі / Є. В. Годованик // Актуальні проблеми правознавства. – Тернопіль : ТНЕУ, 2018. – 2018. – Вип. 4. – С. 53-57. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

32. Годованик Є. В. Ефективність конституційно-правових норм та її значення в сучасній правовій державі / Є. В. Годованик // Порівняльно-аналітичне право. – Ужгород : УжНУ, 2018. – № 3. – С. 65-67. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

33. Годованик Є. В. Особливості реалізації конституційно-правових норм у сучасних умовах розвитку системи права / Є. В. Годованик // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право. – Маріуполь : МДУ, 2018. – Вип. 16. – С. 149-155. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

34. Годованик Е. В. Пути имплементации европейских образовательных стандартов в национальную правовую систему Украины / Е. В. Годованик // *Legea si Viata*. – 2015. – № 9. – С. 54-58.

35. Годованик Є. В. Теоретико-методологічні проблеми дослідження ефективності конституційно-правових норм / Є. В. Годованик // Jurnalul juridic national: teorie și practică. – 2018. № 4-1. – С. 24-27.

36. Годованик Є. В. Якість правотворчості як основний чинник ефективності конституційно-правових норм / Є. В. Годованик // Visegrad Journal on Human Rights. – 2018. – № 2. – Т. 2. – С. 37-41.

37. Годованик Є. В. Деякі сучасні проблеми викладання інтеграційного права / Ю. О. Волошин, Є. В. Годованик // Наука та освіта в сучасному університеті в контексті міжнародного співробітництва : Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 23-25 травня 2011 р. – Маріуполь : МДУ, 2011. – С. 173-174.

38. Годованик Є. В. Роль європейської інтеграції у правовому забезпеченні надання освітніх послуг / Є. В. Годованик // Міжнародна діяльність університетів як фактор інноваційного розвитку вищої школи : Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. заочн. конф., м. Маріуполь, 18 вересня 2015 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2015. – С. 134-135.

39. Годованик Є. В. Теоретико-правові аспекти забезпечення європейських освітніх стандартів / Є. В. Годованик // Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики : Зб. матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих учених, м. Маріуполь, 13 березня 2015 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2015. – С. 97-98.

40. Годованик Є. В. Концептуальні аспекти імплементації європейських освітніх стандартів / Є. В. Годованик // Актуальні проблеми науки та освіти : Зб. матеріалів XVIII підсумкової наук.-практ. конф. викладачів, м. Маріуполь, 5 лютого 2016 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2016. – С. 15-16.

41. Годованик Є. В. Основні принципи правового регулювання надання освітніх послуг в умовах європейської міждержавної інтеграції / Є. В. Годованик // Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики : Зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих учених, м. Маріуполь, 11 березня 2016 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2016. – С. 105-106.

42. Годованик Є. В. Правова норма як фундаментальний елемент сучасної правової системи / Є. В. Годованик // Актуальні проблеми науки та освіти : Зб. матеріалів ХІХ підсумкової наук.-практ. конф. викладачів, м. Маріуполь, 3 лютого 2017 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2017. – С. 20-21.

43. Годованик Є. В. Сучасні моделі судоустрою: проблеми визначення та імплементації / Є. В. Годованик, А. В. Городовенко // Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики : Зб. матеріалів VI Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених, м. Маріуполь, 10 березня 2017 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2017. – С. 43-45.

44. Годованик Є. В. Правова норма як елемент сучасної європейської правової системи / Є. В. Годованик // Європейська традиція в міжнародному праві: реалізація прав людини : Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., 5-6 травня 2016 р. – Братіслава : Панєвропейська висока школа, 2016. – С. 22-24.

45. Годованик Є. В. Правова норма як базовий елемент системи права сучасних європейських держав: теоретико-методологічні підходи / Є. В. Годованик // Тенденції розвитку юридичної науки в інформаційному суспільстві : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 29-30 грудня 2017 р. / За ред. Г. О. Ульянової; уклад. : О. В. Дикий,

Ю. Д. Батан. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. – С. 13-15.

46. Годованик Є. В. Сучасні підходи до визначення комплексної соціальної та юридичної моделі ефективності та якості законотворчості / Є. В. Годованик // Якість та ефективність законотворення: актуальні проблеми : Матеріали круглого столу, м. Київ, 1 лютого 2017 р. / За заг. ред. В. О. Зайчука. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. – С. 169-177.

47. Годованик Є. В. Якісна правова норма як первинний елемент сучасної європейської правової системи / Є. В. Годованик // Концептуальне законотворення: зарубіжний досвід та національна практика : Матеріали круглого столу, м. Київ, 26 квітня 2017 р. / За заг. ред. В. О. Зайчука. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. – С. 361-373.

48. Годованик Є. В. Міжнародні стандарти надання освітніх послуг та їх імплементація до національної правової системи України / Є. В. Годованик // Особливості інтеграції країн у світовий економічний та політико-правовий простір : Зб. матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 8 грудня 2017 р. / За заг. ред. О. В. Булатової, Ю. І. Чентукова. – Маріуполь, 2017. – С. 34-35.

49. Годованик Є. В. Правова норма як форма втілення європейських правових стандартів / Є. В. Годованик // Актуальні проблеми науки та освіти : Зб. матеріалів XX підсумкової наук.-практ. конф. викладачів, м. Маріуполь, 2 лютого 2018 р. / за заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2018. – С. 37-39.

50. Годованик Є. В. Сучасні теоретико-методологічні підходи до визначення поняття «норма права» / Є. В. Годованик // Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики : Зб. матеріалів VII міжнар. наук.-практ. конф. студентів,

аспірантів і молодих учених, м. Маріуполь, 29 березня 2018 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2018. – С. 14-16.

51. Годованик Є. В. Удосконалення юридичної освіти в Україні у контексті сучасних процесів правової інтернаціоналізації / Є. В. Годованик // Інтернаціоналізація вищої освіти України в умовах полікультурного світового простору: стан, проблеми, перспективи : Зб. матер. II міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 18-19 квітня 2018 р. – Маріуполь : МДУ, 2018. – С. 116-117.

52. Годованик Є. В. Шляхи удосконалення юридичної освіти в Україні на сучасному етапі: проблеми нормативно-правового регулювання / Є. В. Годованик // Вища юридична освіта: історичний досвід та перспективи розвитку : Зб. матеріалів регіонального круглого столу, 22 лютого 2018 р. – Маріуполь : ДЮІ МВС України, 2018. – С. 63-65.

53. Годованик Є. В. Щодо правових аспектів надання освітніх послуг в умовах глобалізації та європейської міждержавної інтеграції / Є. В. Годованик, Г. Є. Тихомирова // Актуальні проблеми науки та освіти : Зб. матеріалів XXI підсумкової наук.-практ. конф. викладачів, м. Маріуполь, 1 лютого 2019 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2019. – С. 57-60.

54. Годованик Є. В. Концептуальні підходи до визначення ефективності конституційно-правових норм / Є. В. Годованик // Правова доктрина: міжнародний досвід та практична реалізація в Україні : Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 22 травня 2019 р. – Маріуполь: МДУ, 2019. – С 213-216.

ANNOTATION

Hodovanyk Ye. V. The effectiveness of constitutional law norms in the

context of modern development of the legal system. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Law in the specialty 12.00.02 – constitutional law; municipal law. – Mariupol State University, Mariupol, 2020.

The dissertation is devoted to complex research of problems of the theory and practice of maintenance of efficiency of constitutional law norms in the conditions of modern development of legal system. The place and role of the legal system in the modern legal system are analyzed. The basic principles and features of the modern legal system are determined.

The general principles of constitutional modernization of the legal system in modern conditions of social development are subjected to a comprehensive analysis.

It is noted that the constitutional modernization of the legal system should be understood as its renewal, modernization at the conceptual, institutional and practical-practical levels without radical changes in the constitutional order on the basis of the basic fundamental principles of constitutional law already enshrined in the constitution and constitutional legislation.

Theoretical and methodological aspects of defining the concept of «constitutional law norm» are studied.

It is proved that in the study of theoretical and methodological features of the functioning of constitutional law should be made and clearly understand the difference between the concepts of «bearer of power», «bearer of law-making function» and «source of power», «source of law», «source of national legal system», for the source of the legal system and all its elements, including legal norms, in this sense is exclusively the people, which legitimizes the state and its apparatus in the status of public authorities, including the authority to create and further ensure the proper implementation of law in the interests of society.

It is shown that the most important features of constitutional law in modern constitutionalism, in our opinion, include the following: the mandatory nature of constitutional law, ie the rule of constitutional law is mandatory for all subjects of constitutional law without exception; the norms of constitutional law are regulatory, as they establish or sanction a rule of conduct governing public relations; constitutional law norms have a formally defined character, ie, being issued by the people, or the state, or subjects of local self-government, have a written, documentary form that provides opportunities to all subjects of constitutional law clearly and precisely understand their content and essence; the norm of constitutional law has a general character, ie it applies to all subjects that become participants in the legal relations provided by this norm.

The theoretical and legal content of the category «effectiveness of constitutional law norms» is defined, the concepts and basic forms of realization of norms of constitutional law in modern conditions of development of legal system are outlined.

It is established that the effectiveness of constitutional law should be understood as a qualitative and quantitative ability of constitutional law to ensure the implementation of the subjects of constitutional law conscious, purposeful lawful acts of will (through the implementation of a certain action or refrain from its implementation, pre-programmed) in the norms as the end result of their implementation.

It is determined that the appropriate level of general social efficiency of constitutional law norms in the legal systems of member states of interstate integration associations can be practically achieved only if the national legal system functions on the conceptual basis of implementation of common principles and values of the respective integration association. standards) and generally recognized universal international legal standards at all levels of national law, including the constitutional order and the national model of

practice of application of constitutional law in the daily life of the individual, society, state.

It is emphasized that the strategic task and necessary general condition for further improvement of social and legal efficiency of constitutional law norms at the present stage of development of Ukrainian constitutionalism and European interstate integration of Ukraine is transformation of constitutional legal system by its reform and gradual bringing of legislation in line with European legal standards.

Key words: legal system, constitutional law norm, constitutionalism, efficiency, European interstate integration, constitutional modernization.

LIST OF ARTICLES PUBLISHED ON THE TOPIC OF THE THESIS:

1. Hodovanyk Ye. V. The efficiency of constitutional law norms: theoretical and methodological aspects / Ye. V. Hodovanyk. – Odessa : Phoenix, 2019. – 356 p.

2. Hodovanyk Ye. V. Section 3.1. UN Security Council as an instrument of interstate integration in the field of international law / Ye. V. Hodovanyk // Integration law in the context of globalization processes: conceptual and methodological approaches / M. O. Baimuratov et al. ; for ed. prof. Yu. O. Voloshin; MSU, Europe. org. publ. rights. – Odessa : Phoenix, 2015. – P. 356-371.

3. Hodovanyk Ye. V. Section 3. Tendencies and consequences of implementation of European standards in the field of educational services in the national legal system of Ukraine / Ye. V. Hodovanyk // Actual problems of legal provision of educational services in Ukraine in terms of European interstate integration / O. M. Atoyanyan, M. O. Baimuratov, Yu. O. Voloshin, Ye. V. Hodovanyk, S. V. Papayani, G. Ye. Tikhomirova; for general ed. M. O. Baimuratov. – Mariupol : MSU, 2015. – P. 48-103.

4. Hodovanyk Ye. V. Organizational and legal aspects of enhancing the European Parliament activity effectiveness within the European interstate integration / Ye. V. Hodovanyk, G. Ye. Tykhomyrova // European vector of contemporary jurisprudence: the experience of Ukraine and the Republic of Poland. – Volume 2. – Sandomierz, Poland: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2018. – P. 101-117.

5. Hodovanyk Ye. V.. Legal Aspects of Educational Services in the Context of Globalization and European Interstate Integration / Ye. V. Hodovanyk, G. Ye. Tykhomyrova // Economic and Legal Foundations of the Public Transformations in Conditions of Financial Globalization. – N.Y., USA: Yunona Publishing, 2018. – P. 410-419.

6. Hodovanyk Ye. V. Section 2.2. Legal aspects of ensuring the competitiveness of a modern university in terms of European interstate integration / Ye. V. Hodovanyk // Internationalization as a factor of competitiveness of a modern university / Ed. K. V. Balabanov. – Mariupol : MSU, 2017. – P. 111-125.

7. Hodovanyk Ye. V. Subdivisions 2.2 (in co-authorship with Yu. O. Voloshin), 2.4 (in co-authorship with V. I. Muravyov) / Ye. V. Hodovanyk // Introduction to European Parliamentary Law: Textbook. manual / Qty. aut. ; for general ed. V. O. Zaychuk. – Kyiv: Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, 2015. – 476 p.

8. Hodovanyk Ye. V. Jurisprudence: Textbook. manual / Ye. V. Hodovanyk, S. H. Baregamyanyan. – Mariupol : MSU, 2017. – 320 p.

9. Hodovanyk Ye. V. Modern understanding of international election standards in terms of legal globalization / Ye. V. Hodovanyk, Y. O. Voloshin // Bulletin of the Central Election Commission. – 2013. – № 2. – P. 57-60.

10. Hodovanyk Ye. V. Methodological principles of research of efficiency of norms of law in activity of the international organizations / Ye. V.

Hodovanyk // Bulletin of the Mariupol state university. Series: Law / For the general. ed. K. V. Balabanov. – Mariupol, 2013. – Issue. 5. – P. 116-122. (the publication is included in the international scientometric database "Index Copernicus International" (Poland)).

11. Hodovanyk Ye. V. Improving the effectiveness of the formation of European legal standards as a direction of political parties of the European Union / Ye. V. Hodovanyk // Bulletin of the Mariupol State University. Series: Law / For the general. ed. K.V. Balabanov. – Mariupol, 2014. – Issue. 7. – P. 202-210. (the publication is included in the international scientometric database "Index Copernicus International" (Poland)).

12. Hodovanyk Ye. V. Perspectives of reforming the UN Security Council in the context of protection of national interests of Ukraine / Ye. V. Hodovanyk, Yu. O. Voloshin // Ukrainian Journal of International Law. – 2014. – № 4. – P. 198-202.

13. Hodovanyk Ye. V. Organization of the European Parliament in terms of modern integration processes / Ye. V. Hodovanyk, Yu. O. Voloshin // Bulletin of the Mariupol State University. Series: Law / For the general. ed. K.V. Balabanov. – Mariupol, 2014. – Issue. 8. – P. 99-108. (the publication is included in the international scientometric database "Index Copernicus International" (Poland)).

14. Hodovanyk Ye. V. Influence of European integration of Ukraine on the legal provision of educational services / Ye. V. Hodovanyk // Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Legal Sciences. – Kherson, 2015. – Issue 3. – Vol. 3. – P. 183-186.

15. Hodovanyk Ye. V. Problems of effective implementation of European educational standards in Ukraine / Ye. V. Hodovanyk // Bulletin of the Mariupol State University. Series: Law / For the general. ed. K. V. Balabanov. - Mariupol, 2015. – Issue. 9-10. – P. 135-140. (the publication is included in the

international scientometric database "Index Copernicus International" (Poland)).

16. Hodovanyk Ye. V. Theoretical approaches to determining the legal norm in the context of the functioning of modern legal systems / Ye. V. Hodovanyk // Bulletin of the Mariupol State University. Series: Law / For the general. ed. K.V. Balabanov. – Mariupol, 2016. – Issue. 11. – P. 28-35. (the publication is included in the international scientometric database "Index Copernicus International" (Poland)).

17. Hodovanyk Ye. V. The rule of law as a structural element of the legal system of the modern legal state / Ye. V. Hodovanyk// Bulletin of the Mariupol State University. Series: Law / For the general. ed. K. V. Balabanov. – Mariupol, 2016. – Issue. 12. – P. 19-26. (the publication is included in the international scientometric database "Index Copernicus International" (Poland)).

18. Hodovanyk Ye. V. Problems of determining the legal norm in terms of modern development of the European legal system / Ye. V. Hodovanyk// Legal Bulletin. – Odessa, 2016. – № 2. – P. 151-158.

19. Hodovanyk Ye. V. Efficiency of lawmaking as a category of modern European constitutionalism / Ye. V. Hodovanyk // Actual problems of jurisprudence. – Ternopil: TNEU, 2017. – Issue. 3. – P. 47-51.

20. Hodovanyk Ye. V. Doctrinal approaches to the methodology for determining the effectiveness of constitutional and legal norms / Ye. V. Hodovanyk // Scientific notes of TNU named after VI Vernadsky. Series: Legal Sciences. – K. : TNU, 2018. – № 4. – Vol. 29. – P. 1-6. (the publication is included in the international scientometric database "Index Copernicus International" (Poland)).

21. Hodovanyk Ye. V. Efficiency of constitutional law norms as a necessary condition for social modernization / Ye. V. Hodovanyk // Actual problems of domestic jurisprudence. – Dnipro : Dnipro National University named after Oles Gonchar, 2018. – № 4. – P. 20-23. (the publication is included

in the international scientometric database "Index Copernicus International" (Poland)).

22. Hodovanyk Ye. V. Effectiveness of constitutional law norms as a theoretical and methodological category of modern jurisprudence / Ye. V. Hodovanyk // Law and Society. – Dnipro : Dnipro University for the Humanities, 2018. – № 4. – Part 2. – P. 16-21. (the publication is included in the international scientometric database "Index Copernicus International" (Poland)).

23. Hodovanyk Ye. V. Constitutional law norm and its reflection in the European legal understanding / Ye. V. Hodovanyk // Actual problems of jurisprudence. – Ternopil : TNEU, 2018. – Issue. 1. – P. 80-85.

24. Hodovanyk Ye. V. Theoretical and legal content of the category "effectiveness of constitutional law norms" / Ye. V. Hodovanyk // State and Regions. – Zaporozhye : Classical Private University, 2018. – № 3. – P. 47-51. (the publication is included in the international scientometric database "Index Copernicus International" (Poland)).

25. Hodovanyk Ye. V. The effectiveness of constitutional law norms: the problems of definition and interpretation / Ye. V. Hodovanyk // IHU Scientific bulletin. Series: Jurisprudence. – Odessa : International Humanities University, 2018. – Issue. 33. – P. 30-32.

26. Hodovanyk Ye. V. effectiveness of constitutional law norms in the modern conditions of the legal modernization of society / Ye. V. Hodovanyk // UNU Scientific bulletin. Series: Law. – Uzhhorod : UNU, 2018. – Issue. 51. – Vol. 1. – P. 52-55. (the publication is included in the international scientometric database "Index Copernicus International" (Poland)).

27. Hodovanyk Ye. V. Theoretical and methodological principles of determining the effectiveness of constitutional law norms / Ye. V. Hodovanyk // Legal scientific electronic journal. – Zaporozhye: ZNU, 2018. – № 4. – P. 10-12. (the publication is included in the international scientometric database

"Index Copernicus International" (Poland)).

28. Hodovanyk Ye. V. Some problems of introduction of higher specialized courts in Ukraine / Ye. V. Hodovanyk, D. O. Myshko // Bulletin of Mariupol State University. Series: Law. – Mariupol : MSU, 2017. – Issue. 14. – P. 12-18. (the publication is included in the international scientometric database "Index Copernicus International" (Poland)).

29. Hodovanyk Ye. V. General characteristics of the constitutional law norm as an element of the modern legal system / Ye. V. Hodovanyk // Bulletin of the Mariupol State University. Series: Law. – Mariupol: MSU, 2017. – Issue. 14. – P. 140-147. (the publication is included in the international scientometric database "Index Copernicus International" (Poland)).

30. Hodovanyk Ye. V. The system of law as a factor in determining the effectiveness of constitutional law norms / Ye. V. Hodovanyk // Bulletin of the Mariupol State University. Series: Law. – Mariupol: MSU, 2018. – Issue. 15. – P. 68-73. (the publication is included in the international scientometric database "Index Copernicus International" (Poland)).

31. Hodovanyk Ye. V. The place and role of the system of law in the national legal system / Ye. V. Hodovanyk // Actual problems of jurisprudence. – Ternopil : TNEU, 2018. – Issue. 4. – P. 53-57. (the publication is included in the international scientometric database "Index Copernicus International" (Poland)).

32. Hodovanyk Ye. V. The effectiveness of constitutional law norms and its significance in the modern legal state / Ye. V. Hodovanyk // Comparative and analytical law. – Uzhhorod: UNU, 2018. – № 3. – P. 65-67. (the publication is included in the international scientometric database "Index Copernicus International" (Poland)).

33. Hodovanyk Ye. V. Features of the implementation of constitutional and legal norms in modern conditions of development of the legal system / Ye. V. Hodovanyk // Bulletin of the Mariupol State University. Series : Law. –

Mariupol: MSU, 2018. – Issue. 16. – P. 149-155. (the publication is included in the international scientometric database "Index Copernicus International" (Poland)).

34. Hodovanyk Ye. V. Ways of implementation of European educational standards in the national legal system of Ukraine / Ye. V. Hodovanyk // *Legea si Viata*. – 2015. – № 9. – P. 54-58.

35. Hodovanyk Ye. V. Theoretical and methodological problems of researching the effectiveness of constitutional law norms / Ye. V. Hodovanyk // *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. – 2018. – № 4-1. – P. 24-27.

36. Hodovanyk Ye. V. Quality of lawmaking as a major factor in the effectiveness of constitutional law norms / Ye. V. Hodovanyk // *Visegrad Journal on Human Rights*. – 2018. – № 2. – Vol. 2. – P. 37-41.

37. Hodovanyk Ye. V. Some modern problems of teaching integration law / Yu. O. Voloshin, Ye. V. Hodovanyk // *Science and education in a modern university in the context of international cooperation: Coll. materials international. scientific-practical Conf., Mariupol, May 23-25, 2011*. – Mariupol: MSU, 2011. – P. 173-174.

38. Hodovanyk Ye. V. The role of European integration in the legal provision of educational services / Ye. V. Hodovanyk // *International activities of universities as a factor of innovative development of higher education: Coll. materials international. scientific-practical correspondence Conf., Mariupol, September 18, 2015 / For the general. ed. K. V. Balabanov*. – Mariupol: MSU, 2015. – P. 134-135.

39. Hodovanyk Ye. V. Theoretical and legal aspects of European educational standards / Ye. V. Hodovanyk // *Modern development of state formation and lawmaking in Ukraine: problems of theory and practice: Coll. materials IV International. scientific-practical conf. students, graduate students and young scientists, Mariupol, March 13, 2015 / For the general. ed. K. V.*

Balabanov. – Mariupol : MSU, 2015. – P. 97-98.

40. Hodovanyk Ye. V. Conceptual aspects of implementation of European educational standards / Ye. V. Hodovanyk // Actual problems of science and education: Coll. materials of the XVIII final scientific-practical. conf. of teachers, Mariupol, February 5, 2016 / For the general. ed. K. V. Balabanov. – Mariupol: MSU, 2016. – P. 15-16.

41. Hodovanyk Ye. V. Basic principles of legal regulation of educational services in terms of European interstate integration / Ye. V. Hodovanyk// Modern development of state formation and lawmaking in Ukraine: problems of theory and practice: Coll. materials V International. scientific-practical conf. students, graduate students and young scientists, Mariupol, March 11, 2016 / For the general. ed. K. V. Balabanov. – Mariupol: MSU, 2016. – P. 105-106.

42. Hodovanyk Ye. V. Legal norm as a fundamental element of the modern legal system / Ye. V. Hodovanyk// Actual problems of science and education: Coll. materials of the XIX final scientific-practical. conf. of teachers, Mariupol, February 3, 2017 / For the general ed. K. V. Balabanov. – Mariupol: MSU, 2017. – P. 20-21.

43. Hodovanyk Ye. V. Modern models of the judiciary: problems of definition and implementation / Ye. V. Hodovanyk, A. V. Horodovenko // Modern development of state formation and law-making in Ukraine: problems of theory and practice: Coll. materials VI International. scientific-practical conf. students, graduate students and young scientists, Mariupol, March 10, 2017 / For the general. ed. K. V. Balabanov. – Mariupol: MSU, 2017. – P. 43-45.

44. Hodovanyk Ye. V. Legal norm as an element of the modern European legal system / Ye. V. Hodovanyk // European tradition in international law: the implementation of human rights: Coll. materials international. scientific-practical Conf., May 5-6, 2016. – Bratislava : Pan-European High School, 2016. – P. 22-24.

45. Hodovanyk Ye. V. Legal norm as a basic element of the legal system of modern European states: theoretical and methodological approaches / Ye. V. Hodovanyk // Trends in the development of legal science in the information society: Proceedings of the international scientific-practical conference, Odessa, 29- December 30, 2017 / Ed. G. O. Ulyanova; structure. : O. V. Dikiy, Yu. D. Batan. – Odessa: Helvetica Publishing House, 2017. – P. 13-15.

46. Hodovanyk Ye. V. Modern approaches to determining a comprehensive social and legal model of efficiency and quality of lawmaking / Ye. V. Hodovanyk// Quality and efficiency of lawmaking: current issues: Materials of the round table, Kyiv, February 1, 2017 / For the general ed. V. O. Zaychuk. – Kyiv: Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, 2017. – P. 169-177.

47. Hodovanyk Ye. V. Qualitative legal norm as a primary element of the modern European legal system / Ye. V. Hodovanyk// Conceptual legislation: foreign experience and national practice: Materials of the round table, Kyiv, April 26, 2017 / For the general . ed. V. O. Zaychuk. – Kyiv: Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, 2017. – P. 361-373.

48. Hodovanyk Ye. V. International standards for providing educational services and their implementation to the national legal system of Ukraine / Ye. V. Hodovanyk // Features of integration of countries into the world economic and political and legal space: Coll. materials IV International. scientific-practical conf., Mariupol, December 8, 2017 / For the general. ed. O. V. Bulatova, Yu. I. Chentukov. – Mariupol, 2017. – P. 34-35.

49. Hodovanyk Ye. V. Legal norm as a form of implementation of European legal standards / Ye. V. Hodovanyk// Actual problems of science and education: Coll. materials of the XX final scientific-practical. conf. of teachers, Mariupol, February 2, 2018 / for the general ed. K. V. Balabanov. – Mariupol: MSU, 2018. – P. 37-39.

50. Hodovanyk Ye. V. Modern theoretical and methodological approaches to defining the concept of "rule of law" / Ye. V. Hodovanyk // Modern development of state formation and lawmaking in Ukraine: problems of theory and practice: Coll. materials VII International. scientific-practical conf. students, graduate students and young scientists, Mariupol, March 29, 2018 / For the general. ed. K. V. Balabanov. – Mariupol : MSU, 2018. – P. 14-16.

51. Hodovanyk Ye. V. Improvement of legal education in Ukraine in the context of modern processes of legal internationalization / Ye. V. Hodovanyk // Internationalization of higher education in Ukraine in a multicultural world space: status, problems, prospects: Coll. mater. II International scientific-practical Conf., Mariupol, April 18-19, 2018. – Mariupol: MSU, 2018. – P. 116-117.

52. Hodovanyk Ye. V. Ways to improve legal education in Ukraine at the present stage: problems of regulatory and legal regulation / Ye. V. Hodovanyk // Higher legal education: historical experience and prospects for development: Coll. materials of the regional round table, February 22, 2018. – Mariupol: DJI of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, 2018. – P. 63-65.

53. Hodovanyk Ye. V. On the legal aspects of providing educational services in terms of globalization and European interstate integration / Ye. V. Hodovanyk, G. Ye. Tykhomyrova // Actual problems of science and education: Coll. materials of the XXI final scientific-practical. conf. of teachers, Mariupol, February 1, 2019 / For the general. ed. K. V. Balabanov. – Mariupol: MSU, 2019. – P. 57-60.

54. Hodovanyk Ye. V. Conceptual approaches to determining the effectiveness of constitutional law norms / Ye. V. Hodovanyk // Legal doctrine: international experience and practical implementation in Ukraine: Coll. mater. international scientific-practical Conf., Mariupol, May 22, 2019. – Mariupol: MSU, 2019. – P. 213-216.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	29
РОЗДІЛ I. СИСТЕМА ПРАВА ЯК КАТЕГОРІЯ ПРАВОВОГО ЖИТТЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	41
1.1. Місце та роль системи права у національній правовій системі	41
1.2. Принципи та особливості функціонування сучасної системи права.....	64
1.3. Проблеми конституційної модернізації системи права у сучасних умовах суспільного розвитку.....	91
Висновки до розділу 1.....	132
РОЗДІЛ II. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ЕФЕКТИВНІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ НОРМ».....	136
2.1. Загальна характеристика конституційно-правової норми як елемента системи права.....	136
2.2. Методологія дослідження та стан наукової розробки категорії «ефективність конституційно-правових норм».....	165
2.3. Теоретико-правовий зміст категорії «ефективність конституційно-правових норм».....	188
Висновки до розділу 2.....	211
РОЗДІЛ III. ЕФЕКТИВНІСТЬ РЕГУЛЯТИВНОГО ВПЛИВУ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ НОРМ У НАЦІОНАЛЬНІЙ СИСТЕМІ ПРАВА.....	218
3.1. Поняття та основні форми реалізації норм	

конституційного права у сучасних умовах розвитку системи права.....	218
3.2. Соціальні та юридичні аспекти регулятивного впливу конституційно-правових норм на суспільні відносини.....	258
3.3. Концептуальні підходи до визначення рівня ефективності конституційно-правових норм.....	290
Висновки до розділу 3.....	317

РОЗДІЛ IV. ЕФЕКТИВНІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ НОРМ У ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ МІЖДЕРЖАВНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ОБ'ЄДНАНЬ.....321

4.1. Поняття та сутність сучасних інтеграційних процесів.....	321
4.2. Теоретичні та практичні аспекти ефективності дії конституційно-правових норм у державах-членах міждержавних інтеграційних об'єднань.....	355
4.3. Ефективність конституційно-правових норм у національних системах права держав, які реалізують стратегічну мету вступу до міждержавного інтеграційного об'єднання (на прикладі України).....	385
Висновки до розділу 4.....	405

ВИСНОВКИ.....411

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....429

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У сучасних умовах розвитку доктрини та практики українського конституціоналізму, які об'єктивуються процесами конституційної модернізації та трансформації основних конституційно-правових інститутів, комплексне дослідження ефективності конституційно-правових норм як первинного елементу національної системи права є першочерговим завданням як для загальної теорії держави і права, так і для теорії конституційного права, що обумовлюється з декількох ключових позицій концептуально-онтологічного характеру.

По-перше, на сучасному етапі розбудови в Україні правової, демократичної, соціальної держави відбуваються докорінні зміни у правосвідомості суб'єктів правових відносин, що безпосередньо відображається на загальному рівні правової культури як важливому чиннику соціальної ефективності норм права. При цьому особливе місце у структурі національної системи права посідають конституційно-правові норми, адже регулюють найважливіші суспільні відносини на базовому рівні, що і визначає їх провідний характер та найвищу юридичну силу серед усього комплексу інших галузевих норм.

По-друге, протягом останніх років в Україні відбувається широка, всеохоплююча, системна конституційна реформа, покликана максимально наблизити чинні конституційно-правові норми до реального стану суспільних відносин, що також детермінує актуальність та своєчасність розроблення належної доктринальної парадигми ефективності правотворчості і правозастосування у конституційно-правовій сфері.

По-третє, конституційно-правова матерія у сучасних умовах розвитку системи права знаходиться в епіцентрі взаємодії цілого

комплексу взаємопов'язаних процесів міждержавного та наднаціонального характеру, до яких слід віднести конституціоналізацію міжнародно-правових норм, інтернаціоналізацію конституційно-правових норм, правову глобалізацію, міждержавну (європейську) інтеграцію тощо. В означених умовах, що мають об'єктивне походження, значно змінюється юридичний зміст національних конституційно-правових норм, що, у свою чергу, призводить до необхідності розроблення принципово нової теоретико-методологічної та практично-праксіологічної моделі забезпечення їх ефективності, включаючи систему засобів міжнародно-правового та інтеграційного (наднаціонального) забезпечення. Вказаний аспект особливо актуалізується в умовах реалізації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, положення якої спрямовані, у тому числі, на адаптацію національної правової системи України до європейських правових стандартів, без чого є принципово неможливою розбудова правової держави європейського зразку, що також слід сприймати як критерій соціальної та юридичної ефективності конституційно-правових норм.

Крім того, актуальність дослідження ефективності конституційно-правових норм у сучасних умовах розвитку системи права пояснюється і фактичною відсутністю у сучасній вітчизняній науці фундаментальних досліджень, присвячених комплексному визначенню критеріїв, проблемних питань та подальших перспектив посилення ефективності конституційно-правових норм.

Стан наукової розробки теми. Слід зазначити, що різні окремі аспекти визначення загальних теоретичних понять, ефективності реалізації правових норм у суспільних відносинах, тенденцій конституційно-правового розвитку, побудови конституційної (правової) держави, взаємного впливу конституційного, міжнародного права та права

інтеграційних об'єднань досить ретельно та під різним кутом зору досліджувалися у працях таких вітчизняних та зарубіжних науковців у правовій та суміжних суспільствознавчих галузях, як В. Д. Бабкін, М. О. Баймуратов, К. В. Балабанов, О. В. Батанов, Д. М. Белов, Ю. М. Бисага, О. В. Богачова, Н. О. Богданова, М. В. Буроменський, Ю. О. Волошин, О. О. Гріненко, В. Н. Денисов, Я. Дроссос, В. І. Євінтов, Т. М. Заворотченко, Л. І. Заморська, В. В. Копійка, О. Л. Копиленко, І. О. Кресіна, І. І. Лукашук, О. В. Марцеляк, М. М. Марченко, В. Ф. Мелащенко, М. М. Микієвич, Д. Мітрані, В. В. Оксамитний, І. І. Онищук, В. Ф. Погорілко, П. М. Рабінович, А. О. Селіванов, О. Ф. Скакун, І. Д. Сліденко, В. Я. Тацій, Ю. О. Тихомиров, Ю. М. Тодика, К. Томишат, Л. Г. Удовика, В. Л. Федоренко, С. Флогаїтіс, Ю. Хабермас, В. М. Шаповал, А. Є. Шевченко, Ю. С. Шемшученко, П. П. Шляхтун та ін.

Водночас у загальній теоретичній та конституційно-правовій науці відсутнє комплексне, системне, міждисциплінарне дослідження категорії «ефективність конституційно-правових норм», адже, з одного боку, теоретико-правові дослідження сфокусовані на розкритті загальних юридичних понять, таких, як «система права», «правова система», «норма права» тощо, а наука конституційного права, у свою чергу, акцентує увагу на функціонуванні та удосконаленні окремих конституційно-правових інститутів, до яких відносяться, наприклад, sudoустрій, парламент, глава держави, місцеве самоврядування та інші.

Поряд з тим, в умовах конституційної модернізації, правової глобалізації та інтенсифікації процесів міждержавної інтеграції принципово важливим завданням як для теорії держави і права, так і для теорії конституційного права, вбачається створення синергетичної парадигми ефективності конституційно-правових норм як з точки зору їх загального місця і ролі у національній системі права, так і з позицій

специфічного конституційно-правового регулювання.

Особливо важливим вказане завдання постає у контексті реалізації стратегічного курсу України на європейську та євроатлантичну інтеграцію, що також потребує нового погляду на проблематику ефективного конституційно-правового забезпечення іманентно притаманної сучасним європейським правовим державам функції міждержавної інтеграції, включаючи належну інтерпретацію сутності інтеграційних процесів та визначення форм і методів їх впливу на стан забезпечення ефективності конституційно-правових норм в межах національних правопорядків.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація є складовою частиною науково-дослідної роботи кафедри права та публічного адміністрування Маріупольського державного університету «Проблеми та перспективи розвитку національної правової системи України в умовах європейської міждержавної інтеграції» (державний реєстраційний № 0116U000048).

Мета й завдання дослідження. Мета дослідження полягає в розкритті сутності та встановленні шляхів підвищення ефективності конституційно-правових норм в умовах сучасного розвитку системи права.

Для досягнення вказаної мети у дослідженні було розв'язано такі завдання:

- визначити місце та роль системи права у національній правовій системі;
- розглянути принципи та особливості функціонування сучасної системи права;
- проаналізувати проблеми конституційної модернізації системи права у сучасних умовах суспільного розвитку;
- дати загальну характеристику конституційно-правової норми як елемента системи права;

- визначити методологію дослідження та стан наукової розробки категорії «ефективність конституційно-правових норм»;
- розкрити теоретико-правовий зміст категорії «ефективність конституційно-правових норм»;
- розглянути поняття та основні форми реалізації норм конституційного права у сучасних умовах розвитку системи права;
- дослідити соціальні та юридичні аспекти регулятивного впливу конституційно-правових норм на суспільні відносини;
- окреслити концептуальні підходи до визначення рівня ефективності конституційно-правових норм;
- розкрити поняття та сутність сучасних інтеграційних процесів;
- проаналізувати теоретичні та практичні аспекти ефективності дії конституційно-правових норм у державах-членах міждержавних інтеграційних об'єднань;
- розглянути ефективність конституційно-правових норм у національних системах права держав, які реалізують стратегічну мету вступу до міждержавного інтеграційного об'єднання (на прикладі України).

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією та удосконаленням конституційно-правових норм.

Предмет дослідження – ефективність конституційно-правових норм в умовах сучасного розвитку системи права.

Методи дослідження. Методологічна база дослідження поєднує в собі загальнонаукові та спеціальні наукові концепції, теорії і методи. Як методологічна база дослідження використовуються такі методи пізнання: історичний, компаративного аналізу, емпіричного узагальнення, моделювання та абстрагування, діалектичний, системний, комплексний та інші. Так, для пізнання місця та ролі системи права у національній

правовій системі застосовувався діалектичний метод. Історичний метод використовувався під час аналізу закономірностей становлення та розвитку форм реалізації конституційно-правових норм та доктрини конституціоналізму в цілому. Системний метод застосовувався при аналізі принципів та особливостей функціонування сучасної системи права, включаючи надання загальної характеристики конституційно-правовим нормам як елементу системи права. Методи моделювання та абстрагування використано в процесі визначення належних критеріїв та дослідження подальших перспектив забезпечення ефективності конституційно-правових норм як регулятора суспільних відносин. Широко застосовуються також загально-гносеологічні прийоми пізнання – індукції, дедукції, аналізу та синтезу, що уможливило дослідження теоретико-правових та логічних засад сучасних інтеграційних процесів з точки зору їх онтологічного впливу на ефективність дії конституційно-правових норм в державах-членах міждержавних інтеграційних об'єднань.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що це перше комплексне наукове дослідження ефективності конституційно-правових норм як теоретико-методологічної категорії конституційного права в умовах сучасного розвитку системи права, обумовленого процесами глобалізації та міждержавної інтеграції.

У межах здійсненого дослідження сформульовано низку теоретичних та практичних положень і висновків, зокрема:

вперше:

- визначено найважливіші особливості та визначальні тенденції розвитку системи права як інституту глобального (транснаціонального) конституціоналізму;
- сформульовано дефінітивне визначення конституційної модернізації системи права, під якої слід розуміти її оновлення,

осучаснення на концептуальному, інституціональному та практично-праксіологічному рівнях без докорінних змін конституційного ладу на основі вже закріплених у конституції та конституційному законодавстві основних, фундаментальних принципів конституційного права;

- визначено іманентну (внутрішню) сутність конституційної модернізації системи права, що знаходить у її функціях, до яких відносяться: функція інституціоналізації; концептуального оновлення системи права; понятійного забезпечення процесів перетворення держави та права; забезпечення переходу держави та права до якісно нового етапу свого існування; вирішення (зняття) суперечностей (конфліктів та криз) між потребами розвитку суспільства та можливостями, нормативно заданими в рамках конституції та конституційного законодавства;

- виокремлено найважливіші особливості конституційно-правових норм у сучасному конституціоналізмі, до яких відносяться: загальнообов'язковий характер конституційно-правових норм; регулятивність щодо базових суспільних відносин; загальність та абсолютне коло адресатів;

- встановлено доцільність застосування для встановлення критеріїв ефективності конституційно-правових норм широкого міждисциплінарного підходу, побудованого на діалектичній синергетиці загальної теорії держави і права, конституційного права, міжнародного права, філософії, політології, економіки, соціології та інших наук про суспільство та людину, що вивчають об'єктивні закономірності розвитку природи, суспільства, держави, людини як наявних форм буття матерії та свідомості;

- визначено необхідну кінцеву мету дії конституційно-правової норми, якою є забезпечення бажаної поведінки людей шляхом втілення правових норм у правомірній поведінці суб'єктів правових відносин;

- сформовано комплексну систему забезпечувальних елементів ефективності конституційно-правових норм;

- визначено теоретико-методологічний зміст категорії «ефективність конституційно-правових норм», що складається з таких структурних елементів: мета – забезпечення відповідності поведінки суб'єктів правових відносин змісту конституційно-правової норми (телеологічний аспект); сукупність конституційних принципів як світоглядна основа забезпечення ефективності конституційно-правових норм (онтологічний аспект); система засобів, прийомів, умов ефективної реалізації конституційно-правових норм (праксіологічний аспект); діяльність суб'єктів правових відносин зі створення та застосування конституційно-правових норм (функціональний аспект); критерії оцінки ефективності конституційно-правових норм у відповідності до пануючих у суспільстві фундаментальних конституційних цінностей (аксіологічний аспект);

- сформульовано дефінітивне визначення категорії «ефективність конституційно-правових норм», під якою слід розуміти якісну та кількісну здатність конституційно-правових норм забезпечувати здійснення суб'єктами конституційно-правових відносин усвідомлених, цілеспрямованих правомірних вольових актів (через здійснення певної дії або утримання від її здійснення), заздалегідь закладених (запрограмованих) у нормах в якості кінцевого результату їх реалізації;

- визначено місце і роль якості конституційної правотворчості у процесі забезпечення ефективності конституційно-правових норм;

- розкрито соціальний та юридичний механізми регулятивної дії конституційно-правових норм;

- запропоновано загальний соціальний критерій ефективності конституційно-правових норм, яким у сучасній правовій державі є їх відповідність основоположному принципу верховенства права, що

забезпечує формування єдиного вектору ефективного суспільного розвитку у широкому значенні цієї політико-правової категорії;

- запропоновано принципово нове уявлення про правовий статус Європейського Парламенту як модельний зразок трансферу ефективних конституційно-правових норм (інтернаціоналізації) з національного на інтеграційний (наднаціональний) рівень функціонування правової системи;

- визначено основні предметні сфери конституціоналізації європейських правових стандартів як чиннику впливу на ефективність конституційно-правових норм;

- сформульовано комплексну модель тактичних напрямів забезпечення та подальшого підвищення ефективності конституційно-правових норм на сучасному етапі конституційного розвитку України.

удосконалено:

- доктринальні підходи до імплементації міжнародно-правових і наднаціональних (інтеграційних) норм та інститутів як основного фактору впливу на національну систему права;

- уявлення про галузеву правову норму як елемент структури сучасної системи права та її змістовні, онтологічні, аксіологічні, інструментально-інституціональні елементи;

- наукові підходи до визначення методологічного інструментарію дослідження оптимальних шляхів підвищення ефективності конституційно-правових норм;

- комплексну модель забезпечення загальної соціальної ефективності конституційно-правових норм у правових системах держав-членів міждержавних інтеграційних об'єднань;

отримали подальший розвиток:

- положення про правову систему ЄС як самостійну, окрему правову

систему, що здійснює безпосередній вплив на національні правові системи через інституціональну, нормативну, ідеологічну, функціональну, комунікативну підсистеми;

- доктринальні погляди на сучасні процеси міждержавної інтеграції як фактор впливу на формально-юридичний зміст, систему гарантій й правозастосовних механізмів та загальний рівень соціальної ефективності конституційно-правових норм;

- положення про визначальне місце та роль міжнародного договору як основного джерела конституціоналізації універсальних, регіональних та двосторонніх правових стандартів.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що Сформульовані в монографії пропозиції і висновки можуть бути використані: *у науково-дослідних цілях* – для подальшого опрацювання теоретичних та практичних фундаментальних проблем підвищення ефективності конституційно-правових норм; *у правовій практиці* – при розробці пропозицій щодо подальшого удосконалення конституційно-правових норм; *у навчальному процесі* – для науково-методичного забезпечення викладання конституційно-правових дисциплін.

Апробація результатів дисертації відбувалася під час проведення таких науково-практичних конференцій та круглих столів: «Наука та освіта в сучасному університеті в контексті міжнародного співробітництва» (23-25 травня 2011 р., м. Маріуполь) (тези опубліковано), «Міжнародна діяльність університетів як фактор інноваційного розвитку вищої школи» (18 вересня 2015 р., м. Маріуполь) (тези опубліковано), «Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики» (13 березня 2015 р., м. Маріуполь) (тези опубліковано), «Актуальні проблеми науки і освіти» (5 лютого 2016 р., м. Маріуполь) (тези опубліковано), «Актуальні проблеми науки і освіти» (3

лютого 2017 р., м. Маріуполь) (тези опубліковано), «Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики» (11 березня 2016 р., м. Маріуполь) (тези опубліковано), «Європейська традиція в міжнародному праві: реалізація прав людини» (5-6 травня 2016 р., м. Братислава, Словаччина) (тези опубліковано), «Тенденції розвитку юридичної науки в інформаційному суспільстві (29-30 грудня 2017 р., м. Одеса) (тези опубліковано), «Якість та ефективність законотворення: актуальні проблеми» (1 лютого 2017 р., м Київ) (тези опубліковано), «»Концептуальне законотворення: зарубіжний досвід та національна практика» (26 квітня 2017 р., м. Київ) (тези опубліковано), «Особливості інтеграції України у світовий економічний та політико-правовий простір» (8 грудня 2017 р., м. Маріуполь) (тези опубліковано), «Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики» (10 березня 2017 р., м. Маріуполь) (тези опубліковано), «Актуальні проблеми науки і освіти» (2 лютого 2018 р., м. Маріуполь) (тези опубліковано), «Інтернаціоналізація вищої освіти України в умовах полікультурного світового простору: стан, проблеми, перспективи» (18-19 квітня 2018 р., м. Маріуполь) (тези опубліковано), «Вища юридична освіта: історичний досвід та перспективи розвитку» (22 лютого 2018 р., м. Маріуполь) (тези опубліковано), «Актуальні проблеми науки і освіти» (1 лютого 2019 р., м. Маріуполь) (тези опубліковано), «Правова доктрина: міжнародний досвід та практична реалізація в Україні» (22 травня 2019 р., м. Маріуполь) (тези опубліковано).

Публікації. Основні положення дисертації відображено в 1 індивідуальній та 5 колективних монографіях, 2 навчальних посібниках, 28 наукових статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях, у тому числі й 3 періодичних виданнях іноземних держав та 18, внесених до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International»

(Польща), і 18 тезах доповідей на науково-практичних конференціях і круглих столах.

Структура дисертації визначена метою і предметом дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 478 сторінок, з них основного тексту – 428 сторінок. Кількість використаних джерел – 452 найменування на 50 сторінках.

РОЗДІЛ 1

СИСТЕМА ПРАВА ЯК КАТЕГОРІЯ ПРАВОВОГО ЖИТТЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1. Місце та роль системи права у національній правовій системі

У сучасних умовах розвитку системи права як соціально-юридичного явища комплексне дослідження ефективності конституційно-правових норм, як вбачається, потребує, перш за все, формування нового теоретико-методологічного розуміння місця та ролі системи права загалом і, зокрема, системи конституційного права у національній правовій системі.

Враховуючи соціальну значимість питання про ефективність конституційно-правового регулювання та функціонування конституційно-правових норм у суспільному житті, недостатню теоретичну та методологічну розробленість проблеми визначення ефективності конституційно-правових норм в умовах сучасних інтеграційних та глобалізаційних процесів, важливим завданням є і розроблення актуальних теоретико-методологічних концептів розвитку національних систем права під впливом вказаних новітніх тенденцій, що безпосередньо детермінують якісні та кількісні зміни на первинному, базовому рівні функціонування системи права, яким виступають правові норми.

У цьому контексті слід відзначити, що поняттям «система» в будь-якій галузі пізнання визначається певна реально існуюча структурована цілісна сукупність елементів, поєднаних між собою внутрішніми зв'язками. Саме ці зв'язки, як слушно зазначає В. П. Шаганенко, здатні надавати внутрішньої організованості усім елементам будь-якої системи,

перетворюючи її на диференційовану цілісність [1, с. 70].

Іншою важливою особливістю будь-якої системи є те, що вона може бути елементом системи більш високого рівня, а її структурні елементи можуть виступати як система нижчого рівня [2, с. 129].

Загалом системний підхід як методологічна основа наукового і практичного пізнання систем базується на фундаментальному принципі, відповідно до якого «всі прояви людського світу мають бути пов'язані один із одним в єдину велику раціональну схему» [3, с. 213]. Це, у свою чергу, зумовлює характеристику будь-якої системи через такі ознаки: 1) система складається з основних, а також із змінюваних елементів, властивостей тощо; 2) такі елементи є пов'язаними тим, що здобуває назву зв'язків, кореляцій, взаємовідносин, комунікації тощо; 3) такі зв'язки, зазвичай, мають невипадковий, закономірний характер, що забезпечує утворення певної структури із відповідним підпорядкуванням і певним ступенем ентропії, який є нижчим за максимально можливий рівень; 4) система існує в фізичному просторі, хоча межі такого простору не можуть бути точно визначені; 5) усі системи є онтологічно відкритими, оскільки немає жодної системи, яка б була повністю закритою зовні й не перебувала у взаємному обміні з навколишнім середовищем.

В той же час, соціальні системи, окрім вказаних загальних, мають ще й спеціальні ознаки, а саме: а) основною операцією, яка визначає особливість цієї системи й забезпечує її цілісність, є комунікація; б) наявність інституціональних проявів, завдяки чому забезпечується стабільність відносин у часі й просторі [4, с. 112].

Іншими словами, систему (включаючи соціальну і, зокрема, правову. – Авт.) завжди можна представити як цілісну єдність елементів і структури [5, с. 165], тобто система права виступає не тільки у своїй власній якості та сутності, але ще і в якості структурного елемента та ключової підсистеми

правової системи як сукупності усіх правових явищ, притаманних певній державній та суспільній організації на відповідному конкретно-історичному періоді її становлення й розвитку, тобто, як зазначає А. В. Поляков, право пізнається через свою структуру, але як специфічний феномен соціально існує у вигляді діючої конкретно-історичної правової системи [6, с. 260].

Як зауважує Д. Лук'янов, в юридичній літературі правова система переважно визначається через зв'язок із державою [7, с. 28], зокрема, як категорія, що надає «багатовимірне відображення правової дійсності конкретної держави на її ідеологічному, нормативному, інституційному й соціально-економічному рівнях» [8, с. 282], тобто за своєю внутрішньою сутністю правова система є сукупністю юридичних засобів, якими оперує держава, як основний носій публічної влади, здійснюючи нормативний вплив на суспільні відносини [9, с. 232], навіть тоді, коли формально використовується категорія «правова система суспільства» [10, с. 3], адже у будь-якому разі підкреслюється, що йдеться про державно-організоване суспільство [11, с. 9].

Проявом цього є, зокрема, й той факт, що до кінця ХХ ст. поняття «правова система» переважно використовувалося для характеристики правових явищ, засобів і процесів, які існують усередині конкретної держави або є характерними для певної групи країн. За основу характеристики правової системи в межах такого підходу береться територіальна ознака, або, як зазначають окремі автори, «територіальний розподіл правової реальності на різні правові утворення – правові системи, які існують у межах окремих держав (національні правові системи) і регіонів (інтеграційні правові системи), а також у міждержавному масштабі (міжнародна правова система)» [7, с. 28-29; 12, с. 11].

Характеризуючи сучасні підходи до дефінітивного визначення

поняття «правова система», необхідно відзначити такі її ключові характеристики, як ієрархічність, багаторівневність і структурованість, які є не тільки архітектонічними якостями системи як певної форми відображення правової дійсності, але і властивостями її практичного прояву, коли окремі рівні зумовлюють певні аспекти цього відображення, а цілісне функціонування постає як результат взаємодії всіх її сторін і рівнів [13, с. 610].

Водночас слід вказати і на ту обставину, що системи можуть відрізнятися між собою ступенем організованості їх елементів, причому ступінь організованості системи визначається залежно від різноманітності функціональних зв'язків, кількості і якості елементів та від стійкості структури, адже чим вища стійкість структури і чим більше функціональне навантаження на кожен елемент, тим вища організованість системи [5, с. 167]. При цьому кожна система характеризується не тільки наявністю певних зв'язків і відносин між утворюючими її елементами, а ще й нерозривною єдністю з навколишнім середовищем, у взаємодії з якою система проявляє свою цілісність [5, с. 167].

Аналогічним чином про сутність системи як явища оточуючої реальності висловлюється Н. Б. Крилов, на думку якого «будь-якій системі притаманна внутрішня організація, структура» [14, с. 31]. Як вказує у цьому контексті Е. О. Поздняков, «кожна складноорганізована система має свій особливий спосіб зв'язку елементів, що входять до системи» [15, с. 19]. За визначенням В. Г. Афанасьєва, «структура – внутрішня організація цілісної системи, що являє собою специфічний спосіб взаємозв'язку компонентів, які складають його» [16, с. 107]. Погоджуючись з подібними міркуваннями, варто відзначити, що такі визначення цілком стосуються і такої складної багатоелементної системи, якою є система права як фундаментальний, системоутворюючий елемент національної правової

системи.

Зважаючи на означені сутнісні характеристики системи як форми організації буття, будь-яка система, як слушно зазначає О. Л. Богініч, схильна до самоорганізації завдяки іманентності притаманних якостей власної системи [17, с. 57].

При цьому під самоорганізацією системи слід розуміти процес упорядкування, виникнення або трансформації структур у відкритій системі. Іншими словами, самоорганізація виникає як результат цілеспрямованих дій у межах більш широких соціальних систем [18, с. 432].

Виступаючи як фактор посилення цілеспрямованого керувального впливу, самоорганізація виконує конструктивну роль. Деструктивним чинником вона стає у разі виникнення небезпеки переважання другорядних потреб над стратегічними потребами суспільства, індивідуальних, групових, відомчих інтересів над суспільними [18, с. 432-433].

Як вбачається, питання про самоорганізацію будь-якої соціальної системи, якою є і правова система, слід розглядати з використанням синергетичний підходу, орієнтованого на вивчення процесів самоорганізації у відкритті нерівно важності, адже відкритість системи – одне з основних понять більшості концепцій самоорганізації. Воно відображає насамперед властивість постійного контакту системи з навколишнім її середовищем. Всяка відкрита система, з одного боку, характеризується відтоком субстанції у зовнішнє середовище, з іншого боку – припливом нових субстанцій із зовнішнього середовища в систему. Саме процес постійної взаємодії та обміну системи і середовища дозволяють першій адаптуватися до навколишніх умов і розвиватися еволюційним шляхом [19, с. 17].

Синергетична концепція запроваджує нову онтологію, нову категоріальну мережу для вивчення процесів, які перебувають у стані нестабільності (нестійкості) і нерівноважності. Все це має принципове значення для методології соціального пізнання в його широкому розумінні. Саме синергетика з її креативно-проблемним підходом до процесів самоорганізації динамічних систем дає можливість застосувати нові ідеї до суспільства. Як зазначав у цьому контексті Е. Дюркгейм, «суспільство – не проста сума індивідів, але система, утворена їх асоціацією, що становить реальність, наділену своїми властивостями» [20, с. 493].

Отже, використовуючи синергетичний підхід до природи самоорганізації соціальних систем можна дійти до загального висновку, що система конституційного права виступає елементом самоорганізуючого механізму системи права, а система права, у свою чергу, обумовлює форми самоорганізації та способи функціонування національної правової системи, що об'єднує усі правові явища в межах певного соціуму державного, інтеграційного або міжнародного (міждержавного) рівня.

Водночас у вітчизняній теоретико-правовій літературі поняття «система права» зазвичай ототожнюється виключно з державою та її просторовими межами.

Так, за визначенням О. Ф. Скакун, система права – це об'єктивно зумовлений системою суспільних відносин комплекс взаємопов'язаних і взаємодіючих чинних правових норм певної держави, логічно розподілених на відносно самостійні частини (галузі, підгалузі, інститути права), що характеризуються єдністю та узгодженістю [21, с. 260].

Подібне твердження, як вбачається, є доволі спірним у сучасних умовах правової глобалізації та міждержавної інтеграції з елементами над національності, оскільки наведене визначення залишає поза увагою такі автономні правові системи та, відповідно, системи права, як універсальна

міжнародно-правова (пов'язана зі становленням цілого масиву основоположних принципів та норм міжнародного права *erga omnes*. – Авт.) та наднаціональні правові системи інтеграційних об'єднань (йдеться, насамперед, про правову систему Європейського Союзу або європейське право у вузькому розумінні цього поняття. – Авт.).

За визначенням тієї ж О. Ф. Скакун, правовою системою є «комплекс взаємопов'язаних та погоджених юридичних засобів, необхідних для регулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, що виникають внаслідок такого регулювання (правові норми, правові принципи, правосвідомість, законодавство, правові відносини, юридичні установи, юридична техніка, правова культура, стан законності та її деформація, правопорядок та ін.)» [21, с. 258].

Цікаво, що у визначенні правової системи, на відміну від системи права, науковець вже не наголошує на приналежності до держави, державності, державного суверенітету як її необхідну ознаку. На наш погляд, це зайвий раз вказує на потребу у розширенні тлумачення обсягу категорій «правова система» та «система права» у сучасних умовах європейської міждержавної інтеграції та універсального значення основних міжнародно-правових принципів і деяких міжнародно-правових норм, таких, як, наприклад, норми міжнародного гуманітарного права.

За такої логіки, до елементів будь-якої автономної правової системи певного суспільства чи над суспільного (наддержавного, наднаціонального) рівня автор справедливо відносить суб'єктів права, правові норми та принципи, правові відносини (у тому числі – правову поведінку, юридичну практику та режим функціонування правової системи), правову ідеологію, правову свідомість, правові погляди, правову культуру, а також зв'язки між вказаними елементами, що встановлюють результат їх взаємодії, а саме – законність, правопорядок, об'єднуючи

названі структурні частини у п'ять підсистем правової системи: а) інституціональну; б) нормативну (регулятивну); в) ідеологічну; г) функціональну; д) комунікативну [21, с. 259].

Отже, як можна побачити, кожна з відносно самостійних частин правової системи має власну структуру, свої принципи організації та діяльності, що у класичному вигляді на протязі попередньої історії розвитку держави і права дійсно знаходило свій прояв виключно на рівні національних державних правових систем, визначаючись особливою роллю та суверенними якостями окремих держав як форм організації конкретних суспільств.

Іншими словами, саме держави у традиційному, класичному науковому тлумаченні слід вважати єдиними суверенними суб'єктами міжнародного права, у зв'язку з чим варто погодитися з думкою видатного українського вченого М. О. Баймуратова про те, що «держави відіграють основну роль на міжнародній арені не тільки тому, що вони володіють територією, населенням, апаратом влади і управління (публічна влада), але і тому, що вони володіють суверенітетом, який заперечує наявність над ними будь-якого іншого суб'єкту політичної влади і робить їх юридично рівними між собою при взаємовідносинах на міжнародній арені» [22, с. 115].

Водночас найбільш повним чином поняття «держава» розкриває Ю. С. Шемшученко, представляючи його у двох вимірах: 1) сукупність людей, території, на якій вони проживають, і суверенної у межах даної території влади; 2) організація політичної влади, головний інститут політичної системи суспільства, який спрямовує і організовує за допомогою норм права спільну діяльність людей і соціальних груп, захищає права та інтереси громадян. Акумулюючи у своїх руках владні повноваження, держава політично інтегрує суспільство і представляє його

як у внутрішніх, так і в зовнішніх відносинах. При цьому призначення держави реалізується через її основні функції, що у найзагальнішому значенні класифікуються на функції зовнішні і внутрішні. Більш конкретизованим, на думку Ю. С. Шемшученка, є поділ функцій держави на економічну, політичну, ідеологічну, соціальну, екологічну, забезпечення правопорядку та оборони держави тощо. Стосовно здійснення політичної влади виділяють три головні функції: законодавчу, виконавчу і судову; іноді до них долучають контрольню-наглядову функцію держави. Політичні фактори державної влади визначають форму держави, під якою розуміють організацію державної влади та її устрій. По-перше, це встановлений порядок утворення та організації вищих органів державної влади. По-друге, це спосіб територіального устрою держави, відповідний порядок взаємовідносин центральної, регіональної і місцевої влади. По-третє, це засоби і методи здійснення державної (політичної) влади [23, с. 155].

Відтак, форма держави визначається трьома складовими: формою державного правління, формою державного устрою і типом державного (політичного) режиму, чого не можна констатувати у тому випадку, коли предметом дослідження виступає така специфічна та принципово нова у історичному вимірі система, як правова система ЄС, яка не є формою організації конкретно визначеного суспільства в межах певної суверенної держави як основного суб'єкта міжнародного публічного права.

Більше того, не викликає сумнівів похідний характер правової природи ЄС як міждержавного об'єднання, заснованого на розробленій та прийнятій деякими європейськими державами нормативно-правовій базі, якою у вузькому (фундаментальному) сенсі вважається комплексна сукупність наступних міжнародних договорів: Маастрихтський договір (Договір про Європейський Союз) від 7 лютого 1992 р. [24];

Амстердамський договір про внесення змін та доповнень до Договору про Європейський Союз від 2 жовтня 1997 р. [25]; Ніццький договір про внесення змін та доповнень до Договору про Європейський Союз від 26 лютого 2001 р. [26]; Лісабонський договір від 13 грудня 2007 р. [27].

У відповідності до вказаних міждержавних угод, можна зробити загальний висновок про те, що у будь-якому випадку феноменом правової системи ЄС охоплюється територія, населення та влада (основні політико-правові признаки держави) не одної окремої, а одночасно 27 держав-членів ЄС, якими на сьогодні є: Австрія, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Італія, Латвія, Литва, Люксембург, Кіпр, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Польща, Словаччина, Словенія, Португалія, Угорщина, Фінляндія, Франція, Чехія, Швеція, Болгарія, Румунія (загалом 27 держав) [28].

Отже, правильне науково-практичне визначення загальних правових засад формування правової системи ЄС як комплексного публічно-правового явища є одним з найактуальніших проблемних питань на сучасному етапі, що безпосередньо впливає на визначення елементів системи права та її місця в архітектоніці правової системи як найбільш комплексного та всеохоплюючого політико-правового явища.

В такому контексті слід зазначити, що основні засади правової системи ЄС відображають її правову природу, зміст якої, як показує ретельне вивчення існуючої джерельно-монографічної бази, залишається дискусійним питанням у сучасній міжнародно-правовій та конституційно-правовій доктрині.

Так, зокрема, І. М. Проценко і К. О. Савчук розуміють під ЄС «міждержавне політико-економічне об'єднання європейських держав» [29, с. 248], що сформувалося на основі Європейського економічного співтовариства, Європейського об'єднання вугілля і сталі та

Європейського товариства з атомної енергії [29, с. 248].

На думку І. І. Лукашука, «організація управління світовими процесами потребує правильного визначення повноважень кожного рівня. На світовому рівні будуть вирішуватись лише найбільш підходящі для цього загальні проблеми. Вихід за раціональні межі однозначно знизить ефективність глобального механізму, дискредитує саму ідею. Значна частка управлінської діяльності належить регіональному рівню. В цьому плані дуже корисний досвід Європейського Союзу з його принципом субсидіарності, згідно з яким органам Союзу передається здійснення лише тих повноважень, які необхідні для вирішення загальних проблем» [30, с. 7].

Отже, об'єктивний розвиток міжнародних відносин зумовив необхідність створення європейськими державами Європейського Союзу з його окремою правовою системою, яку Л. А. Луць охарактеризувала як «цілісну, структурно-впорядковану за допомогою норм і принципів міжнародного права та права ЄС стійку взаємодію суб'єктів міжнародного права, що забезпечує досягнення належного правопорядку у визначених установчими договорами ЄС сферах європейського правового простору» [31, с. 150]. Науковець виділила характерні для правової системи Європейського Союзу ознаки, зокрема: наявність основних елементів – суб'єктів міжнародного права; існування органів, що виконують правотворчі та правозастосовчі (зокрема, судові) функції; наявність особливої системи права ЄС з ієрархією норм і поділом її на первинне і вторинне право; функціонування спільного правового поля, в якому перетинаються норми міжнародного права, національного права та права Співтовариств; наявність особливої системи джерел права; існування джерел «вторинного» права, серед яких важливе місце посідають регламенти і директиви; визнання пріоритету дії норм права Євросоюзу

над нормами права держав-учасниць у разі виникнення розбіжностей між ними та прямої дії низки норм ЄС у національних правових системах та інші характерні риси. На її погляд, якщо «сприймати правову систему як єдність позитивного права (нормативний комплекс), правосвідомості (духовне начало), правовідносин і правозастосовчого процесу (юридична практика), то стане очевидним, що право ЄС має всі підстави іменуватися правовою системою» [32, с. 51-52] (при цьому саме нормативний комплекс правової системи і становить систему права як її фундаментальну опору та базову конструкцію. – Авт.).

Цієї позиції дотримуються й інші вітчизняні та зарубіжні вчені [33, с. 472], проте тут необхідно обмежитися лише загальною характеристикою правової системи ЄС і сконцентрувати увагу на системоутворювальних чинниках, що стосуються виконання Європейським Союзом основних функцій правової системи як такої [32, с. 52].

У цьому контексті слід погодитися з М. М. Микієвичем в частині того, що з огляду на особливості правової природи Європейського Союзу та створеної в його рамках правової системи можна констатувати, що в ній існують правові норми, які регулюють, з одного боку, сферу діяльності Європейських Співтовариств, а з іншого, – сферу зовнішньої політики та політики безпеки, охорону порядку та правосуддя у кримінальних справах, які за правовою природою є формами міждержавного співробітництва, тобто тією сферою правовідносин, які становлять як право ЄС, так і міжнародне право. У цьому разі простежується розвиток тенденції до «комунітаризації» Європейського Союзу і цих правовідносин, яка полягає у поступовому переході міждержавної співпраці під юрисдикцію Європейських Співтовариств [32, с. 52], що, у свою чергу, означає вихід за межі національної системи правових джерел та підпорядкування системі права наднаціонального рівня.

Таким чином, цілком виправданим є науково-практичний підхід до визначення загальних правових засад ЄС, до основи якого покладено юридичну категорію *acquis communautaire*, що дослівно перекладається з французької мови як «спільний набуток» або «досягнення спільноти» і сприйняття якої має особливе значення для держав-потенційних членів ЄС [34, с. 67].

В доктрині європейського права під *acquis communautaire* як правило розуміють сукупність правових норм, судових рішень, доктринальних понять, рекомендацій, домовленостей тощо, які виникли за час існування європейських інтеграційних організацій, і мають сприйматися країнами-претендентами на вступ до Євросоюзу беззастережно, тобто як те, що не може бути предметом переговорів.

Зроблена також спроба дати класифікацію видів спільного доробку (*acquis* стосовно приєднання, інституційний *acquis*, *acquis* щодо асоціації з третіми країнами, *acquis* Європейського економічного простору).

Звертає на себе увагу також те, що відповідно до усіх цих документів, судових рішень та доктрини до *acquis communautaire* окрім норм договорів та постанов інститутів Євросоюзу входять декларації та резолюції, ухвалені в рамках Співтовариства, тобто навіть такі акти, які не мають обов'язкового характеру. Також туди включена й практика Суду ЄС, хоча рішення цього органа не є джерелами права європейського інтеграційного об'єднання, зазначеними в установчих договорах про заснування європейських об'єднань.

Таким чином, виходить, що зміст *acquis communautaire* ширше поняття «право Євросоюзу» і може бути ототожненим з правопорядком об'єднання, тобто його автономною системою права. З іншого боку, треба зазначити, що при визначенні змісту *acquis communautaire* інститути Євросоюзу можливо й не ставили перед собою завдання чітко окреслити

його межі, адже хоча за своєю суттю *acquis communautaire* вважається сталою сукупністю норм, яка повинна беззастережно визнаватися як країнами-членами, так й країнами, що висловили бажання вступити до Євросоюзу, і тому не може бути змінена під час переговорів про вступ, але насправді зміст «спільного доробку» європейських інтеграційних організацій постійно оновлюється. До нього, зокрема, додаються нові норми, як то сталося з включенням до *acquis communautaire* у 1995 р. положень Шенгенських угод, або з нього виключаються постанови, що втратили свою чинність. З іншого боку, не усі загалом норми, що входять до «спільного доробку» європейських співтовариств, мають значення для країни-апліканта. Є й такі, що не стосуються певної країни, хоча вона, в окремих випадках змушена погоджуватись на їхню обов'язковість для себе. У цьому зв'язку можна говорити про внутрішній та зовнішній *acquis communautaire*. Якщо перший являє собою основу системи права Євросоюзу, то другий – може мати різний зміст залежно від рівня відносин Євросоюзу з третіми країнами, і в цьому сенсі для визначення правових засад функціонування та взаємодії національних і наднаціональних правових систем суттєве значення має саме перше значення досліджуваного правового терміну [35, с. 157-158].

Отже, спільний доробок (*acquis communautaire*) можна визначити як сукупність правових норм, судових рішень, доктринальних понять, рекомендацій, домовленостей тощо, які виникли за час існування європейських інтеграційних організацій, вони є основою системи права Євросоюзу і мають сприйматися беззастережно державами-членами та країнами-претендентами на вступ до Євросоюзу шляхом їх прямого інтегрування до національних систем права.

Виходячи з подібного загального визначення, в цілому можна констатувати, що, безумовно, категоріальне поняття *acquis communautaire*

поширюється і на сферу Спільної зовнішньої політики і політики безпеки, яка, водночас, має свої особливості порівняно з іншим різновидом правових норм цієї правової категорії ЄС. Для неї, як зазначає М. М. Микієвич, характерні переважно міждержавні механізми співробітництва, ухвалення, здебільшого, рішень інституційних органів на підставі одностайності, які ґрунтуються на принципах координації зовнішньої політики та процедур її досягнення [32, с. 65].

Аналізуючи в цілому основні засади формування правової системи ЄС як правової системи наднаціонального рівня з відповідною системою права як сукупністю його чинних позитивних джерел, варто погодитися з тими авторами, які вважають інституційною основою Європейського Союзу Європейське співтовариство як міжнародну регіональну організацію європейських держав, Європейське об'єднання вугілля та сталі, Європейське товариство з атомної енергії (Євратом) разом з певними сферами політики, такими, як юстиція, правосуддя і внутрішні справи та, в перше чергу, спільна зовнішня політика і політика безпеки (СЗППБ) [36, с. 245-246], і саме таке тлумачення вбачається виправданим у контексті ретельного вивчення політико-правових основ ЄС, і насамперед – його правової природи та юридичного змісту правовідносин між окремими елементами цієї окремої, самостійної, специфічної правової системи.

З подібного підходу логічно випливає необхідність пов'язувати формування та здійснення спільної політики інтеграційного об'єднання з правовими нормами ЄС саме як окремої правової системи, тобто такими нормами, що містяться у джерелах європейського права (іншими словами, у системі права ЄС. – Авт.) у вузькому сенсі цього поняття, тобто йдеться про базування спільної політики ЄС на сукупності правових норм, які містяться в актах Європейського Союзу та Європейських Співтовариств [37, с. 245].

В той же час необхідно враховувати ту обставину, що у правовій

системі Європейського Союзу і Європейських Співтовариств з багатьох питань діє принцип пріоритету європейського права стосовно національного права держав-членів.

Відповідно до цього принципу, держава-член не повинна ухвалювати правові акти, які не узгоджуються з правом співтовариства. Це обґрунтовується вимогами поділу праці між співтовариствами, з одного боку, і державами-членами – з іншого, а також потребами європейської інтеграції. Цей принцип є також однією з ознак, за якою відбувається розмежування між міжнародним правом і правом ЄС. Якщо в міжнародному праві вихідним принципом є суверенітет держави, то в європейському праві – пріоритет інтересів співтовариств. У межах цих співтовариств положення міжнародного права дедалі більше заміщуються їх власним правом і правопорядком. Загальні принципи міжнародного права тут діють переважно тоді, коли є прогалини у праві Європейських Співтовариств. Специфіка взаємовідносин європейського права з міжнародним і національним правом відбилась і на особливостях джерел європейського права. Ці джерела стосовно права Європейських Співтовариств поділяють на дві групи – первинне і вторинне право. Ця класифікація широко підтримується фахівцями, її дотримується у своїй діяльності Суд Європейських Співтовариств.

За влучною характеристикою Ю. С. Шемшученка, під первинним правом насамперед слід розуміти установчі договори, які відіграють роль основних законів («конституцій»). До джерел цього права, зокрема, належить Договір про Європейське об'єднання вугілля і сталі 1951 р., два Римські договори 1957 р. про Європейське економічне співтовариство і про Європейське товариство з атомної енергії, Маастрихтський договір 1992 р., Єдиний європейський акт 1986 р. та ін. Складовими елементами первинного права є, крім того, інші важливі договори (акти), а також

правові звичаї і традиції, які досить часто знаходять своє відображення у заявах, деклараціях, програмах співтовариств [37, с. 245].

Отже, сукупність первинних джерел на сучасному етапі цілком справедливо умовно вважати системою конституційного права ЄС, що є принципово новим юридичним явищем, зважаючи на традиційно окреслену внутрішньодержавну (національну) природу конституційного права як базової галузі національної системи права.

Вторинним правом, у свою чергу, на думку того ж Ю. С. Шемшученка, є правові акти, що ухвалюються органами співтовариств у порядку реалізації і конкретизації актів первинного права. Акти вторинного права не повинні суперечити актам первинного права. Масив актів вторинного права значно більший за масив первинного права. До актів вторинного права, зокрема, належать регламенти, директиви, рішення, рекомендації, висновки тощо. Вони є складовою загальної ієрархічної системи європейського права, що перебуває на стадії галузевого формування [37, с. 245].

Характеризуючи в цілому правову природу ЄС у контексті визначення правових засад формування та здійснення його спільної політики, що базується на європейському праві у вузькому сенсі, необхідно відзначити, що Європейський Союз є об'єднанням особливого типу у світовій практиці, яке динамічно розвивається шляхом консолідації зусиль країн-учасниць та модернізації засобів та механізмів досягнення поставлених цілей.

Іншими словами, ЄС є об'єднанням, яке проводить спільну політику в основних сферах соціально-економічного життя, у сфері еміграції, внутрішніх справ та юстиції, причому, на думку Н. В. Сюр, все більш вагомою стає спільна зовнішня політика і політика у сфері безпеки [38, с. 9], причому право ЄС, у тому числі в частині правового регулювання

спільної зовнішньої політики, органічно пов'язане з національним правом країн-учасниць, цей взаємозв'язок визначається кількома основними принципами, зокрема, це принцип прямої дії правових норм ЄС на всій території держав-учасниць, це принцип первинності права ЄС, а також принцип субсидіарності, який чітко розмежовує компетенцію Європейського Союзу, з одного боку, а з іншого – компетенцію держав-учасниць.

Пряма дія норм права Євросоюзу у внутрішніх правопорядках держав-учасниць означає, що положення права ЄС можуть застосовуватись національними судами поряд з положеннями національного права під час розгляду судових справ. Принцип первинності права Європейського Союзу, у свою чергу, означає, що будь-які акти законодавчої, виконавчої або судової влади країн-учасниць Євросоюзу не повинні застосовуватись, якщо вони суперечать правовим стандартам ЄС [38, с. 9].

Таким чином, можна зробити декілька основних висновків щодо основних засад формування правової системи ЄС як самостійної правової системи наднаціонального рівня з власною системою права, серед яких найбільш суттєвими є наступні: а) правова система ЄС є самостійною, окремою правовою системою, що складається з усіх необхідних елементів будь-якої правової системи, таких, як суб'єкти права, правові норми та принципи, правові відносини (у тому числі – правова поведінка, юридична практика та режим функціонування правової системи), правова ідеологія, правова свідомість, правові погляди, правова культура, а також зв'язки між вказаними елементами, що встановлюють результат їх взаємодії, а саме – законність, правопорядок, які об'єднуються у п'ять підсистем правової системи: інституціональну; нормативну (регулятивну); ідеологічну; функціональну; комунікативну; при цьому дана правова

система є автономною від національних правових систем держав-членів ЄС; б) правова система ЄС нормативно базується на європейському праві у вузькому сенсі як сукупності правових норм, що в містяться в актах Європейського Союзу та Європейських Співтовариств; в) ЄС є об'єднанням особливого типу у світовій практиці, яке динамічно розвивається шляхом консолідації зусиль країн-учасниць та модернізації засобів та механізмів досягнення поставлених цілей; є) у правовій системі Європейського Союзу і Європейських Співтовариств з багатьох питань діє принцип пріоритету європейського права у вузькому сенсі стосовно національного права держав-членів, тобто йдеться про прямий, безпосередній вплив системи права інтеграційного об'єднання наднаціонального рівня на національні системи права як принципово нове явище сучасної політико-правової дійсності.

Аналізуючи сутність систем права універсального (міжнародно-правового), наднаціонального (інтеграційного) та національного (внутрішньодержавного) рівня, можна визначити низку основних ознак системи права як фундаментального елемента правової системи, а саме:

1) об'єктивна зумовленість, тобто система права реально зумовлена особливостями економічного та соціально-політичного розвитку, існує у зв'язку з функціонуючим соціальним середовищем, тобто з елементами, що сприяють розвитку системи права, але перебувають поза її структурним утворенням;

2) органічна єдність і узгодженість, тобто структурна цілісність і взаємозв'язки правових норм, їх взаємна узгодженість і цілеспрямованість, відсутність суперечностей всередині системи;

3) структурна різноманітність (внутрішній розподіл) – система права складається з неоднакових за змістом і обсягом структурних елементів, які логічно поєднують і розподіляють нормативний матеріал відповідно до

його функціональної спрямованості;

4) стабільність і динамізм – система права зумовлена постійним складом базових галузей права, інститутів права; зберігаючи стабільність, водночас системи права визначаються динамічним складом норм, інститутів права та правовідносин, що їх формують. Поява нових інститутів права призводить до формування нових галузей права (інформаційне, космічне, банківське тощо);

5) поділ (диференціація) і структурна ієрархічність – поділ системи права на відносно самостійні структурні елементи і наявність між ними певних рівнів ієрархії, згори донизу: галузі та підгалузі права, інститути права. Такі групування норм права зумовлені великою різноманітністю суспільних відносин, що ними регулюються. Особливе місце узагальнюючого характеру в системі права займають правові спільності (публічне і приватне право; матеріальне і процесуальне право) [21, с. 258].

Основним структурним елементом системи права в юридичній літературі зазвичай визнається галузь права, а первинним – норма права. При цьому галузь права різні науковці визначають як:

– автономну в системі права сукупність правових норм та інститутів, якими регулюються однорідні суспільні відносини [39, с. 120];

– елемент системи права, що представляє собою зв'язану єдиними принципами і функціями сукупність правових норм, які з використанням властивих їм специфічних юридичних способів і засобів регулюють певну широку сферу однорідних суспільних відносин властивим їй методом правового впливу [40, с. 267];

– систему правових норм, інститутів права, що регулюють певну сферу суспільних відносин у межах конкретного предмета і метода правового регулювання з урахуванням принципів, завдань і мети такого регулювання [39, с. 172].

При цьому галузь права поділяється на взаємопов'язані елементи, які називаються інститутами права. Правовий інститут – це відокремлений комплекс правових норм, що є специфічною частиною галузі права і регулюють різновид певного виду суспільних відносин. Правова норма є первинною клітиною системи права, яка регулює типові суспільні відносини певного різновиду.

Серед науковців можна відзначити точку зору, відповідно до якої галузі права (у тому числі, конституційне право як базова, провідна галузь у структурі національної системи права. – Авт.) регулюють суспільні відносини певного роду, а інститути – певного виду, тобто предмет регулювання галузі співвідноситься з предметом регулювання інституту як рід і вид [413; 414; 415; 427; 434; 439].

В той же час, Ц. Ямпольська дотримується іншої точки зору, яка виключає галузевий поділ права, адже «галузь не є внутрішнім підрозділом правової тканини. Таким підрозділом, основним елементом є норма права, що діє, регулює, живе у правовідносинах. Правова матерія цілісна, єдина, злита, і її клітинка – не галузь, а саме норма» [41, с. 94]. Виходячи з подібної аргументації, автор робить висновок, що система права існує та є необхідною, але не як система галузей, а як система взаємопов'язаних в єдине ціле правових норм. Норми повинні бути взаємозалежними і взаємоузгодженими, становити єдине, гармонійне ціле.

Як стверджує Ц. Ямпольська, система права – це сукупність правових норм, впорядкованих за критеріями. Така позиція призводить до висновку, що система права – це система норм права, а це, у свою чергу, свідчить про те, що система права та система норм права – це тотожні категорії [41, с. 94].

Р. Лівшиць підтримує зазначену позицію, стверджуючи, що система права як «група норм» не поділяється на галузі права. Вагомим поділом

норм є галузь законодавства, в якій норми об'єднуються за предметом і методом регулювання, а також з урахуванням намірів законодавця, цілей, практичних потреб і зручностей правового регулювання [41, с. 94-95].

Як цілком справедливо зазначає у контексті визначення загальних засад функціонування національної правової системи В. В. Дудченко, правом первісно вважається у будь-якого народу те, що фактично здійснюється як таке, тобто, іншими словами, тривале здійснення відповідає нормі, і водночас саме норма стає вже авторитетним велінням суспільства, тобто правовою нормою. Так вирішується проблема права, яке виникає з фактичного, постійно повторюється і стає нормативним [42, с. 6].

Таким чином, характеризуючи місце норми права як первинного елемента національної системи права, слід зазначити, що сформоване у системі права співвідношення загального і окремого, цілого і частин надає їй нового змісту, відмінного від простої сукупності, та ознак, властивих різним видам нормативного регулювання, адже суспільні відносини, у тому числі – конституційно-правові, піддаються впливу ряду соціальних норм, і у кожному конкретному випадку між нормами складається певна субординація. Такий ієрархічний зв'язок окремих норм різних видів відображає системний, цілісний характер нормативного регулювання [5, с. 11].

Як зазначає у цьому зв'язку В. С. Нерсисянц, специфічні властивості соціальної нормативності опосередковуються «якостями соціальності, раціональності, усвідомленості й взагалі всім тим, що відрізняє людину як біосоціальну істоту від тварини як істоти біологічної» [43, с. 7], а самі норми як первинний елемент системи права виступають відображенням об'єктивно сформованих соціальних реалій.

Отже, у результаті проведеного дослідження місця та ролі системи

права у національній правовій системі можна дійти до таких найважливіших висновків: а) система конституційного права виступає елементом самоорганізуючого механізму системи права, а система права, у свою чергу, обумовлює форми самоорганізації та способи функціонування національної правової системи, що об'єднує усі правові явища в межах певного соціуму державного, інтеграційного або міжнародного (міждержавного) рівня; б) до іманентних ознак системи права відносяться об'єктивна зумовленість, органічна єдність і узгодженість, структурна різноманітність, стабільність і динамізм, а також поділ (диференціація) і структурна ієрархічність; в) норма права є первинним елементом будь-якої системи права, який відображає об'єктивно існуючи у суспільстві або на між суспільному рівні соціальні реалії; г) правова система ЄС є самостійною, окремою правовою системою, що складається з усіх необхідних елементів будь-якої правової системи, таких, як суб'єкти права, правові норми та принципи, правові відносини (у тому числі – правова поведінка, юридична практика та режим функціонування правової системи), правова ідеологія, правова свідомість, правові погляди, правова культура, а також зв'язки між вказаними елементами, що встановлюють результат їх взаємодії, а саме – законність, правопорядок, які об'єднуються у п'ять підсистем правової системи: інституціональну; нормативну (регулятивну); ідеологічну; функціональну; комунікативну; д) правова система ЄС нормативно базується на європейському праві у вузькому сенсі як сукупності правових норм, що в містяться в актах Європейського Союзу та Європейських Співтовариств; ж) ЄС є об'єднанням особливого типу у світовій практиці, яке динамічно розвивається шляхом консолідації зусиль країн-учасниць та модернізації засобів та механізмів досягнення поставлених цілей; з) у правовій системі Європейського Союзу і Європейських Співтовариств з багатьох питань діє

принцип пріоритету європейського права у вузькому сенсі стосовно національного права держав-членів, тобто йдеться про прямий, безпосередній вплив системи права інтеграційного об'єднання наднаціонального рівня на національні системи права як принципово нове явище сучасної політико-правової дійсності.

1.2. Принципи та особливості функціонування сучасної системи права

Системи права різних рівнів (універсальні, наднаціональні, національні) у сучасних умовах правової глобалізації та міждержавної інтеграції знаходяться під безпосереднім впливом новітніх тенденцій у праві, політиці, економіці, культурі, соціальній сфері, що викликає об'єктивний процес формування принципово нових закономірностей та особливостей їх прогресивного розвитку і модернізаційної трансформації.

Так, однією з визначальних тенденцій розвитку сучасної системи права є розширення зон дії права як такого, що супроводжується розширенням меж правового простору у структурі соціально-нормативного регулювання суспільних відносин. У вказаній парадигмі особливе значення має розширення меж міжнародно-правового регулювання та взаємодія міжнародного і конституційного права в умовах інтенсифікації інтеграційних політико-правових процесів, що на універсальному рівні виражаються, зокрема, у становленні новітнього дискурсу транснаціонального (глобального) конституціоналізму.

Як зазначає у цьому зв'язку видатний український конституціоналіст Ю. О. Волошин, з точки зору філософських засад динаміки розвитку, між конституційним і міжнародним правом спостерігається тісна взаємодія та

взаємовплив, а при всій різноманітності підходів у світовій практиці держав у цьому напрямку по мірі їх розвитку й поглиблення співробітництва об'єктивно і неминуче виникає формування загальних критеріїв та стандартів [44, с. 51].

При цьому мається на увазі, що самі по собі загальні вимоги до визначення доктрини, принципів і правил дії норм міжнародного права в національному правопорядку є предметом як міжнародного, так й конституційного права [44, с. 51].

Загалом, в юридичній науці цю проблему прийнято розглядати в загальному контексті співвідношення національного й міжнародного права [45, с. 82; 46, с. 12-13]. Форми взаємодії національного конституційного і міжнародного права, у свою чергу, безпосередньо залежать від доктрин і концепцій співвідношення внутрішньодержавних і міжнародних правових систем, що втілюються в національних правових доктринах, системах національного законодавства та юридичній практиці кожної окремо взятої держави світу.

Так, дію міжнародного права чи права міждержавного об'єднання на національному рівні, передусім, потрібно розглядати у світлі конституцій держав, оскільки саме вони визначають статус міжнародного права у національній правовій системі та передбачають, якщо це потрібно, делегування суверенної компетенції держави наднаціональним органам. За такої ситуації юридичної сили міжнародні норми набувають через механізм, що обумовлений обраним доктринальним підходом держави в цьому питанні, а саме доктрини співвідношення національного та міжнародного права [44, с. 51].

При цьому окремо слід відзначити і вплив правотворчості міжнародних організацій та їх діяльності взагалі на джерельну базу та принципову основу функціонування національних правових систем,

особливо – в частині їх взаємодії з конституційним правопорядком суверенних держав.

Єдиним універсальним суб'єктом міжнародного права і водночас основним суб'єктом конституційно-правових відносин є держава, адже практично не існує таких міжнародних або конституційних правових відносин, учасником яких не може бути, суверенна держава.

У цьому зв'язку слід зазначити, що правосуб'єктність Української держави ніким не була створена штучно (таку правосуб'єктність ще називають фактичною, оскільки вона походить з юридичного факту – виникнення держави на певній території [47, с. 12]), натомість вона склалася в міжнародному праві у результаті загального визнання як такого. Натомість, Україна колективними зусиллями з іншими суверенними державами можуть створювати інших суб'єктів міжнародного права через укладення міжнародних договорів, тому її правоздатність ще називають первинною, а правоздатність створених державами міжнародних міжурядових організацій – вторинною чи похідною [48, с. 24].

Отже, саме від політичної (державницької, конституційно-правової. – Авт.) волі України та інших держав-засновниць залежить обсяг прав та обов'язків створюваної міжнародної організації, її компетенція, а також шляхи можливого удосконалення її організації та діяльності, і в цьому полягає досить вагомий механізм інтернаціоналізації суверенної політичної волі, унормованої на конституційно-правовому рівні.

Подібне твердження підтверджується і міжнародно-правовими актами. Так, згідно зі ст. 1 Міжамериканської конвенції про права та обов'язки держав від 26 грудня 1933 р., держава як особа міжнародного права повинна мати: постійне населення, визначену територію, уряд, спроможність вступати у зносини з іншими державами [49], тобто її

правосуб'єктність ставиться у залежність від об'єктивних чинників, врегульованих національним конституційним правом як структурною частиною цілісної системи права, а не від формально-юридичного змісту юридичних норм, як це має місце у випадку міжнародних міжурядових організацій як вторинних суб'єктів міжнародного публічного права.

Проте в сучасному право розумінні, як міжнародно-правовому, так і конституційно-правовому, зазвичай йдеться про три основні складові держави: територія, населення, публічна влада, під якою розуміється суверенна влада (тобто над нею, відповідно до класичного постулату, що не враховує сучасні тенденції становлення наднаціональних правових систем, не може бути ніякої іншої влади. – Авт.). Крім того, публічна влада має бути ефективною (легітимною), хоча це є за своєю сутністю оцінювальне поняття, і тому посилення на ефективність не завжди дозволяє вирішити питання про правосуб'єктність держави [48, с. 28].

Концептуальні засади зовнішньої політики України як незалежної держави було закладено ще в Декларації про державний суверенітет України, прийнятій Верховною Радою 16 липня 1990 р. [50]. У розділі «Міжнародні відносини» Декларації наголошується: «Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах. Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Українська

РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права».

У деталізованому вигляді зовнішньополітична концепція незалежної Української держави була сформульована у прийнятих Верховною Радою України 2 липня 1993 р. «Основних напрямках зовнішньої політики України» (наразі цей акт вже втратив чинність, але має велике історико-правове значення для розуміння основ формування сучасної парадигми взаємодії національної вітчизняної системи права з міжнародно-правовими та інтеграційними системами права. – Авт.) [51]. У цьому документі зазначається, що зовнішня політика України спрямовується на виконання таких найважливіших завдань: утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави; забезпечення стабільності її міжнародного становища; збереження територіальної цілісності держави і недоторканності її кордонів; включення національного господарства в світову економічну систему для його повноцінного розвитку, підвищення добробуту народу; захист прав та інтересів громадян України за кордоном; поширення у світі образу України як надійного й обачливого партнера.

Головними сферами зовнішньополітичної діяльності України цей важливий рамковий документ визначає: двосторонні міждержавні відносини, розширення участі в європейському регіональному співробітництві, співробітництво в межах Співдружності незалежних держав, участь в ООН та інших міжнародних організаціях.

Прийнята Верховною Радою концепція зовнішньої політики України стала основою діяльності держави на міжнародній арені. З моменту схвалення Верховною Радою 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України і створення самостійної Української держави вона визнана більш як 200 державами світу, із 140 з них Україна підтримує

повноцінні дипломатичні відносини [52].

Як член Організації Об'єднаних Націй, Українська держава бере активну участь в роботі її спеціалізованих установ, миротворчих заходах. З метою виходу з економічної кризи і реформування економіки вона активно співпрацює з такими спеціалізованими валютно-фінансовими установами ООН, як Міжнародний валютний фонд і Міжнародний банк реконструкції і розвитку. В роки незалежності Україна стала повноправним членом низки впливових європейських міжнародних організацій – Ради Європи, Організації з безпеки і співробітництва в Європі, Центральноєвропейської ініціативи – регіонального об'єднання країн Центральної і Східної Європи. При цьому стратегічною метою України є інтеграція до Європейського союзу та Північноатлантичного альянсу (НАТО).

Відносини України, як і низки інших центрально- і східноєвропейських держав, з НАТО здійснюються на основі програми «Партнерство заради миру» [53, с. 32-33], прийнятої цією організацією і підписаної відповідними державами. У межах програми відносини з Україною мають характер «особливого партнерства», яке визнає міжнародну вагомість України та її безперечний потенціал у європейській безпеці. В рамках цієї програми у 1997 р. в Києві було відкрито Інформаційний центр НАТО, призначення якого полягає в тому, щоб оперативно надавати українському суспільству достовірну інформацію про цю організацію. Також було підписано «Хартію про особливе партнерство між НАТО й Україною» [54], в якій, зокрема, задекларовані гарантії безпеки України в новій системі європейського порядку. Однією з форм партнерства є проведення спільних військових навчань, у тому числі на території України (за умови надання згоди на проведення таких навчань Верховною Радою України у відповідь на звернення Президента України з

таким проханням, виходячи з міркувань захисту національних інтересів України).

У розділі «Зовнішня і внутрішня безпека» Декларації про державний суверенітет України зазначається, що «Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї». Відповідно до цього положення, Україна стала першою у світі державою, яка добровільно відмовилася від ядерної зброї, наявної на її території. Згідно з московською Заявою президентів США, Росії та України від 14 січня 1994 р. [55], Україна взяла на себе зобов'язання протягом семи років ліквідувати всю розташовану на її території ядерну зброю, одержавши відповідне матеріальне відшкодування і гарантії своєї безпеки спочатку від США і Російської Федерації, а потім і Китаю (на жаль, вказані гарантії не лише не були виконані, але Україна у 2014 р. ще й стала об'єктом збройної агресії та порушення територіальної цілісності, політичної незалежності і державного суверенітету, що триває і сьогодні, з боку однієї з держав-гарантів – Російської Федерації – Авт.).

Водночас запропонована норма-ціль про нейтралітет у подальшому не знайшла розробки та деталізації ні в Конституції України, ні в інших законах. Засади зовнішньополітичної діяльності (які визначають та обумовлюють загальні засади взаємодії України з міжнародно-правовою та інтеграційними системами права. – Авт.) Конституція України визначає таким чином: «Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права» (ст. 18) [56]. Користуючись цим принциповим

конституційним положенням, Україна підтримує дружні стосунки, намагається розвивати взаємовигідне співробітництво з усіма державами світу, особливо – з європейськими державами у контексті нещодавнього підписання та ратифікації Угоди про асоціацію з Європейським Союзом [57], яка передбачає, крім іншого, створення зони вільної торгівлі (ЗВТ) Україна – ЄС.

Отже, загалом слід зазначити, що зміст правових норм, які складають фундамент національної системи права, у сучасних умовах значно розширюється за рахунок імплементації, у тому числі – шляхом прямої рецепції, до системи законодавства та правозастосовної практики елементів (норм та інститутів) міжнародно-правової та інтеграційних (наднаціональних) систем права.

Іншою особливістю сучасного розвитку систем права є розширення й поглиблення правового регулювання, поява нових галузей, підгалузей та інститутів права.

Так, наприклад, у зв'язку з формуванням інформаційного суспільства, загальною інформатизацією, процесами глобалізації з'являються такі феномени, як електронне держава та електронна демократія, але водночас сьогодні навряд чи можна назвати які-небудь державу і демократію електронною в тому сенсі, як вони розуміються в сучасній теорії. Слід розуміти, що сучасна електронна держав – це не стан, а перманентний процес, і держави, у тому числі – на рівні правового регулювання, знаходяться на різних стадіях даного процесу [58, с. 44].

Практична реалізація концепції інформаційного суспільства – це досить складний процес, особливо з організаційної точки зору. Тому неможливо уникнути виникнення поточних проблем в цьому процесі. Впровадження концепції розвитку інформаційного суспільства в Україні є одним з основних шляхів реформування державного управління в умовах

сучасного інформаційного суспільства, бо саме інформаційне суспільство надає потенціал безпосередньої взаємодії уряду з громадянами, відкриває нові можливості для такої взаємодії.

В Україні т. з. «електронна держава» та «електронна демократія» проходять стадію становлення, однак функціонування електронної держави з елементами інформаційного суспільства в Україні ускладнене низкою факторів.

Одним за таких факторів є недостатність розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), адже для побудови і функціонування інформаційного суспільства необхідно сформувати кіберпростір як середу віртуальної взаємодії, що включає як людей – представників всіх країн, культур, мов, віку, професій, так і всесвітню мережу комп'ютерів, взаємопов'язаних засобами комунікативних інфраструктур, які забезпечують цифрову обробку та передачу інформації [59, с. 112].

Отже, для функціонування інформаційного суспільства потрібна розвинута, високотехнологічна мережа програмних інструментів, системно пов'язаних між собою. Очікується, що в майбутньому через таку мережу громадяни зможуть реалізувати свої конституційні права і свободи, в тому числі – право на звернення до державних органів, право на об'єднання, право на пошук, отримання, передачу, поширення інформації та ін. Подібна участь громадян в управлінні справами держави дозволить, серед інших переваг, економно витратити бюджетні кошти у сфері публічного адміністрування [60, с. 321].

В той же час, на сьогодні для повномасштабної реалізації концепції інформаційного суспільства в Україні недостатньо не тільки інформаційно-комунікаційного забезпечення, але і відповідного правового регулювання, а тому, наприклад, майже немає державних послуг, які можуть бути отримані організацією або громадянином повністю дистанційно, без

відвідин державного органу.

Наведений приклад, як вбачається, демонструє невідповідність рівня розвитку системи права, у тому числі на рівні конституційного законодавства, сучасному стану суспільних відносин та їх технологічного забезпечення, а поява належного комплексу принципово нових за змістом правових норм є необхідною умовою досягнення достатньої ефективності кумулятивної дії системи права у суспільстві.

Іншим прикладом появи нового інституту конституційного права в межах національної системи права є конституціоналізація міжнародно-правового інституту біженців та імплементація відповідної системи забезпечення їх універсальних прав, свобод і реальних правових можливостей ефективного застосування даного комплексу правових норм.

У цьому контексті слід відзначити, що ст. 34 Конвенції ООН про правовий статус біженця 1951 р. визначає обов'язок держав-сторін цієї угоди спрощувати, по можливості, натуралізацію біженців, прискорювати процедуру їх прийняття до громадянства та встановлювати для них якомога нижче мито [61, с. 739-760], що свідчить про ще одну тенденцію розвитку сучасних систем права, яка полягає у розширенні сфер процесуально-процедурного регулювання у конституційному праві саме на рівні національної системи права, адже ефективна практична реалізація конституційно-правових норм є можливою виключно за умови належної процедурної регламентації джерелами національного права, зокрема – конституційними законами як актами вищої юридичної сили.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» [62], біженцем визнається особа, яка не є громадянином України і внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до

певної соціальної групи або політичних переконань, перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися ним внаслідок таких побоювань або, не маючи громадянства (підданства), перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

Закон визначає процедурні стадії надання статусу біженців, які складаються з порушення клопотання шляхом подання заяви; оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу; порядку розгляду заяви після прийняття рішення про оформлення документів; прийняття рішення за заявою про надання статусу біженця, яке приймають протягом місяця з дня отримання особової справи заявника та письмового висновку органу міграційної служби, що розглядав заяву.

Статус біженця надається на період дії обставин, які перешкоджають біженцю повернутися до своєї країни. Посвідчення біженця видається строком на один рік. Під час перереєстрації біженця органом міграційної служби за місцем його проживання дія посвідчення продовжується. У свою чергу статус біженця втрачається, якщо особа: добровільно знову скористалася захистом країни громадянської належності (підданства); набула громадянство України або добровільно набула громадянство, яке мала раніше, або набула громадянство іншої держави і користується її захистом; добровільно повернулася до країни, яку вона залишила чи за межами якої перебувала внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань; будучи особою без громадянства може повернутися до країни свого попереднього постійного проживання, оскільки обставин, за яких було надано статус біженця, більше не існує.

Це положення не поширюється на біженця, якщо він може навести достатні обґрунтування, які впливають з попередніх переслідувань, для

своєї відмови повернутися до країни свого попереднього постійного проживання; отримав притулок чи дозвіл на постійне проживання в іншій країні; не може більше відмовлятися від користування захистом країни своєї громадянської належності, оскільки обставин, на підставі яких особі було надано статус біженця, більше не існує.

Воно також не поширюється на біженця, якщо він може навести достатні обґрунтування, які випливають з попередніх переслідувань, для своєї відмови користуватися захистом країни своєї громадянської належності.

Особа позбавляється статусу біженця, якщо вона займається діяльністю, що становить загрозу національній безпеці, громадському порядку, здоров'ю населення України.

У поданні про втрату або позбавлення статусу біженця мають бути викладені обставини та долучено документи, що підтверджують наявність підстав для втрати або позбавлення статусу біженця.

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах міграції може вимагати додаткової інформації від органу міграційної служби, який вніс подання.

У разі виникнення сумнівів щодо достовірності інформації, викладеної у поданні, потреби у встановленні справжності і дійсності документів спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах міграції має право звернутися з відповідними запитом до Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства закордонних справ України, Служби безпеки України, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, які можуть сприяти встановленню справжніх фактів стосовно особи, питання про втрату або позбавлення статусу біженця якої вирішується.

Подання щодо втрати та позбавлення статусу біженця, документи,

отримані або підготовлені під час розгляду подання, додаються до особової справи біженця.

На основі всебічного вивчення і оцінки документів та матеріалів спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах міграції приймає рішення про втрату чи позбавлення статусу біженця або про відсутність підстав для втрати чи позбавлення статусу біженця.

Рішення спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах міграції протягом трьох робочих днів з дня його прийняття разом з особовою справою біженця надсилається до органу міграційної служби за місцем проживання особи.

Орган міграційної служби за місцем проживання особи, стосовно якої прийнято рішення про втрату або позбавлення статусу біженця, протягом семи робочих днів з дня його отримання надсилає або видає їй письмове повідомлення з викладенням причин такого рішення і роз'ясненням порядку його оскарження. Національний паспорт та інші документи, що перебували на зберіганні в органі міграційної служби, повертаються власникові.

Особа, яка не використала права на оскарження рішення про втрату або позбавлення її статусу біженця, повинна залишити територію України у встановлений строк, якщо вона не має інших законних підстав для перебування в Україні [62].

На рівні міжнародно-правової системи права основним джерелом конституціоналізації окремих елементів статусу біженців є акти Ради Європи.

Так, Парламентськими Зборами Ради Європи було прийнято декілька рекомендацій, метою яких є спрощення державами надання громадянства біженцям. Рекомендація 417 1965 р. [63] закликає держави здійснювати при прийнятті до громадянства цієї категорії осіб ліберальну практику та

передбачати в законодавстві норми, які спрощують надання біженцям громадянства. Рекомендація 564 1969 р. [64] рекомендує скорочувати строк постійного проживання в країні, який вони висувають як вимогу натуралізації, передбачається, що він не повинен перевищувати п'яти років; вимагає зменшення розміру мита, прискорення натуралізаційної процедури та уникнення вимоги виходу біженців з колишнього громадянства; рекомендує також створювати умови набуття громадянства дітям, які народжуються у біженців, а також спрощені умови набуття громадянства біженцям, які є одруженими з громадянами держави перебування. Державам, які ще не приєдналися до Конвенції ООН про скорочення випадків безгромадянства, рекомендується зробити це та урівнювати біженців *de facto* з біженцями *de iure*. Резолюцією (70) від 26 січня 1970 р. [65] була підтверджена необхідність застосування державами Рекомендації 564 (1964).

В 1984 р. Радою Європи приймається ще одна Рекомендація [66], яка спрямована на спрощення надання громадянства біженцям. Ця рекомендація вміщує узагальнені принципи спрощення прийняття до громадянства біженців, визначаючи їх досить загальним чином, що пояснюється дуже обмеженою практикою застосування державами попередніх рекомендацій.

У свою чергу, Європейська Конвенція про громадянство 1997 р. передбачає обов'язок держав надавати особам без громадянства та особам, які мають статус біженця, громадянство на спрощених умовах [67].

Водночас, враховуючи ту фактичну обставину, що біженці не можуть, як правило, звернутися до держави їх громадянства з клопотанням про вихід з громадянства, оскільки вони переслідуються, логічно було б встановити в українському законодавстві норму, згідно з якою вихід з громадянства біженців не вимагався б (натомість, за чинним

законодавством вони зобов'язані подавати декларацію про відмову від громадянства, що є не зовсім виправданим з точки зору міжнародно-правових норм та принципів про забезпечення прав біженців). Більше того, таке положення відповідало б нормативному положенню ст. 16 Європейської конвенції про громадянство 1997 р. і не суперечило б принципу єдиного громадянства в Україні.

Суттєвим недоліком Закону «Про громадянство України» [68] (щодо можливості виникнення в особи безгромадянства) є те, що безгромадянство може виникати при бажанні особи набути українського громадянства, тому що за українським законодавством від неї вимагається вихід з колишнього громадянства ще перед порушенням натуралізаційного провадження. Це, зрозуміло, означає, що не може існувати гарантії, що така особа буде прийнятою до громадянства України. З метою уникнення безгромадянства в таких випадках більш доцільним було б вимагати від особи виходу з колишнього громадянства тільки після проходження усієї натуралізаційної процедури, тобто після встановлення факту можливості прийняття особи до громадянства. Така практика існує в інших європейських країнах, наприклад, в Німеччині. Якщо в результаті натуралізаційного провадження встановлюється, що особа може бути прийнятою до німецького громадянства (має право на його отримання), на підставі адміністративного рішення їй видається довідка-гарантія про прийняття до громадянства в разі її виходу з колишнього громадянства [69, с. 62].

Після виходу особи з колишнього громадянства, видання акта про прийняття особи до громадянства є формальністю. Можливість введення аналогічної норми в Україні ускладнюється обставиною, що прийняття особи до громадянства відбувається на підставі указу Президента України, а не адміністративного рішення. Але все ж можна передбачити, на наш

погляд, видання Президентом указу про гарантування особі її прийняття до громадянства в разі її виходу з колишнього громадянства, і видання ним указу про прийняття до громадянства після отримання особою дозволу на вихід з громадянства. Таке положення є, правда, дещо незвичайним для сучасних конституційно-правових систем, але, з іншого боку, введення даної норми не суперечило б чинному законодавству України, а навпаки, посилювало б можливості зацікавлених осіб використовувати як міжнародно-правові, так і конституційно-правові механізми захисту їх прав, свобод та законних інтересів.

Ще однією тенденцією розвитку сучасних систем права, яка є безпосереднім проявом процесів конституціоналізації міжнародного та наднаціонального права, є їх гуманізація та переорієнтування з інтересів держави на інтереси індивіда та суспільства в цілому.

У цьому зв'язку слід зазначити, що, згідно гуманістично-антропологічній концепції праворозуміння, людина має потребу в нормі [70, с. 37], і зокрема – у конституційно-правовій нормі як надважливому соціальному регуляторі, що встановлює фундаментальні засади базових суспільних відносин, тобто конституційно-правова норма виступає засобом залучення індивіда до внутрішніх зв'язків національної системи права, встановлюючи правила участі кожної людини і громадянина у розробленні та розвитку засад державного та суспільного ладу.

Саме у площині конституційно-правового забезпечення прав людини і громадянина знаходить свій найбільший прояв взаємний вплив та іманентний взаємозв'язок з внутрішнім правопорядком імплементація міжнародно-правових норм до національної системи права, а конституційно-правовим нормам як первинному структурному елементу системи права у такій парадигмі відводиться ключова роль у формуванні поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин, їх соціалізації та

трансформації усучасних умовах конституціоналізації міжнародного права та інтернаціоналізації конституційного права усталених правових держав.

Виходячи з подібного доктринального концепту, на сучасному рівні одне з першочергових місць у визначенні критеріїв ефективності конституційно-правових норм займає їх здатність реалізовувати у повсякденних суспільних відносинах універсальний та одночасно конституційний принцип першочерговості забезпечення прав та свобод людини і громадянина, що впливає усвідомленої у розвинутому суспільстві практичної необхідності правильного визначення цілей конституційно-правового регулювання, причому вказана ціль вбачається основною при побудові публічно-владної управлінської системи у будь-якій демократичній державі.

Більше того, права, свободи та обов'язки людини і громадянина у сучасному світовому транснаціональному (глобальному) конституціоналізмі є центральним елементом, основою конституційно-правового статусу особи.

Саме в правах, свободах та обов'язках юридичне оформляються стандарти поведінки людини, громадянина, що визнаються і гарантуються державою. Через них розкриваються основні засади взаємовідносин між державою та особою, які на певному етапі суспільного розвитку вона вважає можливими, суспільне корисними та доцільними чи обов'язковими, а тому система права будь-якої держави відводить значне місце правам та свободам людини і громадянина (в першу чергу – саме на вищому рівні конституційно-правових норм. – Авт.).

Виходячи з глобального характеру сучасних конституційних цінностей, можна наголосити, що визнання і закріплення у конституції, інших актах чинного законодавства прав та свобод людини і громадянина, їх обсяг, види і зміст у сучасних умовах є однією з актуальних,

пріоритетних і найважливіших проблем сучасної цивілізації, а становлення і розвиток прав людини і громадянина є важливою ознакою ступеня демократизації всіх політичних, суспільних, громадянських інститутів та їхніх взаємовідносин з державою, зрілості громадянського суспільства, показник, що характеризує певну державу як правову чи навпаки.

Як вже зазначалося, у сучасному світі права людини стали об'єктом регулювання не лише окремої держави, а й міжнародного співтовариства, що є досить новою тенденцією відносно т. з. «класичного» етапу історичного розвитку міжнародного публічного права. При цьому міжнародне співробітництво держав у галузі прав людини відбувається у формі прийняття універсальних міжнародно-правових стандартів, які визнаються як основні права людини, що відображено у низці важливих міжнародно-правових актів як декларативного, так й імперативного характеру [71, с. 16-17].

До загальних особливостей розвитку сучасних систем права є їх демократизація, відображення у конституційно-правових нормах, прийнятих у всьому світі після Другої світової війни, ідеї демократичного устрою суспільного життя та демократичного характеру діяльності органів і посадових осіб публічної влади, як державної, так і муніципальної й регіональної.

Ідея демократизму у конституційному праві тісно пов'язана та прямо породжується демократичною формою політичного (державного) режиму, встановленого у певній державі на відповідному конкретному-історичному етапі становлення та розвитку її правової системи (і, відповідно, системи права як невід'ємної нормативної складової правової системи. – Авт.).

Демократія, за вдалим визначенням Г. О. Мурашина, це така «форма

організації суспільства, його державно-політичного устрою, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади, послідовному здійсненні принципу рівності і свободи людей, їх реальної участі в управлінні справами держави і суспільства» [72, с. 149].

Отже, демократія як інститут сучасного конституціоналізму вимагає реальної участі громадян в управлінні справами держави і суспільства, та повної належності влади народу, який здійснює її безпосередньо шляхом прямої участі у вирішенні державних і громадських справ (референдуми, вимоги, збори громадян, демонстрації, мітинги, походи громадян, народні ініціативи тощо) або через обраних ним представників (депутатів) у представницькі органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Через інститути народних засідателів і присяжних відбувається участь громадян у здійсненні судової влади. Представницькі органи і посадові особи у демократичній державі, як правило, обираються. Демократія також передбачає повагу до права і закону, наявність у суспільстві сталої законності й міцного правопорядку, послідовне здійснення охарактеризованого вище принципу поділу державної влади за її функціональними формами на законодавчу, виконавчу й судову [72, с. 149].

У цьому контексті слід відзначити, що відповідно до ст. 1 Конституції України [56], Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою, що передбачає імперативний юридичний характер принципів поділу влади, демократизму, справедливості, верховенства права та законності як фундаментальних засад функціонування національної правової системи.

При цьому принцип правової нормативності (упорядкованості) системи права у практичному вимірі означає необхідність викладення принципів, форм та методів конституційно-правового регулювання у

формальних (позитивних) нормах чинного законодавства, тобто набуття ними правової форми та обов'язкового характеру для усього існуючого кола суб'єктів конституційно-правових відносин.

Іншими словами, у принципі правової нормативності і, відповідно, нормативної системності, втілюється ідея правової держави, побудова якої визначена у якості норми-декларації та норми-цілі Конституції України та яку видатний український конституціоналіст Ю. С. Шемшученко визначає як «ідеальний тип держави, вся діяльність якої підпорядкована праву» [73, с. 688].

У цьому контексті слід зауважити, що термін «правова держава» був введений у науковий обіг Р. Моєм у IX ст., але саме поняття виникло набагато раніше. Так, окремі ідеї правової держави (зокрема, обмеження державної влади законом) висловлювалися ще античними мислителями Платоном, Аристотелем, Полібієм та ін., але концептуального вигляду ідея правової держави набула у XVIII-XIX ст.ст. Помітний внесок у це зробили Т. Гоббс, Д. Локк, А. Дайсі, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Кант, Г. Гегель, Р. Моль, Г. Еллінек. Серед тих, хто підтримував та розвивав ідеї правової держави наприкінці XIX-початку XX ст., були і вітчизняні правознавці – В. Гессен, С. Дністрянський, Б. Кістяківський, М. Коркунов, С. Котляревський, О. Малицький, М. Палієнко, Ф. Тарановський та ін. [73, с. 688-689].

Головне призначення правової держави полягає у максимальному забезпеченні юридичними засобами всебічної охорони і захисту прав та свобод людини і громадянина. Характер відносин між громадянином і державою є ключовим питанням доктрини правової держави. У такій державі досягається юридична рівність між нею та громадянином, причому засобом такої рівності є право, а зв'язаність держави правом є визначальною юридичною засадою забезпечення прав людини і

громадянина, функціонування державної влади та її інститутів. Необхідною передумовою правової держави є її незалежний політико-правовий статус. До головних ознак системи права правової держави також належать: конституційне закріплення основних прав і свобод людини і громадянина; наявність розвиненої системи законодавства і законів, які виражають волю більшості або всього населення країни, втілюють основні загальнолюдські цінності та ідеали; верховенство конституції щодо інших законів і підзаконних актів; розподіл влади; наявність розвинених механізмів забезпечення законності, зокрема, незалежного суду; пріоритет норм міжнародного права над нормами національного законодавства; висока правова культура і правосвідомість населення і посадових осіб [73, с. 689].

Іншим принципом, що прямо впливає з юридичного факту законодавчого проголошення побудови правової держави, є принцип верховенства права, закріплений у ч. 1 ст. 8 Конституції України. В цілому, верховенство права у державі та суспільстві, на наш погляд, можна визначити як панування права у життєдіяльності громадянського суспільства і функціонуванні держави.

Термін «верховенство права» або «панування права» (англ. the rule of law) уперше вжив у 19 ст. британський юрист А. Дайсі. Він вважав, зокрема, що істотною, але не єдиною, частиною права є численні судові рішення, які «визначають права приватних осіб в окремих випадках». Деякі елементи концепції верховенства права містяться ще в творах давньогрецьких і давньоримських мислителів (Арістотель, Цицерон, Сенека) та релігійних діячів і філософів доби Середньовіччя (Ф. Аквінський та ін.). Ця концепція інтерпретувалася у найширшому її розумінні, тобто як визнання необхідності підпорядкування «позитивного» (встановленого чи санкціонованого державою) права «непозитивному»

(природні права людини, потреби людської природи, вимоги розуму, мораль тощо). У новій історії вагомий внесок в обґрунтування концепції верховенства права зробили прихильники доктрини природних прав людини – Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Л. Мон-теск'є, Т. Джефферсон, І. Кант, Б. Констан. У 19-20 ст. ідеї верховенства права привертала увагу як українських дослідників (М. Драгоманов, Б. Кістяківський), так і філософів та правознавців інших країн (В. Соловйов, М. Бердяєв, Ф. Хайєк, Дж. Роулс, Дж. Фінніс, Р. Дворкін, В. Нерсесянц та ін.). Як вже зазначалося, відповідно до ст. 8 Конституції в Україні визнається і діє принцип верховенства права, що означає підпорядкованість держави та її інститутів правам людини, визнання пріоритету права перед іншими соціальними нормами (моралі, звичаїв тощо). Важливо також відзначити сучасне доктринальне положення про те, що принцип верховенства права не тотожний принципу верховенства закону. Відмінність між ними пов'язана з розбіжністю у розумінні права і закону. Важливе значення має і співвідношення цих понять: принцип верховенства закону є більш конкретним. Панування закону означає, насамперед, верховенство правового закону, адже не кожний закон є правовим у сучасній парадигмі системи права. Відповідність внутрішнього змісту позитивного закону загальній правовій ідеї є ще однією домінантною ознакою конституційного принципу верховенства права, важливим показником правової держави та конституційності її правової системи [74, с. 70].

В той же час, принцип верховенства закону у правовій системі державі має вкрай важливе системоутворююче значення для формування фундаментальної ідеї законності як одного з найважливіших суспільно-політичних принципів, що є визначальним для досягнення достатньої ефективності конституційно-правових норм у суспільній життєдіяльності.

Юридичний зміст та правова природа вказаного принципу досить чітко визначені у ч. 2 ст. 6 Конституції України, згідно положень якої «органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України», причому при застосуванні даної норми слід враховувати припис ч. 2 ст. 8 Основного закону нашої держави, що встановлює ієрархію актів законодавства (тобто законів у широкому сенсі цього поняття. – Авт.): «Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй» [56].

Отже, у подібний спосіб висувається один з основних критеріїв визнання закону правовим, яким визнається їх відповідність положенням Конституції у будь-якій її частині. Таким чином, законність у контексті доктринального розуміння ефективної дії конституційно-правових норм слід трактувати як дотримання органами публічної влади та їх посадовими особами чинного законодавства, що виражається у реалізації своєї компетенції виключно у тих формах, способах, методах і межах, що встановлені Конституцією та законами держави, які безпосередньо регулюють їх конституційно-правовий статус.

В цілому, законність, як і інші конституційні принципи побудови та функціонування нормативно-позитивної системи права, має забезпечувати реалізацію прав, свобод і законних інтересів громадян, рівність усіх перед законом. Водночас принцип законності означає, що органи законодавчої, виконавчої, судової влади та органи місцевого самоврядування мають діяти лише в порядку і в межах компетенції, визначеної Конституцією України, законами, іншими нормативно-правовими актами.

Як загальноправовий та конституційний принцип, законність передбачає, що держава здійснює свої функції правовими засобами і в

правових формах. Це зумовлено, насамперед, значенням діяльності та впливу органів публічної влади на всі сфери суспільних відносин, їх правом приймати на основі законів та відповідно до них нормативні та індивідуальні правові акти, розглядати і вирішувати справи про застосування заходів адміністративної та дисциплінарної відповідальності, тобто здійснювати так звану адміністративну юрисдикцію.

З огляду на це, правомірність діяльності органів публічної влади є «стрижнем режиму законності в державі» [75, с. 134]. Особливого значення режим законності набуває в період політичної, соціально-економічної перебудови суспільства, коли необхідна висока організованість діяльності органів владних органів на усіх інституціональних рівнях, дисциплінованість та компетентність їх посадових осіб.

Отже, сучасна система права повинна відтворювати демократичну, правову державність (означені характеристики є можливими, безумовно, виключно у державах з демократичною формою політичного режиму. – Авт.) і забезпечує зв'язок правового регулювання із суспільством, громадянами відповідної держави.

На думку Г. В. Атаманчука, зазначений стан правової державності є тісно пов'язаний з публічністю державного управління, яка, у свою чергу, з наступних основних структурних елементів: а) доступність державного управління для громадян, що пов'язано з їх правом вибору складу відповідних органів та участі у їх діяльності; б) відкритість функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування; в) громадський контроль, у тому числі через засоби масової інформації (ЗМІ), за основними державно-управлінськими процесами; г) судовий контроль за дотриманням у процесах державного управління конституційно закріплених інтересів суспільства, прав і свобод громадян

[76, с. 197].

Таким чином, аналізуючи суспільно-політичні засади функціонування сучасної системи права з точки зору їх юридичного змісту та конституційно-правової природи, можна констатувати їх неабияку важливість та актуальність для функціонування системи права як цілісної юридичної категорії, що пояснюється з позицій їх загальносистемного характеру, конституційно-правової об'єктивації та знаходження належних цілей конституційного впливу на суспільні відносини у різних сферах життєдіяльності суспільства, основною з яких у демократичній, правовій державі слід визнати забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина.

Вказані властивості дозволяють конституційним принципам забезпечувати комплексну реалізацію нормативної складової національної правової системи як єдиного цілісного процесу, що здійснюється єдиною, але розподіленою за характером виконуваних функцій на окремі гілки з метою взаємного контролю та найбільшою ефективності функціонування, публічною владою, внутрішні якості якої зумовлюються її структурно-функціональними особливостями [399; 400; 402; 403; 405; 406; 407; 409].

Серед інших тенденцій сучасного розвитку системи права як загальної теоретико-методологічної категорії для усіх держав слід відзначити збільшення обсягу та якісного змісту процесуальних (процедурних) норм у її формально-юридичній структурі.

Так, наприклад, відповідно до ст. 150 Конституції України до процесуальних повноважень Конституційного Суду України належить: 1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність): законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Ці питання

розглядаються за зверненнями: Президента України; не менш як сорока п'яти народних депутатів України; Верховного Суду України; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної Ради Автономної Республіки Крим; 2) офіційне тлумачення Конституції України та законів України. Водночас Конституційний Суд України за зверненням Президента України або Кабінету Міністрів України дає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість.

Крім того, за зверненням Верховної Ради України Конституційний Суд України дає висновок щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту (ст. 151 Конституції України).

Як зауважує у цьому зв'язку А. А. Стрижак, «зазначений перелік повноважень єдиного органу конституційної юрисдикції має вичерпний характер, а отже, вирішення інших питань, пов'язаних з дотриманням конституційної законності в державі, належить до компетенції судів загальної юрисдикції» [77, с. 103], тобто, іншими словами, конституційно-правові норми є безпосереднім джерелом процесуальної юрисдикції не тільки Конституційного Суду України, але і судів загальної юрисдикції в межах їх інституціональних повноважень, визначених спеціальним законодавством про судоустрій та статус суддів.

Отже, у результаті дослідження принципів та особливостей функціонування сучасної системи права у контексті визначення ефективності конституційно-правових норм можна дійти до таких найважливіших висновків: а) системи права різних рівнів (універсальні, наднаціональні, національні) у сучасних умовах правової глобалізації та міждержавної інтеграції знаходяться під безпосереднім впливом новітніх

тенденцій у праві, політиці, економіці, культурі, соціальній сфері, що викликає об'єктивний процес формування принципово нових закономірностей та особливостей їх прогресивного розвитку і модернізаційної трансформації; б) зміст правових норм, які складають фундамент національної системи права, у сучасних умовах значно розширюється за рахунок імплементації, у тому числі – шляхом прямої рецепції, до системи законодавства та правозастосовної практики елементів (норм та інститутів) міжнародно-правової та інтеграційних (наднаціональних) систем права; в) сучасний розвиток системи права як інституту глобального (транснаціонального) конституціоналізму має такі найважливіші особливості та визначальні тенденції розвитку: сучасна система права повинна відтворювати демократичну, правову державність у державах з демократичною формою політичного режиму і забезпечує зв'язок правового регулювання із суспільством, громадянами відповідної держави; загальна демократизація системи права, відображення у конституційно-правових нормах, прийнятих у всьому світі після Другої світової війни, ідеї демократичного устрою суспільного життя та демократичного характеру діяльності органів і посадових осіб публічної влади, як державної, так і муніципальної й регіональної; розширення зон дії права як такого і конституційного права зокрема, що супроводжується розширенням меж правового простору у структурі соціально-нормативного регулювання суспільних відносин, при цьому у вказаній парадигмі особливе значення має розширення меж міжнародно-правового регулювання та взаємодія міжнародного і конституційного права в умовах інтенсифікації інтеграційних політико-правових процесів, що на універсальному рівні виражаються, зокрема, у становленні новітнього дискурсу транснаціонального (глобального) конституціоналізму; гуманізація системи права та її переорієнтування з інтересів держави на

інтереси індивіда та суспільства в цілому через політико-правовий концепт забезпечення прав людини і громадянина як найвищу мету діяльності публічної влади та ключове завдання чинного законодавства і найважливіший критерій ефективності норм права як соціального регулятора; збільшення обсягу та якісного змісту процесуальних (процедурних) норм у формально-юридичній структурі системи права, у тому числі – на конституційно-правовому рівні; г) у площині конституційно-правового забезпечення прав людини і громадянина знаходить свій найбільший прояв взаємний вплив та іманентний взаємозв'язок з внутрішнім правопорядком імплементація міжнародно-правових норм до національної системи права, а конституційно-правовим нормам як первинному структурному елементу системи права у такій парадигмі відводиться ключова роль у формуванні поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин, їх соціалізації та трансформації у сучасних умовах конституціоналізації міжнародного права та інтернаціоналізації конституційного права усталених правових держав.

1.3. Проблеми конституційної модернізації системи права у сучасних умовах суспільного розвитку

У сучасних умовах система права знаходиться під впливом цілої низки об'єктивних процесів, серед яких як цілеспрямована модернізація правового регулювання, так і універсальні, зовнішні процеси правової глобалізації та міждержавної інтеграції.

Фундаментальною основою правової модернізації суспільства є конституційна модернізація, яка відбувається на рівні базових, найважливіших суспільних відносин через прогресивне реформування

конституційно-правових інститутів, системи джерел конституційного права, конституційно-правових норм та практики їх застосування у практично-праксіологічній площині.

У цьому контексті слід зазначити, що у наукових джерелах існують різні інтерпретації поняття «модернізація». У буквальному перекладі з латинської мови термін «модернізація» означає «вдосконалення», «осучаснення». Англійське слово «modern» означає новий, сучасний; дієслово «modernize» – удосконалити, оновлювати, змінювати відповідно до сучасних вимог. Загалом, модернізація – це збірний (комплексний) термін, який стосується різнорідних соціальних, політичних, економічних, психологічних, культурних тощо процесів, що історично супроводжували індустріалізацію в розвинених сучасних країнах [78, с. 5].

При цьому термін «модернізація» описує велику кількість одночасних змін у різних сферах соціуму. В контексті дослідження теми конституційної модернізації сам термін «модернізація» слід розуміти як певний процес удосконалення, в конкретному даному випадку – як процес удосконалення у сфері конституційного права [79, с. 32].

Іншими словами, конституційна модернізація – це легальний спосіб подолання конституційних криз (як наявних, так і можливих у перспективі. – Авт.) виключно при дотриманні конституційних приписів у відношенні процедурних питань [80].

Основною метою конституційної модернізації є створення оптимальної моделі конституції, яка відповідає вимогам та викликам, що стоять перед національною правовою системою, державою та соціумом для їх належного функціонування та адаптації до майбутніх змін [78, с. 34].

Конституційна модернізація можлива як у формі зміни конституційних нормативно-вербальних засад, так й у формі тлумачення

конституційних норм [81, с. 22].

Отже, внутрішня суть будь-якої суспільної модернізації – це оновлення або створення нових інституцій, що створюють умови для перетворення міжлюдських стосунків у сфері політичних, правових, економічних, суспільних відносин на сучасних засадах визнання принципів демократії, верховенства права та прав людини, ринкової економіки, соціальної держави, усталених міжнародних норм співіснування країн. Водночас модернізацію не можна розглядати як просту сукупність певних програм у різних сферах політичного, економічного та суспільного життя країни [78, с. 32].

Модернізація є важливим показником розвитку держави, рівня життєдіяльності громадян, а відповідно – і важливою передумовою демократичної, соціальної, політичної й культурної організації суспільства [82, с. 14].

У сучасних умовах європейської міждержавної інтеграції модернізація конституції і конституційного законодавства має фундаментально базуватися на загальносвітовому і європейському досвіді конституціоналізму. Йдеться, зокрема, про оновлення чинної Конституції шляхом внесення до неї відповідних змін, що не передбачає прийняття абсолютно нового основного закону. У зв'язку з цим зберігаються встановлені діючою конституцією ціннісні орієнтири і фундаментальні засади, що стосуються, зокрема, конституційного ладу, цілісності і недоторканності держави, пріоритетності прав і свобод людини і громадянина, принципів поділу державної влади, верховенства права тощо [83, с. 425].

Таким чином, під «змiнами» у формально-юридичному значенні слід розуміти вилучення з конституції застарілих норм, модернізацію відповідних статей, доповнення новими статтями, уточнення назв розділів

тощо [83, с. 425].

Відтак, якщо термін «конституційна реформа» справедливо асоціюється з докорінним оновленням тексту конституції, то конституційна модернізація – це, насамперед, процес соціально-політичної, економічної трансформації, оновлення всіх сфер функціонування суспільства та держави. Конституційна модернізація означає вироблення, в тому числі, політико-правових, конституційних механізмів такого оновлення та розвитку, можливість здійснення відповідних перетворень на базі чинної конституції, орієнтуючись на максимальне використання її внутрішнього потенціалу [84, с. 13].

Конституційна модернізація передбачає не тільки удосконалення тексту основного закону, але і його «осучаснення», тобто впровадження ознак сучасної суспільно-політичної практики. Конституція має вдосконалюватися і змінюватися відповідно до змін, що відбуваються у зв'язку з розвитком конкретного суспільства і держави, відповідно до еволюційного розвитку системи транснаціонального (глобального) та вітчизняного конституціоналізму. Процес конституційних змін є об'єктивним явищем, властивим кожному суспільству та державі, що прогресивно розвивається, адже Основний Закон держави і суспільства не може залишатися незмінним, оскільки зміни соціуму необоротні, і цим змінам повинна кореспондувати конституція як основне джерело національного конституційного права. Більше того, по можливості конституція повинна їх передбачати, перебуваючи на крок попереду майбутніх перетворень у державі та суспільстві, тобто закріплюючи певні завдання і програмні розпорядження, виходячи з мети і принципів конституціоналізму [83, с. 425] (йдеться про програмово-прогностична функція конституційно-правової норми як додатковий критерій її ефективності. – Авт.).

Конституційна реформа передбачає кардинальний перегляд або навіть зміну діючої конституційної моделі, в той час як модернізація означає її вдосконалення через розвиток позитивних елементів та мінімізацію негативних [85].

Конституційна модернізація, на відміну від реформування взагалі, не передбачає кардинальних змін конституційного ладу держави і суспільства та відповідних змін у системі сучасного конституціоналізму. Модернізація спрямована на удосконалення інституціональних складових конституційного ладу та конституціоналізму. Перш за все, таке удосконалення носить нормативно-правовий характер, тобто це удосконалення конституційного законодавства, оновлення конституції та інших конституційно-правових джерел з метою еволюційного розвитку держави та суспільства [83, с. 426].

Таким чином, конституційна реформа передбачає прийняття нової конституції або якісну зміну чинного основного закону, в той час як конституційна модернізація спрямована на оновлення та осучаснення конституції та не передбачає докорінних змін конституційного ладу.

У сучасних умовах безпосередній вплив на формування новітньої парадигми конституційної модернізації як «осучаснення» конституційно-правових норм та інститутів здійснюється процесами політичної, економічної, соціальної, культурної, правової глобалізації.

Слід зазначити, що у вітчизняній і зарубіжній науці міжнародного та конституційного права постійно підкреслюється особливе значення ролі правового (у тому числі, конституційно-правового. – Авт.) регулювання в умовах глобалізації світу. В широкому розумінні об'єктивною закономірністю в умовах глобалізації, на думку Ю. С. Шемшученка, є постійний процес зближення змісту правового регулювання і зовнішніх форм його вираження, запозичення зарубіжного досвіду, творче

врахування позитивних рис правових систем інших країн [86, с. 3]. Вважаємо, що поява нової парадигми в правовому регулюванні полягає в активному пошуку сучасних форм та методів правового регулювання в рамках нового світового устрою та світового порядку.

Можна погодитися з думкою Б. В. Макогона, яка, на наш погляд, має суттєве методологічне значення, про те, що в умовах розвитку глобалізаційних процесів на право покладаються найважливіші завдання. З одного боку, це стосується легально-формального закріплення відповідних глобалізаційних тенденцій, забезпечення входження сучасних держав у світову спільноту. З іншого боку, завдання, пов'язані з управлінням глобалізаційними процесами щодо конкретної держави, з їх спрямуванням у певне русло, щоб не допустити негативних наслідків, пов'язаних з невідповідністю національних культур і можливостей світовим тенденціям, а також небезпеки потрапити в сильну залежність від розвиненіших країн, зайнявши місце своєрідного додатку до світової спільноти [87, с. 3].

Вказаний архетип є особливо актуальним для становлення та існування сучасної Української держави, чие входження до правового простору, що глобалізується, та приєднання до міждержавних інтеграційних процесів, супроводжується низкою криз, що мають об'єктивну природу та стали наслідком кардинального зламу політичного та правового (державного, конституційного) ладу й трансформації внутрішньої і зовнішньої політики, а відтак конституційно-правової доктрини і конституційних принципів у цілому.

Проте на відміну від західних країн, де конституційні принципи через низку історичних причин формують правові, інтеграційні, зокрема глобалізаційні, тенденції, в Україні вони мають особливості, які полягають у тому, що конституційно-правова доктрина нашої держави формувалася

не так поступово, впродовж історичного розвитку, а дещо хаотично. В результаті у більшості західних держав був досягнутий достатній рівень гармонійності між правом та іншими державними й соціальними інститутами, зокрема інститутами громадянського суспільства, що зумовило їх системний політичний та економічний розвиток.

Очевидно, що сприйняття подібних зразків іншими державами не може не спричиняти проблем і суперечливих наслідків, проте для будь-якої країни, особливо для України, інтеграція в світову спільноту є об'єктивно необхідною, щоб не стати суб'єктом (актором), що опинився в стані автаркії у новому світі, який характеризується глобальною взаємозалежністю та наступом епохи конституційної однорідності.

Слід зазначити, що початок XXI століття став своєрідним етапом еволюційного поштовху суспільства до якісно та аксіологічно нових соціально-правових домінант у рамках процесів міждержавної взаємодії, інтернаціоналізації національних правових систем та глобалізації, що постійно поглиблюються.

Однією з тенденцій, що проявляється в сучасних реаліях глобалізації, є посилення взаємозв'язку й взаємозалежності держав і народів. У результаті, на думку більшості учених-конституціоналістів, спостерігається динамічний розвиток конституційного й міжнародного права [88, с. 30]. Все це об'єктивує необхідність подальшої міждержавної інтеграції, а також актуалізує розробку ефективних механізмів її конституційно-правового забезпечення.

Констатуючи дану обставину, деякі автори слушно акцентують увагу насамперед на тому, що «глобалізм – юридично нейтральне поняття», яке може бути використане для реалізації різних телеологічних настанов, у тому числі антигуманних [89, с. 13].

При цьому юридичний зміст терміна «глобалізація» в жодній галузі

права, і зокрема у конституційному праві, не визначений, хоча це слово стало модним наприкінці ХХ століття, коли перед міжнародним співтовариством постали складні, багатопланові проблеми загальнопланетарного характеру, які стосуються життєво важливих інтересів усього людства [90, с. 45-46].

Вітчизняні юристи поки що не виявили активного інтересу до фундаментального вивчення впливу глобалізації на державу і право в цілому і конституційне право зокрема. Організований у лютому 2007 р. Інститутом держави і права імені В. М. Корецького НАН України методологічний семінар «Національна держава і право в умовах глобалізації» [91, с. 3] мав величезне значення в узгодженні позицій представників української правової доктрини щодо даної проблематики, що й оформлено у відповідних рекомендаціях. Зокрема, було зазначено, що «активне розгортання процесів глобалізації є одним з найпомітніших феноменів світового розвитку, причому посилення наукового інтересу до осмислення цих процесів супроводжується зміною світоглядних парадигм. Вітчизняна політична і правова думка продовжує науковий дискурс ролі та місця національної держави в сучасному світі, який міг би узгоджуватися з реаліями глобалізації...» [91, с. 5].

Правова складова є значущим елементом процесів глобалізації та міждержавної інтеграції, що зумовлює виправданість і високий рівень актуальності дослідження явища глобалізації сучасного права (особливо враховуючи те, що в літературі не існує чіткого визначення даного поняття). Як зазначає у цьому зв'язку І. І. Лукашук, «це не може не викликати занепокоєння, оскільки такий вплив зростає, позначається на характері й функціях держави і права, як внутрішнього, так і міжнародного, не кажучи вже про їх взаємодію», – зазначав основоположник вітчизняної правової глобалістики І. І. Лукашук [92, с.

118].

Враховуючи це, особливої актуальності набуває дослідження процесів впливу правової глобалізації в цілому на розвиток сучасного конституціоналізму, що дасть можливість поетапно виявити гносеологічні корені вказаних процесів, їх аксіологічний потенціал, динаміку, виділити основні глобальні конституційно-правові константи, концепти та тенденції з метою їх оцінки з позицій національного права, розуміння феномена конституційного права в умовах глобалізації.

На думку М. Бондаря, правова глобалізація відображає насамперед якісні характеристики інтернаціоналізації, інтервенції (зокрема, взаємної) провідних правових систем сучасності й на цій основі – наростання загального в нормативно-правовому житті сучасної цивілізації.

При цьому найважливіше, що правова глобалізація є віддзеркаленням тенденцій юридизації, посилення правового регулювання основних сфер соціальної дійсності в умовах переходу сучасної цивілізації до плюралістичної демократії, утвердження у всесвітньому масштабі цінностей індустріального суспільства, поступового «вростання» національних соціально-політичних систем в єдину всесвітню інформаційну систему, з одного боку, і виникнення в ХХІ столітті нових глобальних загроз людству – міжнародного тероризму, природних і техногенних катастроф, екологічної й енергетичної криз тощо – з іншого [93, с. 5].

Незважаючи на відсутність у системі юридичного знання чіткого визначення терміна глобалізації, у вітчизняних і зарубіжних наукових дослідженнях зазначається, що ця проблема існує й в таких гуманітарних науках як соціологія та політологія.

Численні дослідження глобалізації зумовили чимало різних уявлень про неї та відповідних визначень поняття. У літературі наголошується, що

причини множинності, а відтак суперечності полягають не тільки в складності й різнобічності глобалізації, яку практично неможливо охопити й адекватно відобразити в одному понятті, а й у різних оцінках даного явища [94, с. 55].

З методологічної точки зору, наукове розуміння глобалізації має виходити з осмислення загального й конкретного, ознаки яких мають групи явищ щодо їх категоріального ряду та безпосередньо пов'язані з процесами глобалізації [95, с. 10-11]. Такий підхід до вивчення процесів глобалізації є обґрунтованим. Він безпосередньо залежить від дослідження категорій, які охоплюють не тільки понятійний ряд, а й визначають окрему природу правової (а відтак, і, зокрема, конституційно-правової, що полягає у поступовому формуванні глобального конституціоналізму як принципово нового сучасного комплексного явища універсального рівня. – Авт.) глобалізації, її відмінності від глобалізації економічної та політичної.

Аналізуючи сучасну проблематику конституційної модернізації системи права на прикладі української національної конституційно-правової системи, слід зазначити, що доцільно розглянути декілька вимірів цього процесу, що полягають у подоланні певних конституційних колізій, які в умовах вітчизняного суспільства нерідко призводять до виникнення гострих конституційних (політичних або політико-правових) криз.

Вбачається доцільним розглянути зазначені проблемні питання у трьох вимірах: 1) конфліктні питання інститутів демократії (вибори, референдум) та конституційного ладу України в цілому (як такого, що встановлює та регулює демократичний політичний режим в країні); 2) конфліктні питання організації та діяльності Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України (з точки зору запобігання та вирішення урядових та парламентських конституційних криз внаслідок факту колізії

конституційно-правових норм); 3) конфліктні питання визначення та реалізації конституційно-правового статусу Президента України (з позицій недопущення та запобігання президентській інституційній конституційній кризі, а також вирішення правових колізій та прогалин у конституційно-правовому регулюванні функцій та повноважень глави Української держави, порядку його обрання та підстав дострокового припинення повноважень).

Говорячи про конституційно-правове регулювання демократичного конституційного ладу та пов'язані з цим конфліктні конституційно-правові питання на сучасному етапі в Україні, слід відзначити, що сутність конституційного ладу в Україні, на думку В. М. Шаповала, визначається змістом I, III і XIII розділів Конституції. Розділ I «Загальні засади» фіксує основи конституційного ладу, містить положення сутнісного характеру, більшість із яких виконує роль юридичного підґрунтя, нормативної першооснови для інших конституційних положень. Цей розділ слід розуміти як змістовний стрижень Основного Закону, причому значна частина його норм є нормами-принципами, які забезпечують найбільш загальний рівень регулювання. Розділ III «Вибори. Референдум» (основні інститути прямої демократії, що слугують способами вирішення конституційних криз політико-правового характеру), розвиваючи відповідні основи конституційного ладу, визначає загальні умови здійснення народного волевиявлення через форми безпосередньої демократії. Зміст розділу відображає юридичні параметри реалізації ідеї народного суверенітету, або народовладдя. Положення цього розділу Конституції є основою механізмів і безпосередньої, і представницької демократії. Нарешті, в розділі XIII «Внесення змін до Конституції України» засвідчено фундаментальний характер Основного Закону України, його найвищу силу. Співвіднесеність положень цього розділу з

явищем конституційного ладу має свого роду інструментальне значення: він містить положення про внесення змін до названих трьох розділів Конституції, що конкретизують вимогу Конституції про виняткове право народу визначати й змінювати конституційний лад в Україні [96, с. 279-280].

Поняття «конституційний лад» у Конституції не визначено, хоча цей термін зустрічається в її тексті тричі. З положень статей 17 і 37 Конституції незаперечно випливає, що конституційний лад, тобто закріплений Конституцією економічний, соціальний, національний, політичний (включаючи державний) та інший устрій України, заборонено змінювати насильницьким шляхом. Не таким однозначним є положення статті 5 Конституції, згідно з яким єдиним суб'єктом, котрий має прерогативу визначення та зміни конституційного ладу, визнано український народ.

Однак і визначення, і зміна конституційного ладу не можуть відбуватися свавільно, зокрема, шляхом антиконституційного державного перевороту, насильства тощо, навіть якщо суб'єктом таких дій є «народ» або вони вчиняються «від імені народу». Оскільки в Конституції йдеться про конституційне право народу визначати та змінювати конституційний лад, то це означає, що такі акти мають відбуватися у передбачений Конституцією спосіб як реалізація народом його конституційних повноважень через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії. Тому, наприклад, вимоги громадян на мітингах, демонстраціях тощо про зміну державного устрою, звернені до законодавчого органу чи глави держави з додержанням Конституції та законів, можна розглядати як одну з форм безпосередньої демократії, що допускаються Конституцією.

Водночас, право визначення конституційного ладу й право зміни його в Конституції не розрізняються. Теоретично, очевидно, ці поняття

мають певні відмінності. Зокрема, змінами конституційного ладу є, на наш погляд, окремі реформаційні перетворення окремих його складових, що не потребують прийняття нової Конституції або нової редакції чинної Конституції. Натомість, визначення конституційного ладу передбачає ревізію існуючого суспільного ладу в усіх його основних складових і встановлення якісно нового ладу, що потребує прийняття нової Конституції. Але з точки зору його реалізації і право визначення, і право зміни конституційного ладу підпорядковуються єдиному конституційному режиму.

Крім того, варта уваги ще одна принципова обставина. За попередньою Конституцією наша держава визначалася як загальнонародна. Було встановлено, що вся влада в Україні належить народові, який здійснює державну владу через ради народних депутатів, що становлять політичну основу України. Найважливіші питання державного життя виносяться на всенародне обговорення, а також ставляться на всенародне голосування (референдум). Водночас, Конституцією встановлювалося, що Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади України і є правочинною розглядати та вирішувати будь-яке питання, що не належить згідно з Конституцією до компетенції органів державної виконавчої чи судової влади, а також не є таким, що вирішується винятково всеукраїнським референдумом. Водночас до виняткового відання Верховної Ради України було віднесено, насамперед, прийняття Конституції України, внесення змін до неї [97].

Отже, ухвалюючи 1996 р. нову Конституцію, Верховна Рада фактично реалізувала своє конституційне повноваження як уповноважений представницький орган влади, від імені українського народу та виражаючи його суверенну волю. Парламент, по суті, визначив новий конституційний лад України, визнавши носієм суверенітету і

єдиним джерелом влади в Україні народ, закріпивши його виняткове право визначати та змінювати в майбутньому конституційний лад, позбавивши водночас такого права державу. Більше того, Верховна Рада України відмовилася від належного їй повноваження приймати Конституцію України, залишивши за собою лише повноваження вносити зміни до нової Конституції. Натомість народ затверджує найбільш принципові зміни до Конституції. Це означає, що політичні сили, які визначали конституційний лад України у 1996 р., поклали в основу концепції її нової Конституції ідею народного суверенітету.

Однак зазначена ідея в Конституції виявилася реалізованою не повною мірою, оскільки порядок реалізації народом права визначати та змінювати конституційний лад шляхом прийняття нової Конституції або внесення змін до чинної виявився конституційованим не досить чітко. Зокрема, у Конституції взагалі не передбачено, що народ має право її приймати, а розділ XIII щодо внесення змін до Конституції не передбачає ініціювання громадянами таких змін. Отже, за народом залишено повноваження затверджувати чи не затверджувати зміни до Конституції, якщо їх ініціюють народні депутати або Президент України та ухвалить Верховна Рада. На наш погляд, тут є певна внутрішня суперечність, оскільки виняткове право народу змінювати конституційний лад, по суті, ставиться під сумнів такою «технологією» внесення змін до Конституції, за якою народ фактично позбавлений права змінювати її самостійно.

Цей висновок підтверджує практика використання всеукраїнського референдуму з метою внесення змін до Конституції України та позиція Конституційного Суду. Як відомо, 16 квітня 2000 р. відбувся всеукраїнський референдум на вимогу більш як трьох мільйонів громадян України, метою якого було з'ясування народного волевиявлення щодо низки питань стосовно змін у конституційному ладі України.

У зв'язку з наявністю спірних питань стосовно конституційності Указу Президента України «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» від 15 січня 2000 р. за поданням народних депутатів України цю справу розглянув Конституційний Суд. Позиції суб'єкта подання й глави держави у цій справі, а також рішення Конституційного Суду свідчать про наявність дискусійних питань у конституційному визначенні засад народовладдя [97].

Конституційний Суд України визнав таким, що суперечить Конституції, питання референдуму щодо її прийняття всеукраїнським референдумом, вважаючи, що Основний Закон України, закріплюючи право визначати й змінювати конституційний лад винятково за народом, встановив чіткий порядок внесення змін до Конституції, і що це питання «вноситься на всеукраїнський референдум без з'ясування волі народу щодо необхідності прийняття нової Конституції України і, отже, ставить під сумнів чинність Основного Закону України, що може призвести до послаблення встановлених ним основ конституційного ладу в Україні, прав і свобод людини і громадянина» [97]. Це рішення Конституційного Суду України, з нашої точки зору, є не тільки теоретично не обґрунтованим, а й принципово помилковим, таким, що має негативні політико-правові наслідки для розвитку правової думки й державотворення в Україні, перспектив побудови в ній демократичної та правової держави.

Хибною, як вбачається, є логіка Конституційного Суду України щодо неможливості вирішення референдумом питання прийняття Конституції. За цією логікою Конституція, закріпивши право визначати й змінювати конституційний лад винятково за народом, встановила такий порядок внесення змін до Конституції, який виключає реалізацію такого права за ініціативою виборців і робить її цілком залежною від розсуду

державної влади, зокрема, того ж Конституційного Суду, що пропонує спочатку «з'ясувати волю народу щодо необхідності прийняття нової Конституції України», і лише після цього ставити перед народом питання про його згоду приймати Конституцію всеукраїнським референдумом.

Установлення шляхом всенародного голосування порядку прийняття Конституції України є елементом реалізації виняткового права, вказаного у статті 5 Конституції, а саме: закріпити лише за народом повноваження приймати Конституцію країни та визначати безпосередньо народом, а не від його імені конституційний лад України. Проте це аж ніяк не означає, що це повноваження потребує негайної реалізації і що ставиться під сумнів дія чинної Конституції України.

Конституційний Суд України не врахував, що з'ясування волі народу щодо необхідності прийняття нової Конституції України залежить також і від того, хто і в якому порядку має її приймати. Якщо, наприклад, це робитиме парламент, якому народ не довіряє, то виборцям немає сенсу підтримувати прийняття нової Конституції наявним складом парламенту. За відсутності чітко визначеного порядку прийняття Конституції України потрібно спочатку встановити його, а потім з'ясувати необхідність, строки прийняття та зміст нового Основного Закону.

Як зазначає у зв'язку з цим В. М. Шаповал, референдум щодо прийняття конституції є первинним щодо референдуму про внесення до неї змін. Референдна форма прийняття конституції, разом із формою прийняття її спеціально обраними установчими зборами вважається класичною. У такі способи приймалися перші конституції кінця XVIII століття в Європі та Північній Америці. Із середини XIX століття поширилася форма прийняття конституції парламентом, хоча частина теоретиків застерігала щодо відсутності у депутатів парламенту спеціального мандата (доручення виборців) на прийняття саме

конституції. Проте і сьогодні референдарна форма прийняття конституції є широко визнаною. Саме референдум, як стверджує К. Книгін [98, с. 29], порівняно з іншими формами народовладдя, надає народові, воля якого має вирішальне значення, можливість прямо впливати на вирішення широкого кола питань, що являють загальнонаціональний інтерес.

Шляхом референдуму були, зокрема, прийняті чинні конституції Азербайджану, Албанії, Білорусі, Вірменії, Данії, Естонії, Казахстану, Литви, Росії, Туреччини, Франції та ін. У деяких країнах референдуму передувало ухвалення конституції парламентом (Іспанія, Польща) або установчими зборами (Румунія), чим забезпечувалися додаткові умови її суспільної адаптації і, відповідно, легітимації [99].

Прийняття конституції шляхом референдуму, продовжує В. М. Шаповал, звичайно супроводжується запровадженням відповідного порядку внесення до неї змін. Однак головним є те, щоб конституція була взагалі легітимною, тобто прийнятою у спосіб, який прямо визначений у попередній конституції або вочевидь впливає з її змісту. Інакше все буде зведено до питання політичної доцільності прийняття нової конституції. Вочевидь, чинна Конституція прямо не передбачає прийняття нової; однак це не означає неможливості прийняття на основі її положень нової і також легітимної Конституції [100, с. 4].

З наведених міркувань слід було б дійти висновку, що хоча чинна Конституція України і не встановлює порядку прийняття нової, з її змісту стає очевидною можливість прийняття нового Основного Закону не інакше, як через всеукраїнський референдум, оскільки навіть внесення окремих змін потребує затвердження їх у такий спосіб.

Згадане рішення Конституційного Суду щодо всеукраїнського референдуму, на нашу думку, спирається на помилкове концептуальне розуміння загальних засад Конституції, оскільки правило, за яким лише

державні органи та їхні посадові особи обмежені у своїх діях підставами, межами повноважень та способами, передбаченими Конституцією і законами України (ст. 6 і 19 Конституції), Конституційний Суд застосовував вимоги цих норм Конституції України до дій громадян, які ініціюють проведення референдуму з певного питання, а також до рішення народу, яке визначається голосуванням щодо відповідної ініціативи громадян. Аналогічною є правова позиція Конституційного Суду і в рішеннях від 5 жовтня 2005 р. № 6-рп у справі про здійснення влади народом та від 16 квітня 2008 р. № 6-рп у справі про прийняття Конституції та законів України на референдумі. Згідно з рішенням від 16 квітня 2008 р., зокрема, Конституційний Суд зазначив, що положення частини другої статті 72 Конституції в контексті положень статті 5 Конституції треба розуміти так, що народ як носій суверенітету і як єдине джерело влади в Україні, здійснюючи своє волевиявлення через всеукраїнський референдум за народною ініціативою, може в порядку, який має бути визначений Конституцією і законами України, приймати закони України (вносити до них зміни), крім законів, прийняття яких на референдумі не допускається згідно з Конституцією України [97].

У зв'язку з цим потрібно вдосконалити процедуру внесення змін до Конституції, встановленої її розділом XIII, адже юридико-технічна недосконалість цієї процедури призвела до численних конституційно-правових конфліктів і невиправданого коригування її рішеннями Конституційного Суду, тому конституційне визначення цієї процедури має бути чіткішим [97].

Загалом, якщо вести мову про конституційно-правові проблеми визначення та модернізації конституційного ладу, важливо чітко позначити концептуальні орієнтири для цього. Ними, як здається, є засадничі положення ст. 1 і 3 Конституції. Конституційний лад України

має формуватися та утверджуватися як демократичний, соціальний і правовий, в його змісті мають бути визначальними людина, її життя і здоров'я, честь, гідність і безпека, а також зміцнення громадянської злагоди на землі України, як зазначено в преамбулі Конституції.

Тільки демократична публічна влада, яка реалізовує інтереси народу для народу, діє як єдиний владний суб'єкт на основі права і закону, може забезпечити і визначення та формування, і утвердження необхідного Україні конституційного ладу. Проблема єдності публічної влади в цьому сенсі стає сьогодні в Україні, як ніколи, актуальною, що безпосередньо впливає і на можливість запобігання та вирішення конституційних криз та уникнення колізій конституційно-правових норм шляхом звернення до народу як єдиного джерела влади через демократичні процедури (вибори, референдум), які повністю відповідають чинному конституційному ладу, встановленому Конституцією України 1996 р.

Отже, виходячи з означених позицій можна зробити низку важливих висновків відносно практичних особливостей модернізації конституційного ладу та інститутів конституційної демократії в Україні на сучасному етапі, серед яких необхідно відзначити наступні: а) конституційний лад України має формуватися та утверджуватися як демократичний, соціальний і правовий, в його змісті мають бути визначальними людина, її життя і здоров'я, честь, гідність і безпека, а також зміцнення громадянської злагоди на землі України, як зазначено в преамбулі Конституції, що має стати концептуальним, засадничим положенням для визначення мети та завдань конституційної модернізації національної системи права; б) із загальних положень про конституційний лад України виходить реальна можливість прийняття нового Основного Закону як цілісної політико-правової категорії не інакше, як через всеукраїнський референдум, оскільки, як вбачається, навіть внесення

окремих модернізацій них змін потребує затвердження їх у такий спосіб; в) зміст розділу III Конституції України «Вибори. Референдум» безпосередньо відображає юридичні параметри реалізації ідеї народного суверенітету, з чого випливає першочергове значення врахування народної волі при практичному здійсненні інституціональної конституційної модернізації (парламентської, урядової, президентської, судової тощо).

Слід зазначити, що найбільш типовими конституційними проблемами та сферами, що містять у собі важливі конституційно-правові конфлікти, у країнах з парламентською та змішаною (парламентсько-президентською) формою правління є парламентська та урядова кризи, які нерідко поєднуються між собою в одну загальну парламентсько-урядову конституційну кризу, причому українська національна правова система протягом останніх років накопичила неабиякий досвід виникнення та подолання конституційних парламентсько-урядових криз різного рівня складності та суспільної гостроти, що також слід враховувати при реалізації модернізацій них змін концептуально-стратегічного та формально-юридичного характеру.

У цьому контексті слід відзначити, що перманентна криза представницької демократії, яка існує в українському парламенті протягом останніх років, вказує на недостатність конституційної модернізації сфери парламентсько-урядової інституціональної взаємодії та дещо інфантильний стан парламенту. Турбулентність сучасної представницької демократії багато в чому зумовлена дифузією влади, що проявляється в нечіткості розмежування повноважень між вищими органами влади. Внаслідок такої невизначеності і виникають кризові ситуації. Це вказує на особливу вагомість проблеми стабільності системи державної влади у зв'язку із загрозами існуванню парламентаризму, адже одним з головних механізмів державної стабільності і є парламент як легітимна основа

установчої влади народу. На роботу парламенту й надалі впливають радянські стереотипи про верховенство та всеосяжну роль парламенту. Це знаходить свій прояв в тому, що Верховна Рада може втручатися в предмет віддання Президента чи інших органів та вирішувати будь-яке питання суспільного життя на рівні закону, не зважаючи на конституційний принцип поділу влади. Таке уявлення про всевладдя представницького органу закладає певну небезпеку порушення балансу влад шляхом свавільного застосування права, що, у свою чергу, суперечило б фундаментальному конституційному принципу верховенства права, який виключає будь-яке свавілля окремих конституційно-правових інститутів.

Можна сказати, в Україні існує «законодавчо-центрована» система парламентаризму, за якого законодавча влада перебуває у самому центрі процесу управління [101, с. 128]. Як зазначається в науковій літературі, в країнах ліберальної демократії парламенти «виступають формальними органами законотворення, що служать печаткою для законодавчих заходів, що їх детально розробляють в іншому місці» [102, с. 15].

Іншою проблемою у сучасному українському конституціоналізмі, що потребує негайного вирішення у процесі комплексної конституційної модернізації, є недостатньо ефективне функціонування конституційної юстиції. Конституційний Суд України самим фактом свого існування має виступати гарантом балансу повноважень між парламентом та Президентом. Він повинен вирішувати конституційні спори про компетенцію оперативно та ефективно, вводячи діяльність органів влади в конституційні рамки. Але орган конституційної юрисдикції використовує свої арбітражні функції неефективно. Досить згадати затягування питання щодо конституційності дострокових виборів парламенту та тлумачення положень про порядок формування коаліції в парламенті. Однак така

складна ситуація, в якій знаходиться Конституційний Суд України, зумовлена відсутністю практики вирішення політичної кризи за допомогою конституційної юриспруденції. Прийняття закону має бути результатом переговорів та консенсусу коаліції та опозиції. Втілення в практиці українського парламентаризму такого процесу узгодження позиції стане свідченням демократизації, а також допоможе законопроекту «визріти в стінах парламенту». Оскільки в процесі обговорення та дискусій одна сторона завжди вказуватиме на законодавчі упущення та недоопрацювання законопроекту, запропонованого іншою частиною парламенту. А остання, в свою чергу, буде виправляти ці помилки і недоробки, що в результаті впливе у досконалий текст закону. Тобто парламент – це той майданчик обговорень, де в результаті вироблення спільних позицій і досягнення консенсусу народжується закон, що відповідає суспільному благу [102, с. 17], і саме тому здатен бути ефективним в якості соціального регулятора.

Негативним прикладом у вказаному контексті є поспішна ревізія Конституції України в грудні 2004 р., що внесла неабиякий дисбаланс в національну правову систему. Одна справа, коли більшість в парламенті за результатами виборів складають пропрезидентські партії. Але якщо більшість складають опозиційні до президента партії, виникає ситуація «співіснування» та поглиблюється конфлікт між урядом й президентом, а в подальшому – між парламентом. Така ситуація виникла, наприклад, в 2006 р. після виборів до парламенту, коли Соціалістична партія України стала каталізатором переформатування коаліції, а главою уряду став опозиційний до тодішнього Президента України В. А. Ющенко політик. Таким чином, владу було розподілено між конкуруючими партіями, що у підсумку призвело до застосування арбітражних функцій президентом та розпуску парламенту.

Загалом, варто відзначити, що на сучасному етапі української правової історії неодноразово посилювалося протистояння між Президентом та парламентом, що обумовлено конституційним спором про компетенцію та розмежування сфер впливу.

В даному випадку, дискусія має відбуватися в площині побудови суто парламентської чи президентської республіки, а сама дискусія про парламентаризм і президенталізм безпосередньо пов'язана із хвилями демократизації. Цю точку зору відстоює Арен Липхарт [103].

Дискусія має глобальний характер – питання однаково широко обговорюється як у країнах розвинутої демократії, так і в тих, які ще тільки переходять до неї. Це країни Латинської Америки, Південної а також Східної й Центральної Європи. Дискусія про те, яка республіка більш демократична – президентська або парламентська – зводиться до суперечки про роль інститутів у політичному житті в цілому. Цікавою у цьому зв'язку є позиція, висловлена у відомій статті Дж. Істера про президентську владу в країнах СНД [104, с. 220]. Вона полягає в тому, що з погляду демократії, не настільки важливо, який режим записаний у конституції – президентський або парламентський, а те, як цей режим на практиці сприяє захисту базових суспільних цінностей, таких як гідність, безпека, воля, рівність і добробут. У західній конституційній доктрині давно створена теоретична база щодо того, що парламентська форма правління а ргіорі більш демократична, чим президентська.

За даними Ж. Лейна, із тридцяти п'яти країн зі стійким демократичним режимом двадцять п'ять є парламентськими демократіями, а президентськими – тільки десять. У свою чергу недемократичні країни, як правило, є державами із президентською формою правління (70 з 91) [105, с. 54]. Зрозуміло, ніхто з дослідників не ризикує встановлювати стовідсоткову кореляцію між ступенем

демократичності режиму і його формою, однак, найімовірніше, демократичним принципам найбільше відповідає саме парламентаризм [106, с. 57], що, у свою чергу, інколи може призводити до конституційно-правових конфліктів та гострих конституційних криз у такій політично різнобарвній державі.

З огляду на те, що в епіцентрі політичного протистояння зазвичай перебуває Верховна Рада України, виникає об'єктивна потреба системного аналізу самого інституту парламентаризму як єдиного органу законодавчої влади. Оцінка парламенту суспільною думкою засвідчує його порівняно невисокий рейтинг довіри та громадського авторитету, в той час, як будь-яка модель республіки може працювати ефективно за умови дотримання балансу між гілками влади, за наявності системи стримувань і противаг. Цей баланс у свій час було порушено у зв'язку із намаганнями віддати якомога більше повноважень Верховній Раді.

В цілому, виходячи із аналізу подій останніх років в парламенті, можна зазначити, що в Україні склалася криза представницької демократії. Існує думка, що внаслідок конституційної реформи в грудні 2004 р., поновленої після перемоги Революції Гідності у 2014 р., в Україні почався новий цикл комплексної конституційної модернізації, що проявився в зміні устрою конституційних інститутів влади, перерозподілі повноважень та закріпленні нових моделей механізму реалізації влади [107, с. 3].

Отже, сучасна криза парламентаризму та відповідна конституційна парламентсько-урядова криза в Україні має бути оцінена в кількох аспектах.

По-перше, в умовах парламентської кризи доцільним вбачається застосування Президентом резервної влади, виконуючи арбітражні функції як глави держави [108, с. 68]. В конституційній практиці така роль президента під час парламентських чи урядових криз є вагомим засобом

забезпечення балансу влади та континуїтету парламентаризму [109, с. 45].

В даному випадку, можна говорити про певну політичну доцільність відправлення парламенту у відставку Президентом та призначення позачергових виборів у вересні 2007 р. [110], адже мова має йти про існування балансу між правлячою коаліцією та опозицією в парламенті.

Такий баланс у 2007 р. був порушений через зміну в структурі парламентської більшості, яка відбулася з порушенням демократичних засад парламентаризму. Президент провів консультації зі спікером парламенту та головами фракцій, після чого видав указ про припинення повноважень Верховної Ради України та проведення дострокових виборів у вересні 2007 р. Таким чином, глава держави загалом діяв в руслі демократичних конституційних традицій, забезпечивши правонаступність парламентаризму. П

По-друге, в умовах напівпрезидентської чи псевдопарламентської республіки створюється небезпека дуалізму виконавчої влади та протистояння у трикутнику «Президент – Парламент – Уряд».

Іншими словами, в Україні сьогодні склалася така напівпрезидентська форма правління, що досить неефективно на практично-праксіологічному рівні застосування конституційно-правових норм поєднує в собі риси парламентської та президентської республіки. Така форма правління передбачає дифузю в системі поділу влади та дуалізм виконавчої влади, що зумовлює існування конфлікту повноважень.

Так, наприклад, у 2007 р. парламент був розпущений, але причина його розпуску не подолана, вона залишилася і до сьогодні. Протистояння коаліції та опозиції протягом зими 2008 р. та блокування роботи парламенту стало другою парламентською кризою, настання якої змусило науковців й політиків замислитися над причинами її появи за такий досі

незначний час після конституційної реформи, оскільки конституційно-правовий конфлікт розгортався навколо повноважень, які є основними в системі противаг та стримувань, яка не дозволяє узурпувати владу в державі. Важко сказати, що стара система противаг була ідеальна, але вона вже була відпрацьована на практиці, склалися деякі політичні традиції реалізації публічної влади найвищими органами. Із проведенням в 2004 р. досить «половинчастої» конституційної реформи створилася певна небезпека безперервного й ефективного функціонування парламенту.

Як наслідок, ми маємо в Україні ситуацію жорсткої боротьби за повноваження та політичну владу, що відбувається протягом останніх років, і опосередкованим наслідком якої є ситуація на Майдані у 2013-2014 рр. з подальшим неконституційним самоусуненням від виконання своїх повноважень Президента України В. Ф. Януковича, протиправна анексія Російською Федерацією Автономної Республіки Крим у березні 2014 р. та збройний конфлікт у Донецькій та Луганській областях, який поряд з іншими формами сучасної «гібридної» агресії безперервно триває протягом 2014-2018 рр.

Можна привести багато причин появи політичних конфліктів в Україні на сучасному етапі – це проблема існування позафракційних депутатів, формування коаліції, дострокового припинення повноважень Верховної Ради, проблема контрасигнації Прем'єр-міністром актів Президента та інші, причому всі вказані позиції безпосередньо відносяться до колізій конституційно-правових норм у традиційному визначенні цього поняття.

Такий конфлікт повноважень між Президентом і Верховною Радою може стати предметом розгляду в Конституційному Суді України. Конституційний Суд, вирішуючи спори про компетенцію шляхом розтлумачення спільних конституційних норм покликаний за допомогою

правових засобів стримати політику у встановлених конституційно – правових кордонах. Для напівпрезидентських республік важливим є відповідальне парламентське правління (англ. assembly government). Практика європейського парламентаризму показує, що принцип більшості має залишатися недоторканим. Здатність парламентської більшості приймати рішення і приводити їх у життя не менш суттєва для збереження демократії, ніж наявність опозиції та її активність [111, с. 61-62].

Дієвість парламенту напряду залежить від ефективності роботи коаліцій партій. Це питання може бути уточнене в контексті природи та правового статусу парламентської коаліції, адже в Україні перспектива функціонування представницької демократії пов'язана із питанням підтримки чи не підтримки Президента з боку парламенту. У випадку ж, коли за результатами виборів парламентську більшість складають опозиційні до президента партії, Президент не може проігнорувати співвідношення політичних сил у парламенті. Якщо він проігнорує волю парламентської більшості то кандидатуру прем'єр-міністра може запропонувати сама коаліція, в обхід президентської волі. Що стосується правового статусу парламентських коаліцій, то слід відмітити, що законів про такі коаліції не існує, і в жодній з конституцій демократичних держав Заходу не згадується порядок утворення коаліцій і правила їхньої поведінки.

Правовий статус коаліції в Україні визначається Конституцією та новим Законом України про Регламент Верховної Ради України [112], причому відповідно до конституційної норми (ст. 83) коаліція постає в якості добровільного об'єднання депутатських фракцій на основі коаліційного договору (якщо жодна з партій не отримає більшість місць у парламенті), а відповідно до Закону про Регламент, коаліція формується депутатськими фракціями та народними депутатами України, що створює

конституційно-правову колізію, яка здатна потенційно викликати серйозну конституційну парламентсько-урядову кризу, а тому з цього питання, як вбачається, обов'язково має бути отримане офіційне тлумачення Конституційного Суду України з метою вирішення колізії та запобігання такій кризі (хоча остаточно це завдання може бути вирішене виключно шляхом внесення змін до ст. 83 Конституції України або через приведення до формальної відповідності конституційним положенням норм Закону про Регламент).

Однак, як свідчить практика українського парламентаризму, не менш важливим чинником є практична взаємодія коаліції із опозицією в парламенті. Нездатність ефективно співпрацювати підтверджена кризою в парламенті, що виникла на початку 2008 р. під час першої сесії Верховної Ради України. Тривала недієздатність єдиного центру законотворення була зумовлена протилежністю позицій коаліції та опозиції стосовно вибору зовнішньополітичних пріоритетів України. Мінімальна перевага «демократичної коаліції» (225+1 голос народних депутатів України), абсолютна конфронтаційність та конфліктогенність щодо ключових питань порядку денного, слабка партійна дисципліна та розкол в пропрезидентській партії є тими основними чинниками, що можуть спричинити розпад коаліції чи нездатність проводити ефективно законотворення. Також у перспективі може виникнути ситуація, схожа на ту, що існувала в 2007 р., коли коаліція була утворена недемократичним шляхом. Ця проблема підсилюється й відсутністю офіційного тлумачення Конституційного Суду України щодо порядку формування коаліції. Висловлюємо сподівання, що можливо найближчим часом Конституційний Суд внесе певну ясність у дане питання.

Таким чином, новий конституційний устрій, запроваджуваний з 2006 р. з перервою на 2010-початок 2014 рр., не лише створює, але й постійно

підсилює системну кризу організації влади в Україні, яка перманентно триває протягом останніх років та складає реальну загрозу демократичним засадам функціонування парламентаризму, а тому значно підвищує загальну вірогідність нових конституційних урядових та парламентських криз в силу наявності великої кількості колізій та прогалин у положеннях чинної редакції Конституції України.

Отже, у результаті проведеного дослідження можливих та бажаних шляхів конституційної модернізації організації та діяльності Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України на сучасному етапі можна дійти до таких висновків: а) політико-правова практика останніх років в Україні показує, що в умовах змішаної форми правління парламентська та урядова конституційні кризи, як правило, поєднуються в одну системну парламентсько-урядову кризу, що характеризується або фактичною нездатністю парламентської більшості забезпечувати поточну діяльність сформованого нею уряду позитивними голосуваннями за урядові законопроекти, або колізійністю та невизначеністю конституційно-правових норм про формування коаліції депутатських фракцій, що при фактичній здатності до виконання конституційних функцій та повноважень ставить під сумнів формально-юридичну легітимність такої коаліції депутатських фракцій, що також є проблемним конституційно-правовим конфліктогенним питанням українського державотворення та правотворення; б) найактуальнішим конституційно-правовим конфліктом відносно організації та діяльності парламенту та уряду на сьогодні є юридична невідповідність приписів Конституції України та Закону України про Регламент Верховної Ради України один одному щодо порядку формування коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, причому вказана колізія потребує негайного вирішення та легітимації того чи іншого варіанту на рівні офіційного тлумачення

Конституційного Суду України; в) найважливішою конституційно-правовою прогалиною у системі вищих органів державної влади є відсутність чіткої конституційно-правової регламентації організації та діяльності парламентської опозиції, що потребує прийняття закону про опозицію, погодженого між парламентською більшістю та самою парламентською опозицією, адже лише опозиція здатна ефективно виконати функцію парламентського контролю за поточною діяльністю правлячої парламентсько-урядової більшості. Крім того, ухвалення подібного закону може посприяти загальній політичній стабілізації, а відсутність конструктивної, законодавчо визначеної взаємодії між владою та опозицією – призвести до повторення подій у м. Києві 2013-2014 рр., які стали максимальною точкою політичної конфронтації між різними політичними силами та призвели країну до катастрофічних політичних, економічних, гуманітарних наслідків.

Інший вкрай важливий блок конституційно-правових проблемних питань на сучасному етапі складають питання, що стосуються конституційно-правового статусу Президента України як глави Української держави з досить вагомим навіть за чинної редакції Конституції України обсягом компетенції (функцій та повноважень), а тому доцільно детально проаналізувати конституційно-правовий інститут Президента України та зупинитися на деяких колізіях та прогалинах у конституційно-правових нормах, що значно впливають на змістовне наповнення його конституційно-правового статусу, організації та діяльності на сучасній стадії конституційного процесу в Україні, визначають подальші шляхи конституційної модернізації даного конституційно-правового інституту.

В першу чергу, слід відзначити, що до елементів інституту президентства належать порядок виборів, вступу на посаду,

відповідальність, припинення повноважень, компетенція та повноваження. При цьому під елементом інституту президентства розуміється група норм, які регулюють найбільш однорідні суспільні відносини щодо формування і діяльності Президента України як органу держави. Елементи інституту президентства складаються з норм чинної Конституції України та інших правових актів, які були прийняті у розвиток Конституції України та встановлені до прийняття Основного Закону України.

Одною з основних проблемних юридичних питань конституційно-правового статусу Президента України, що потребує модернізаційних змін на рівні конституційно-правових норм, є відсутність дієвого конституційного механізму до застосування процедури імпічменту, передбаченої ст.ст. 108, 111 Конституції України.

Звертаючись до розгляду процедури імпічменту, яка може бути охарактеризована в Україні і як підстава дострокового припинення повноважень, і як вид відповідальності глави держави (конституційної), слід зауважити, що в Україні вона є досить складною якраз внаслідок відсутності завершеного конституційно-правового механізму, тобто виникає колізія між декларативною можливістю та реальним забезпеченням цієї можливості (що у даному випадку складає важливий елемент конституційної відповідальності глави держави), адже відсутність чітко розробленого механізму її застосування приводять до неможливості її практичного здійснення.

Крім того, у 2014 р. відбулася унікальна подія у політичному житті України, коли чинний на той час Президент України В. Ф. Янукович неконституційним шляхом самоусунувся від виконання своїх повноважень та виїхав до іноземної держави (Російської Федерації) на необмежений термін перебування. У Конституції України відсутня норма щодо подібної ситуації, а тому Верховною Радою України з ситуації було знайдено хоча і

логічний та доцільний, але суто політичний (тобто такий, що процедурно не відображений на рівні конституційно-правового механізму реалізації. – Авт.) вихід у вигляді відсторонення Президента України від посади постановою парламенту. Але вже через деякий час подібна колізійність та неврегульованість була використана Російською Федерацією для політично-інформаційного обґрунтування анексії Автономної Республіки Крим та дестабілізації у деяких регіонах нашої держави. Очевидно, що за наявності відповідних конституційно-правових норм про самоусунення глави держави подібний сценарій було б здійснити досить складно. Тому вважаємо, що до тексту Конституції має бути внесено ще одну підставу дострокового припинення повноважень Президента України – «у випадку його систематичного, документально підтвердженого самоусунення від виконання своїх повноважень» та регламентувати процедуру відсторонення від посади, а саме – постановою Верховної Ради України, але з обов'язковим висновком Конституційного Суду України про наявність факту самоусунення Президента України. Запровадження подібного конституційно-правового механізму, за нашим переконанням, сприятиме, загальному підвищенню ефективності реалізації конституційно-правових норм, що складають елементи конституційно-правового статусу глави держави.

Іншим джерелом конституційно-правової проблематики та відповідних модернізацій них зусиль є сфера нормотворчої діяльності глави держави.

Акти Президента України (укази і розпорядження), варто розглядати як окремий елемент інституту президентства, оскільки вони мають низку характерних особливостей. Акти глави держави можуть бути як нормативного, так й індивідуального характеру, видаватися Президентом України одноособово чи підлягають скріпленню Прем'єр-міністром і

відповідальним міністром (контрасигнуватися).

В Україні процедура контрасигнування не відповідає класичному уявленню теорії конституційного права про неї, оскільки не передбачена подальша доля акта у випадку відмови від його підписання головою уряду чи міністром. Тому ця процедура носить скоріше характер візування актів глави держави, а не їх контрасигнування [113, с. 102], що є дискусійною проблемою конституційно-правового статусу Президента України.

Крім зазначених елементів інституту, до них належать також норми про порядок вступу глави держави на пост, види і процедури відповідальності, строк президентських повноважень, гарантії та обмеження президентської діяльності у відповідності до положень Конституції України (Розділ V «Президент України»).

Повноваження Президента України щодо формування і функціонування органів державної влади охоплюють: 1) взаємовідносини Президента з парламентом; 2) взаємовідносини Президента з органами виконавчої влади; 3) взаємовідносини Президента з органами судової влади.

У взаємовідносинах Президента з парламентом ми розглядаємо норми, які визначають участь Президента України у законодавчому процесі (право законодавчої ініціативи, промульгація законів, право вето) та процедури взаємозв'язку між главою держави та парламентом (послання до парламенту, внесення президентом кандидатури голови уряду у відповідності до подання коаліції депутатських фракцій чи спільне призначення певної категорії вищих чиновників, розпуск парламенту у встановлених конституційно-правовими нормами ситуаціях) [114, с. 64].

Президент України приймає участь у двох основних етапах прийняття закону, шляхом законодавчої ініціативи та промульгації законів. Президент має право як звичайної законодавчої ініціативи, так і

право ініціювати внесення змін і доповнень до Конституції України. Він може, виходячи з необхідності скорішого врегулювання певних суспільних відносин, визначати проекти як невідкладні.

Дискусійним у теорії конституційного права є право вето Президента України, що є похідним від практичної реалізації його главою держави. Не заперечуючи того факту, що Президент України досить часто застосовує це право, автор підкреслює, що застосування вето досить часто залежить від якості законів, що приймаються, а також враховує можливості їх реалізації. У той же час подолання президентського вето кваліфікованою більшістю від складу парламенту, яке є характерним для США та держав СНД, має і свої позитивні сторони, оскільки об'єднує парламент для прийняття законів [115, с. 17].

Право Президента України розпустити Верховну Раду є дещо обмеженим, оскільки у даному випадку глава держави розпускає орган, який фактично не працює або нездатний до формування уряду, тому його не можна назвати таким, що суттєво впливає на організацію діяльності парламенту або уряду (якщо Президент України дійсно посилається на один з трьох пунктів ч. 2 ст. 90 при наявності тих обставин, що охоплюються відповідними нормативними положеннями) [116].

Водночас послання глави держави до Верховної Ради України, будучи його обов'язком, у той же час зачіпають і сферу органів виконавчої влади. В цілому, регулювання відносин між Президентом України і органами виконавчої влади, здійснюється здебільшого актами самого Президента. Саме у цій сфері Президент може виходити за межі своїх повноважень. По відношенню до органів виконавчої влади можна виділити три рівні впливу глави держави: на вищі центральні та місцеві органи виконавчої влади. Президентський вплив на них полягає у правовому регулюванні їх діяльності, кадрових повноваженнях (значно

менше у чинній редакції Конституції на відміну від первинної 1996 р.) та відповідальності органів виконавчої влади та їх посадових осіб перед Президентом України як гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (п. 2 ст. 102 Конституції України) [117, с. 10].

Щодо формування і функціонування судів Президент України наділяється повноваженнями: по формуванню мережі судів загальної та спеціальної (військових) юрисдикції, призначенню суддів на посаду судді вперше, призначення третини складу Конституційного суду України та двох членів Вищої ради правосуддя. За підписом Президента України видаються посвідчення Головам та заступникам голів вищих судових органів. Президент України має право звертатися до Конституційного Суду з приводу тлумачення норм законів (як чинних, так і тих, що надійшли на підпис главі держави) та з поданням про вирішення питання конституційності актів органів держави, перелік яких передбачений у Конституції. Хоча за обсягом ці повноваження є значно меншими, ніж повноваження Президента по формуванню і впливу на діяльність органів виконавчої влади та участі у законотворенні, однак Президента України не можна охарактеризувати як пасивного суб'єкта конституційно-правових відносин сфери правосуддя [118, с. 46].

Зміст норм, які визначають повноваження глави держави, дає змогу зробити висновок, що Президент України є суб'єктом правових відносин і за участю Верховної Ради України, і за участю органів виконавчої влади усіх рівнів, і за участю органів системи правосуддя. Не будучи конституційно включений до системи органів певної гілки влади, Президент України водночас не знаходиться над ними. Його головним завданням має стати налагодження здійснення самого механізму реалізації

державної влади шляхом узгодження інтересів органів цього механізму [119, с. 45].

Що стосується інших повноважень Президента України у внутрішніх відносинах, то до них відносять повноваження Президента України по захисту національної безпеки і оборони держави, у сфері статусу особи в Україні, а також норми, що регулюють відносини глави держави і суспільства.

Повноваження Президента України по захисту національної безпеки і оборони України можна охарактеризувати дwoяко: 1) захист національної безпеки і оборона України є безпосередньою функцією виконавчої влади у державі; 2) враховуючи важливість цієї функції вона покладається на Президента України, що певним чином виводить її за межі виконавчої влади [120, с. 42].

До цих повноважень належать: керівництво у сферах національної безпеки і оборони; внесення до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни; прийняття рішення про введення надзвичайного стану та ін. Більшу частину рішень, прийнятих у цій сфері, Президент України має погоджувати з Прем'єр-міністром і відповідальним міністром. Враховуючи важливість цих повноважень, Президент України може їх реалізувати лише після отримання згоди Верховної Ради України [121, с. 38].

У сфері особистого статусу Президент України наділяється правом помилування, вирішення питань громадянства та нагородження державними нагородами. Норми, які регулюють відносини у цій сфері можна охарактеризувати як традиційні для глави держави при будь-якій формі правління. Однак в Україні їх реалізація має певну специфіку. Насамперед, це стосується можливості Президента України встановлювати державні нагороди на підставі своїх указів, а також

нагороджувати від свого імені державними нагородами. По-друге, право помилування Президент України використовує не часто, особливо по відношенню до засуджених до смертної кари (про що свідчить аналіз співвідношення між винесеними вироками та їх виконанням) [122, с. 2-3].

Президент України має також важливе повноваження звертатися з посланнями до народу України та проголошувати всеукраїнський референдум за народною ініціативою. Практичне здійснення цих повноважень піднімає роль глави держави у суспільстві, дозволяє йому у випадку підтримки його з боку народу України здійснювати повноваження, що не передбачені чинним конституційним законодавством [123, с. 107].

Повноваження Президента України у міжнародних відносинах охоплюють види і зміст прав і обов'язків Президента України у відносинах з іншими державами та їх представниками. Повноваження Президента України у міжнародних відносинах є важливими, про що свідчить розміщення цих норм у конституціях на початку переліку норм, які визначають повноваження Президента. Повноваження по представництву держави на міжнародній арені є традиційними повноваженнями глави держави за будь-якої форми правління. Вони конкретизуються у веденні переговорів, призначенні і звільненні посланників, акредитації при главі держави послів та інших представників іноземних держав, підписанні міжнародних угод та їх ратифікації, обміні ратифікаційними грамотами [124, с. 7].

Забезпечують реалізацію покладених на Президента України повноважень органи, які створені при главі держави. Ці органи мають в Україні різний статус. Деякі з них утворюються особисто Президентом України (наприклад, Адміністрація Президента України), інші – створюються на підставі положень Конституції України (Рада

Національної безпеки і оборони України, консультативні та дорадчі органи). Органи при Президентові України створюються на період повноважень глави держави, у разі його переобрання новообраний Президент створює допоміжні органи на власний розсуд. У зв'язку з цим вимагає вирішення на законодавчому рівні проблема статусу Адміністрації Президента України та її співробітників.

Аналіз системи органів при Президентові України дозволяє зробити висновок про їх значну кількість, а також, враховуючи склад цих органів – про значні можливості Президента для виконання ним повноважень. Водночас той факт, що Президент України особисто очолює певні консультативно-дорадчі органи (наприклад, Координаційну Раду з питань місцевого самоврядування) до певної міри функціонально переобтяжує главу держави, виходить за межі його статусу. Порівняння видів і складу аналогічних органів при президентах Російської Федерації і Французької Республіки як напівпрезидентських республіках, приводить до висновку про доцільність удосконалення структури Адміністрації Президента для ефективного забезпечення діяльності глави держави [125, с. 144].

В той же час, як вбачається, найбільш важливим є те, що концептуально на сучасному етапі інститут президентства має стати правовою основою для функціонування у державі специфічного індивідуального органу (Президента України), побудованого на принципах демократизму та пріоритетності прав і свобод людини і громадянина. З іншого боку, інститут президентства, який сьогодні встановлений в Україні (що має змішану форму правління), не можна однозначно охарактеризувати як незмінний для майбутнього України. Парламентарна форма правління з інститутом президентства є, безперечно, більш демократичною формою порівняно з напівпрезидентською, але це в державі із стабільною соціально-

економічною і політичною ситуацію, а тому збереження певних функцій та повноважень Президента Україна у майбутньому має посприяти запобіганню конституційним кризам та конфліктним ситуаціям конституційно-правового характеру [126, с. 68].

Характеристика правового статусу Президента України дозволяє також зробити припущення, що для ефективної діяльності органів державної влади в Україні Президент України як орган держави має бути конституційно наділений функцією узгодження діяльності цих органів. Беручи до уваги той факт, що у конституціях зарубіжних держав функція арбітражу, закріплюється двояко: 1) президент виступає арбітром між гілками влади (Франція, Вірменія); 2) глава держави є арбітром між органами влади (Російська Федерація, Республіка Білорусь), скоріше за все, для України є більш прийнятним другий варіант функції арбітражу. У даному випадку Президент України не буде інституціонально стояти над іншими органами влади у державі та знаходитися поза ними. При цьому за Президентом України будуть збережені його повноваження по відношенню до органів законодавчої і судової влади (за винятком спрощення певних процедур), у сфері захисту національної безпеки і оборони, особистого статусу та у міжнародних відносинах.

Однак навіть закріплений конституційно інститут президентства не повною мірою регулює правовідносини, пов'язані з діяльністю Президента України. У зв'язку із цим існує необхідність як внесення змін і доповнень до Конституції України: наділення функцією арбітражу, розмежування у різних статтях порядку виборів Президента України та вимог щодо несумісності поста Президента з іншими видами діяльності; урегулювання питань виконання повноважень Президента України у випадку його тимчасової відсутності (хвороба, відпустка тощо), так і прийняття відповідних правових актів.

Ці акти, насамперед закони, мають визначати процедуру здійснення Президентом України функцію гаранта дотримання прав і свобод людини і громадянина та дотримання Конституції України і функції арбітражу. Крім того, мають бути прийняті закони, які регулюватимуть відносини у сфері матеріального забезпечення Президента України та членів його сім'ї, захисту честі й гідності Президента України; доповнені закони щодо кримінальної і цивільної відповідальності Президента.

Всі названі питання складають прогалини у конституційно-правовому статусі Президента України, тобто представляють собою можливості для виникнення нових як фактичних, так і нормативних колізій та конфліктів навколо функціональної діяльності глави Української держави, потребуючи відповідного місця у процесі конституційної модернізації інституту глави держави на сучасному етапі.

Таким чином, можна відзначити наступні потенційно конфліктні та колізійні питання конституційно-правового статусу Президента України на сучасному етапі, що потребують конституційної модернізації відповідного формально-юридичного масиву норм конституційного права у вигляді офіційного тлумачення Конституційного Суду України, удосконалення конституційного законодавства або внесення змін та доповнень до Розділу V Конституції України: а) відсутність дієвого конституційно-правового механізму реалізації конституційно-правових норм про імпічмент Президента України; б) наявність колізії між конституційним та фактичним обсягом компетенції (функцій та повноважень) Президента України, особливо у сфері здійснення внутрішньої політики; в) неврегульованість конституційно-правового інституту контрасигнації указів Президента України Прем'єр-міністром України або / та міністром, відповідальним за акт та його виконання в частині відсутності конституційно-правових норм про юридичні наслідки

відмови Прем'єр-міністра або / та відповідного міністра у такому скріпленні підписом, якщо вказана процедура прямо передбачена ст. 106 Конституції України; г) відсутність у Конституції України норм щодо процедури відсторонення Президента України від посади у випадку його неконституційного самоусунення від виконання своїх конституційних повноважень.

Вирішення цих питань посприє стабілізації політичної ситуації в Україні та дозволить запобігти виникненню гострих конституційних криз, пов'язаних з неконституційним бажанням Президента України перебрати на себе повноваження інших гілок влади або неврегульованістю окремих матеріально-правових чи процесуальних елементів конституційно-правового статусу глави держави.

Отже, у підсумку проведеного дослідження проблем конституційної модернізації системи права у сучасних умовах суспільного розвитку демократичної, правової соціальної державі можна надати загальнотеоретичне визначення конституційної модернізації як об'єктивного явища життєдіяльності сучасного суспільства [411; 412; 416; 425; 428; 431].

Під конституційною модернізацією системи права слід розуміти її оновлення, осучаснення на концептуальному, інституціональному та практично-праксіологічному рівнях без докорінних змін конституційного ладу на основі вже закріплених у конституції та конституційному законодавстві основних, фундаментальних принципів конституційного права.

При цьому іманентна (внутрішня) сутність конституційної модернізації системи права знаходить свій вираз у її функціях, до яких відносяться: функція інституціоналізації; концептуального оновлення системи права; понятійного забезпечення процесів перетворення держави

та права; забезпечення переходу держави та права до якісно нового етапу свого існування; вирішення (зняття) суперечностей (конфліктів та криз) між потребами розвитку суспільства та можливостями, нормативно заданими в рамках Основного Закону держави.

Висновки до розділу 1

У результаті проведеного дослідження теоретико-методологічних та практично-праксіологічних проблем конституційної модернізації системи права у сучасних умовах суспільного розвитку можна дійти до таких найважливіших висновків:

1. Система конституційного права виступає елементом самоорганізуючого механізму системи права, а система права, у свою чергу, обумовлює форми самоорганізації та способи функціонування національної правової системи, що об'єднує усі правові явища в межах певного соціуму державного, інтеграційного або міжнародного (міждержавного) рівня.

2. До іманентних (внутрішньо притаманних) ознак системи права відносяться об'єктивна зумовленість, органічна єдність і узгодженість, структурна різноманітність, стабільність і динамізм, а також поділ (диференціація) і структурна ієрархічність.

3. Норма права є первинним елементом будь-якої системи права, який відображає об'єктивно існуючі у суспільстві або на між суспільному рівні соціальні реалії.

4. Правова система ЄС є самостійною, окремою правовою системою, що складається з усіх необхідних елементів будь-якої правової системи, таких, як суб'єкти права, правові норми та принципи, правові відносини (у

тому числі – правова поведінка, юридична практика та режим функціонування правової системи), правова ідеологія, правова свідомість, правові погляди, правова культура, а також зв'язки між вказаними елементами, що встановлюють результат їх взаємодії, а саме – законність, правопорядок, які об'єднуються у п'ять підсистем правової системи: інституціональну; нормативну (регулятивну); ідеологічну; функціональну; комунікативну.

5. Правова система ЄС нормативно базується на європейському праві у вузькому сенсі як сукупності правових норм, що в містяться в актах Європейського Союзу та Європейських Співтовариств.

6. ЄС є об'єднанням особливого типу у світовій практиці, яке динамічно розвивається шляхом консолідації зусиль країн-учасниць та модернізації засобів та механізмів досягнення поставлених цілей.

7. У правовій системі Європейського Союзу і Європейських Співтовариств з багатьох питань діє принцип пріоритету європейського права у вузькому сенсі стосовно національного права держав-членів, тобто йдеться про прямий, безпосередній вплив системи права інтеграційного об'єднання наднаціонального рівня на національні системи права як принципово нове явище сучасної політико-правової дійсності.

8. Системи права різних рівнів (універсальні, наднаціональні, національні) у сучасних умовах правової глобалізації та міждержавної інтеграції знаходяться під безпосереднім впливом новітніх тенденцій у праві, політиці, економіці, культурі, соціальній сфері, що викликає об'єктивний процес формування принципово нових закономірностей та особливостей їх прогресивного розвитку і модернізаційної трансформації.

9. Зміст правових норм, які складають фундамент національної системи права, у сучасних умовах значно розширюється за рахунок імплементації, у тому числі – шляхом прямої рецепції, до системи

законодавства та правозастосовної практики елементів (норм та інститутів) міжнародно-правової та інтеграційних (наднаціональних) систем права.

10. Сучасний розвиток системи права як інституту глобального (транснаціонального) конституціоналізму має такі найважливіші особливості та визначальні тенденції розвитку: сучасна система права повинна відтворювати демократичну, правову державність у державах з демократичною формою політичного режиму і забезпечує зв'язок правового регулювання із суспільством, громадянами відповідної держави; загальна демократизація системи права, відображення у конституційно-правових нормах, прийнятих у всьому світі після Другої світової війни, ідеї демократичного устрою суспільного життя та демократичного характеру діяльності органів і посадових осіб публічної влади, як державної, так і муніципальної й регіональної; розширення зон дії права як такого і конституційного права зокрема, що супроводжується розширенням меж правового простору у структурі соціально-нормативного регулювання суспільних відносин, при цьому у вказаній парадигмі особливе значення має розширення меж міжнародно-правового регулювання та взаємодія міжнародного і конституційного права в умовах інтенсифікації інтеграційних політико-правових процесів, що на універсальному рівні виражаються, зокрема, у становленні новітнього дискурсу транснаціонального (глобального) конституціоналізму; гуманізація системи права та її переорієнтування з інтересів держави на інтереси індивіда та суспільства в цілому через політико-правовий концепт забезпечення прав людини і громадянина як найвищу мету діяльності публічної влади та ключове завдання чинного законодавства і найважливіший критерій ефективності норм права як соціального регулятора; збільшення обсягу та якісного змісту процесуальних

(процедурних) норм у формально-юридичній структурі системи права, у тому числі – на конституційно-правовому рівні.

11. У площині конституційно-правового забезпечення прав людини і громадянина знаходить свій найбільший прояв взаємний вплив та іманентний взаємозв'язок з внутрішнім правопорядком імплементація міжнародно-правових норм до національної системи права, а конституційно-правовим нормам як первинному структурному елементу системи права у такій парадигмі відводиться ключова роль у формуванні поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин, їх соціалізації та трансформації у сучасних умовах конституціоналізації міжнародного права та інтернаціоналізації конституційного права усталених правових держав.

12. Під конституційною модернізацією системи права слід розуміти її оновлення, осучаснення на концептуальному, інституціональному та практично-праксіологічному рівнях без докорінних змін конституційного ладу на основі вже закріплених у конституції та конституційному законодавстві основних, фундаментальних принципів конституційного права.

13. Іманентна (внутрішня) сутність конституційної модернізації системи права знаходить свій вираз у її функціях, до яких відносяться: функція інституціоналізації; концептуального оновлення системи права; понятійного забезпечення процесів перетворення держави та права; забезпечення переходу держави та права до якісно нового етапу свого існування; вирішення (зняття) суперечностей (конфліктів та криз) між потребами розвитку суспільства та можливостями, нормативно заданими в рамках Основного Закону держави.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ЕФЕКТИВНІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ НОРМ»

2.1. Загальна характеристика конституційно-правової норми як елемента правової системи

Комплексне теоретико-правове дослідження категорії «ефективність конституційно-правових норм» у контексті об'єктивно існуючих філософських, соціально-економічних, політичних, культурно-духовних, юридичних особливостей функціонування сучасних правових систем передбачає проведення фундаментального концептуально-методологічного аналізу сутності та змісту правової норми як центрального елемента правової системи суспільства з метою формулювання її загальної характеристики у діалектичній єдності з іншими основними інститутами правової дійсності.

Як вбачається, для побудови сучасної моделі розуміння сутності правової норми як елемента правової системи необхідно з'ясувати та скласти доктринальне уявлення про декілька аспектів змісту та форми норми права, виходячи з загальних підходів до права як нормативної, системної, формально визначеної системи певних соціальних правил поведінки, створених для абсолютного кола адресатів. По-перше, це цінність правової норми, тобто важливо зрозуміти, у чому саме полягає аксіологічне значення для суспільства та держави факту існування кожної окремої норми права як соціального регулятора конкретних правових відносин, що охоплюються відповідним нормативним приписом. По-друге, це структура правової норми, що складає її формальну

характеристику у механізмі правового регулювання. По-третє, важливо встановити форми та методи реалізації правових норм у правових відносинах, тобто всебічно дослідити практично-праксіологічну (змістовну) домінанту функціонування правових норм у сучасному суспільстві.

У відповідності до зазначеного алгоритму розкриття загальних теоретико-методологічних особливостей категорії «правова норма», які у повній мірі стосуються і конституційно-правових норм як галузевого різновиду правових норм, слід розглянути існуючі наукові концепції визначення відповідної дефініції, враховуючи системно-структурне місце позначеної нею категорії серед основних елементів правової системи у всьому її різноманітті та диференційованому вигляді, притаманному сучасному нормативно-правовому регулюванню.

У загальному значенні поняття «норма» (від лат. *norma* – «правило») має декілька етимологічних значень. Так, Словник іншомовних слів фіксує наступні три лексичні значення слова «норма»: 1) узаконена постанова, визнаний обов'язковим порядок, лад чого-небудь, наприклад, юридична норма, норма літературної мови; 2) встановлена міра, середня кількість чого-небудь, наприклад, норма вироблення; 3) у поліграфічному сенсі – надрукована дрібним шрифтом назва книги (часто – скорочена) або прізвище її автора, що поміщені знизу на першій сторінці кожного друкованого аркушу [127, с. 346].

У класичній філософській думці досить типовою є позиція І. Канта, відповідно до якої було розроблено розуміння норми як нормативу, а нормальним видатний інтелектуал вважав середньостатистичне [128]. Подібним чином норма, нормативність, нормальність у суспільстві визначається і представниками сучасної європейської філософської думки. Наприклад, А. Піпер у своїй праці «Норма» наголошує на доцільності

використання трьох значень цього поняття: у повсякденній мові, науковій і філософській. Так, зокрема, у повсякденному житті поняття «норма» вживається: 1) для вияву реально існуючого масштабу речей, який встановлюється через порівняння, це середня величина, котра вираховується статистично; 2) для фіксації деякого взірця, шаблону, міри, що мають технічно-прагматичний вираз [129, с. 1009-1021].

Деякі джерела акцентують увагу на одному з представлених значень. Наприклад, С. Ю. Головін розкриває поняття «норма» як «встановлену міру, середню кількість чого-небудь» [130, с. 208] (але у даному випадку слід відзначити ту обставину, що визначення надається у вузькому психологічному значенні, без глибокого та цілеспрямованого врахування спеціальних категорій інших гуманітарних наук, зокрема юриспруденції. – Авт.). Подібне значення норми використовується і в медичній науці, у якій під вказаним терміном розуміється масштаб оцінки, причому вона є не тільки безпосередня кількісна міра, але і той критерій, що відносить об'єкт до певного якісного класу. Норма при цьому не є трансцендентною, незмінною величиною і не існує в ізольованому вигляді, вона розглядається як співвідношення чогось з чимось. На погляд науковців-медиків, норму завжди треба розглядати динамічно в конкретних умовах, у зв'язку з усіма оточуючими моментами, до яких вона відноситься. Крім того, норма як категорія належного, як термін телеологічної оцінки найбільш часто розуміється в логіці, етиці, естетиці: нормальним і позитивним тут вважається те, що відповідає ідеальним постулатам етики, естетики і т. п. Але і в природничих науках і в медицині норма також нерідко трактується в тому ж сенсі – як постулат досконалості людини [131].

Подібне психологічне, медичне, біологічне, логічне, етичне та естетичне трактування норми як зразку досконалості, на наш погляд,

становить значну цікавість і для правильного розуміння внутрішньої сутності соціальної, зокрема – правової, норми, оскільки правова норма так само відображає ідеальний, бажаний, правильний стан суспільних відносин, який є метою правового регулювання. Виходячи з подібних міркувань, до загального визначення правової норми можна застосувати комплексний підхід, що включає відразу декілька значень досліджуваної категорії.

На перший погляд, у правовому сенсі доцільно використовувати виключно перше значення, запропоноване класичним Словником іншомовних слів, на яке і вказується його упорядниками-філологами саме щодо поняття «юридична норма» (поняття «юридична норма» та «правова норма» є фактично синонімічними у загальноприйнятому науково-практичному інструментарії теоретико-правової науки. – Авт.). Погоджуючись з цим загальновизнаним підходом до правової інтерпретації дефініції «норма», зазначимо, що водночас норма права є мірою справедливості, істини, дотримання прав людини у суспільстві, що у сукупності є необхідними ознаками сучасної правової держави, а тому повне розкриття поняття «правова норма» з цієї точки зору повинна частково охоплювати і друге наведене значення, яке розглядає норму як «встановлену міру», що є ключовою позицією для подальшої розробки методики оцінки ефективності реалізації конституційно-правових норм у суспільстві, і саме ця міра, встановлена в однаковій кількості для кожного члена відповідного соціуму, є своєрідним «лакмусовим папірцем» стану правової урегульованості суспільних відносин та загалом віднесення певної держави до категорії правових, адже держава має не тільки формально встановити правило поведінки, а ще й забезпечити його правовий характер, відповідність найважливішим цінностям цього суспільства, які неодмінно ґрунтуються на повному сприйнятті та

практичній імплементації фундаментальних суспільно-правових уявлень про природні права людини, їх абсолютне верховенство, невід'ємність та невідчужуваність у процесі формування національної правової системи. Іншими словами, за прямою аналогією з медичним визначенням категорії «норма», у суспільних відносинах правову норму цілком справедливо розглядати як постулат досконалості суспільства, держави та правового регулювання суспільних відносин, але лише за умови відповідності конкретної норми принципам права, ідеям права, концепту-аксіоми пріоритету природних основних прав особи.

При цьому правова норма є різновидом соціальних норм, адже унормувати є сенс та потреба виключно ті відносини, у яких присутні взаємовідносини між кількома або великою кількістю індивідів, які у сукупності складають єдиний соціум як соціокультурну сферу їх нормального повсякденного буття у відповідності до їх спільних уявлень про організацію суспільного ладу. О. Ф. Скакун розуміє під правовою нормою (або нормою права, що є тотожним поняттям) «загальнообов'язкове правило поведінки (зразок, масштаб, еталон), що сформувалося в суспільстві відповідно до визначеної в ньому міри свободи, сформульоване (санкціоноване) і забезпечуване державою в якості юридично значимого засобу регулювання суспільних відносин» [21, с. 398]. З цього традиційної для вітчизняної правової парадигми визначення можна зробити висновок про принципову необхідність виключно державної форми організації суспільства для появи правової норми як факту реального життя.

Варто зазначити, що подібний підхід не є винаходом лише вітчизняної теоретико-правової науки. За великим рахунком, державницький підхід до визначення правової норми та передумов походження їх сукупності у вигляді системи права був започаткований ще

Р. Ієрінгом, на погляд якого «визнання, що право обумовлено державою, було великим прогресом сучасної філософії права у порівнянні з доктринами природного права...» [132, с. 13], а «право є сума примусових норм, що застосовуються у державі; оскільки держава має монополію примусу, то лише норми, наділені державою цією якістю, є правовими; держава є єдине джерело права» [132, с. 13].

Отже, у радянській теорії права було продовжено започатковану ще окремими представниками німецької класичної філософії права традицію нівелювання ролі природного права у формуванні правових норм як міри справедливості, добра, істини, розуму, співрозмірності протиправної дії (бездіяльності) та примусової реакції держави тощо. Означений підхід, як вбачається є радикально етатистським за своєю сутністю, адже фактично розглядає в якості джерела правотворчості не народ, суспільство, політичну націю, а державу у вузькому її розумінні як державного апарату – ієрархічно упорядкованої сукупності суб'єктів державного управління. Водночас ідея про виключність державної монополії на примус є своєчасною та абсолютно справедливою і дуже важливою в умовах сучасності, як і визначення особливої ролі держави у правотворчості, оскільки, дійсно, ухвалювати або санкціонувати загальні правові норми має лише держава як носій публічної влади, що жодним чином не позбавляє народ статусу єдиного джерела як влади, так і правотворчості у суспільстві.

На наш погляд, у цьому контексті слід проводити та чітко усвідомлювати різницю між поняттями «носій влади», «носій правотворчої функції» та «джерело влади», «джерело права», «джерело національної правової системи». Джерелом правової системи та усіх її елементів, включаючи правові норми, у подібному розумінні є виключно народ, який легітимізує державу та її апарат у статусі носіїв публічної

влади, включаючи повноваження щодо створення та подальшого забезпечення належної реалізації норм права в інтересах усього суспільства як своєрідного «роботодавця» будь-яких публічно-владних інституціональних структур.

Натомість, видатний французький правознавець Л. Дюгі вказує на теоретичну можливість існування права (відповідно, як буде логічно припустити, і його окремих структурних елементів – правових норм, сформульованих у тому чи іншому вигляді. – Авт.) у такому суспільстві, яке не має політичної влади та писаних законів, оскільки у будь-якому випадку свідомість людини відчуває об'єктивну потребу у правовій нормі, обов'язковій як для держави, так і для її громадян [132, с. 12-13] (подібна методологічна конструкція певним чином перегукується з доктринальними позиціями психологічної школи права. – Авт.).

У зв'язку з досить цікавою позицією Л. Дюгі виникає питання про співвідношення мононорм, які, як вважається, врегульовували суспільні відносини на додержавницькому періоді історії людства, та правовими нормами, в частині того, чи можна вважати мононорми позадержавними правовими нормами, а якщо можна – то що саме, якщо не держава, є первинною сферою виникнення права як основного соціального регулятора.

Аналізуючи сутність та зміст мононорм у первинних формах людської життєдіяльності, слід зазначити, що у будь-якому історичному суспільстві для підтримання в ньому порядку потрібно регулювання за допомогою соціальних норм так зване соціальне регулювання, адже «регулювати» – це спрямовувати поведінку людей, їх груп і всього суспільства, уводити їх діяльність у певні рамки [133, с. 65-66].

При цьому розрізняють два види соціального регулювання: індивідуальне (упорядкування поведінки конкретної особи, у конкретному

випадку) і нормативне (упорядкування поведінки людей за допомогою загальних правил – зразків, моделей, що поширюються на усіх, на всі подібні випадки), і саме поява нормативного соціального регулювання послужила якісним поштовхом до становлення (виникнення та розвитку) права [134, с. 26].

У первісному суспільстві нормативним соціальним регулятором були норми-звичаї – правила поведінки, що стали звичкою у результаті багатократного повторення протягом тривалого часу та ґрунтувалися на природно-природній необхідності, і мали фактично визначальне значення для всіх сторін життя общини, роду, племені, для регламентації господарського життя та побуту, сімейних та інших взаємовідносин членів роду, первісної моралі, релігійно-ритуальної діяльності. Іншими словами, це були т. з. «мононорми», тобто нерозчленовані, єдині норми, оскільки в них перепліталися найрізноманітніші елементи: моралі, релігії, права тощо [133, с. 67].

Мононорми не надавали переваг одному члену роду над іншим, закріплювали «первісну рівність», жорстко регламентуючи їх діяльність в умовах протистояння суворим силам природи, необхідності оборонятися від ворожих племен. У мононормах права членів роду представляли собою зворотний бік обов'язків, були невіддільними від них, оскільки первісний індивід не мав виділеного усвідомленого власного інтересу, відмінного від інтересу роду, і лише з розпадом первісного ладу, появою соціальної неоднорідності усе більш самостійного значення набувають права. Таким чином, виникнення мононорм було свідченням виходу людини з тваринного світу в людське співтовариство, яке рухається шляхом прогресу [133, с. 67].

В умовах суспільної власності і колективного виробництва спільного вирішення спільних справ, невідокремлення індивіда від колективу як

автономної особи, звичаї не сприймалися людьми як такі, що суперечать їх власним інтересам. Ці неписані правила поведінки додержувалися добровільно, їх виконання забезпечувалося головним чином силою суспільної думки, авторитетом старійшин, воєначальників, дорослих членів роду. У разі необхідності до порушників норм-звичаїв застосовувався прикус, що виходив від роду або племені в цілому (страта, вигнання з роду і племені та ін.) [135, с. 44].

При цьому у первісному суспільстві переважав такий засіб охорони звичаю, як «табу», під яким розумілася обов'язкова і незаперечна заборона (наприклад, заборона під страхом найтяжчих кар кровнородинних шлюбів). Крім заборон (табу), виникли такі способи регулювання, як дозвіл та позитивне зобов'язання. Дозвіл мав місце у випадках визначення видів тварин і часу полювання на них, видів рослин і строків збирання їх плодів, користування тією чи іншою територією, джерелами води та ін. Позитивне зобов'язання спрямовувалося на забезпечення необхідної поведінки людей в процесах приготування їжі, будівництва осель, розпалювання вогнищ, виготовлення знарядь тощо [135, с. 46].

У процесі історичного розвитку парадигми суспільної життєдіяльності та її нормативного регулювання нормативні узагальнення-мононорми (заборони, дозволи, позитивні зобов'язання) поступово перетворювалися у правові норми, що характеризуються іманентно притаманними їм специфічними ознаками у системі соціальних норм, які функціонують та забезпечуються у сучасній моделі суспільства, причому на базовому (фундаментальному) рівні життєдіяльність суспільства ґрунтується на конституційно-правових нормах, внутрішньо організована та систематизована сукупність яких складає конституційний правопорядок.

Крім того, зазначені процеси виникнення держави і права та

відповідного формування правової норми як різновиду соціальної норми на основі передумов, закладених ще у первинному суспільстві, були викликані такими причинами, як: а) потреби економічних відносин, що склалися при наявності приватної власності, поділу праці, товарного виробництва і обороту; б) необхідність закріплення економічного статусу товаровласників, забезпечення для них стійких і гарантованих економічних зв'язків, умов для економічної самостійності; в) необхідність підтримувати стабільність і порядок у суспільстві в умовах поглиблення та загострення соціальних протиріч і конфліктів; г) організація публічної влади, відокремленої від населення та здатної санкціонувати звичаї, встановлювати юридичні норми і забезпечувати втілення їх у життя; д) перетворення людини на відносно самостійного індивіда у психологічному, соціальному, економічному, політичному, культурному контексті її існування [136, с. 18].

Іншими словами, виникнення правових норм як різновиду соціальних регуляторних норм було пов'язано з якісним ускладненням виробництва, політичного та духовного життя суспільства, відокремленням особи як учасника суспільних відносин із своїми домаганнями на автономність існування (соціальну свободу), формуванням держави, якій знадобився новий нормативний соціальний регулятор, здатний забезпечити функціонування суспільства як цілісного організму вищого порядку, ніж первісне суспільство, підтримувати в ньому порядок і стабільність, а також закріпити й забезпечити індивідуальну свободу автономної особи [135, с. 58].

Саме на вирішення вказаних завдань було спрямоване т. з. «державне» право, тобто сукупність правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою і таких, що спираються на державний примус як спосіб забезпечення їх обов'язковості, дієвості і, врешті-решт,

ефективності (у даному випадку слід зазначити, що, наприклад, у радянській правовій доктрині поняття «державне» право вважалося ідентичним за змістом та обсягом конституційному праву, що підкреслювало державницьку, позитивістську позицію без визнання концепції природних прав людини і громадянина або, зокрема, недержавницької природи права територіальних громад на самостійне вирішення питань місцевого значення. – Авт.).

Водночас у сучасній юриспруденції, що існує в умовах, вільних від суворого догматизму тоталітарних суспільств, далеко не завжди походження правової норми беззаперечно пов'язується з державою як її єдиним джерелом, більше того – у випадку абсолютного сприйняття нормативістського підходу до питання про походження права виникає проблема пояснення походження т. з. «природного» права як такого, що безпосередньо не залежить від державної волі та притаманне кожній людині від моменту її народження, тобто джерелом у даному випадку визнається саме індивід як біологічна та соціальна розумна істота.

Крім того, відкритий характер сучасної методології загальної правової теорії та неповнота знань щодо природи права спонукає до подальшого пошуку та обґрунтування його визначальних рис, а тому в різних концептуальних підходах до права виявлялася така його принципово нова теоретико-методологічна характеристика, як спонтанність [137, с. 152-153].

Вказана характеристика привертає увагу і сучасних вітчизняних учених, зокрема П. Пацурківського та Р. Гаврилук, які в своїй концептуально-методологічній статті «Спонтанність права: кроки за горизонт» [138, с. 103] ставлять за мету осмислення поглядів та методології визначних теоретиків, завдяки яким було відкрито спонтанний характер права. На думку авторів, це доцільно, оскільки ця

характеристика, як зазначає Є. М. Черних, виводить наше знання за узвичаєний горизонт розуміння права та правової норми як ключового соціального регулятора суспільних відносин в межах національної правової системи держави [137, с. 153].

Як вбачається, поняття «спонтанність» як характеристика внутрішньої сутності правової норми та первинного джерела її походження потребує уточнення його значення.

Так, термін «спонтанність» визначається через поняття «внутрішній», тобто як той, що викликаний внутрішніми причинами, без впливу або діяння ззовні (у тому числі, поза впливом держави та окремих структурних елементів механізму держави. – Авт.).

Враховуючи специфічну сутність права, яка містить суб'єктивний елемент раціональності і, за класичним висловом видатного німецького філософа Г. Гегеля, є сферою духу [139, с. 162], «спонтанність» права розкривається також в значенні такого, що свідомо не сплановане, без спеціального задуму, що виключає фактор свобідної волі, як мимовільне. Іншими словами, це значення передає дуже важливу та дискусійну характеристику права, як такого, що не залежить від творчої свідомості та волі людей. Таким чином, характеристика спонтанності права повідомляє той смисл, що право у своєму походженні та розвитку рухається своїми внутрішніми причинами і не керується свідомістю та свобідною волею людей (а отже не залежить і від волі держави чи т. зв. «пануючого класу» або «еліт». – Авт.). По відношенню до раціональності людей тут проявляється ідея самодостатності та в певному сенсі саморозвитку права. Роль людей в такому разі зводиться до того, щоб знаходити та розкривати в собі – в свідомості або через вроджене почуття чи емоції – внутрішню розумність права та слідувати їй.

Отже, слід зазначити, що ідея спонтанності виводить праворозуміння

далеко за межі узвичаєних уявлень про штучне створення права людьми, і є передумовою пошуку розумних джерел права поза людським інтелектом та волею. Право в такому розумінні виявляє себе як явище, що не є продуктом людської розумності та його керованої волі. З погляду розумності, яка властива праву, воно в такому разі є явищем, яке хоча і зв'язане тісним чином із раціональністю або психологією людей, але не створеним людьми, а скоріше заданим. Важко переоцінити сміливість, далекосяжність та навіть величність цієї концептуальної ідеї в теоретичному і в практичному аспекті, оскільки ідея спонтанності, за вдалою характеристикою Є. М. Черних, підносить право на трансцендентальний рівень – рівень Божого розуму, абсолютного духу, вищої до людини розумності всього суцього, або внутрішньої необхідності у людських відносинах, або ж, принаймні, апріорних моральних начал, які можна вважати частиною біологічної програми людини як моральної істоти [137, с. 153].

Вказаний теоретичний напрямок в різних проявах розвивається в багатьох ученнях про право. У теоретико-правових дослідженнях зазвичай пов'язують ідею спонтанності права із новітніми ученнями ХХ сторіччя, як відносно нове слово в історії політико-правових учень.

Водночас, як вбачається, ідею спонтанності можна побачити в ученнях про сутність, цінність та походження права та правових норм і раніше. Так, теорія природного права, яка формувалася в XVI-XVII ст., і вважається однією з класичних теорій, заснована на принципі, що спростовує походження права від розуму людини. В окремих різновидах концепція природного права стверджує скерованість вищим, абсолютним або Божим розумом, але в інших варіантах цієї концепції право відкривається, відшуковується людьми (наприклад, в розумності природи, або в етичних апріорних началах, що розвивав І. Кант) тож може

характеризуватися як спонтанне за походженням.

Дуже виразний прояв ідея спонтанності знаходить в історичній теорії, яка набула широкої популярності на початку XIX ст. В правовому історизмі право рухається та керується законом внутрішньої необхідності, якому підкорюється суспільне життя народу. Об'єктивність цієї необхідності виключає суб'єктивні людські чинники, будь-яку випадковість або свавілля [140, с. 74]. Більше того, один з основоположників даної школи К. Савіньї приходять до крайнього висновку, який виключає будь-яке втручання людської волі або влади в історичний розвиток права. Отже, в цьому контексті досить спірним є інтерпретаційний підхід до спонтанності, як до характеристики, яка виводить розуміння права за горизонт класичних учень, а тому початок історії розвитку ідеї спонтанності права доцільно перенести на більш ранні учення та розширити перелік учень, в яких ця ідея відбивається.

В той же час, що у питанні спонтанності правових норм потрібно чітко розрізняти такі аспекти, як спонтанність самого права та спонтанність зовнішніх до права чинників, що його обумовлюють. Якщо у першому випадку йдеться про характеристику самого права, то у другому – про характеристику його детермінант.

В цілому, ідею спонтанності права можна вважати сміливим та видатним теоретичним досягненням, що виразно розходиться із звичними уявленнями про природу права, яка походить від людини. Тож, «спонтанність» є дуже змістовною та важливою концептуальною характеристикою права, яка виводить проблематику встановлення природи та внутрішньої сутності правових норм на новий рівень філософсько-правового осмислення. Водночас, беззаперечним вбачається і те, що складна природа права не може бути пояснена виходячи виключно із його «внутрішніх» причин та чинників, адже кожна конкретна правова

норма завжди формується під впливом також і зовнішніх чинників, тобто тих реально існуючих у відповідний історичний період суспільних відносин, на регулювання яких така норма телеологічно спрямована.

У цьому контексті цікаво розглянути проблематику теоретичного визначення норми права на прикладі сучасних аспектів реалізації конституційно-правових норм в європейських правових системах.

Якщо йдеться про теоретичне визначення поняття «норма конституційного права» або «конституційно-правова норма» (що, як здається, можна вважати синонімічними словосполученнями. – Авт.), то, зокрема, одним із перших у незалежній Україні на монографічному рівні дослідив норми конституційного права О. І. Степанюк. Аналізуючи юридичну природу конституційно-правових норм, вчений прийшов до висновку, що під цією категорією слід розуміти прийняте установчою, законодавчою, а іноді судовою і виконавчою владою правило, що опосередковано через поведінку людини регулює політичні відносини, які виникають у процесі організації та здійснення публічної влади, а також відносини цієї влади з громадянином [141, с. 11]. В. Ф. Мелашенко розумів під конституційно-правовими нормами встановлені чи санкціоновані українською державою правила, які визначають поведінку учасників конституційно-правових відносин у процесі здійснення повноваждя народу України [142, с. 27]. На думку Ю. М. Тодики, конституційно-правові норми – це загальнообов'язкові правила поведінки, встановлені чи санкціоновані державою для охорони і регулювання державно-правових відносин, які реалізуються через права і обов'язки суб'єктів правовідносин і забезпечуються примусовою силою держави [143, с. 24-25]. Схожої точки зору притримуються й інші правознавці [144, с. 34-35].

Як вже зазначалося, тривалий час категорія «норма права» існувала в

конституційному праві під впливом загальної теорії радянського права, що визначало єдиним і виключним суб'єктом нормотворення державу. Досвід конституційного будівництва в незалежній Україні, на погляд В. Л. Федоренка, довів невиправданість такого підходу [144, с. 34]. На сьогодні пріоритетними суб'єктами конституційної нормотворчості в Україні також визнаються народ України, Українська держава та суб'єкти місцевого самоврядування [144, с. 35].

Отже, норма конституційного права у сучасному європейському правовому контексті – це формально визначене, встановлене чи санкціоноване народом, або державою, чи суб'єктами місцевого самоврядування правило поведінки або діяльності, що регулює суспільні відносини, які є предметом конституційного права, і забезпечується системою особливих конституційних гарантій.

Водночас існуючі на сьогодні визначення поняття норми конституційного права України не враховують причинно-наслідкових підходів до детермінації правових явищ. Норма конституційного права визначає не тільки правило цілеспрямованої вольової поведінки або діяльності суб'єктів конституційного права України, а й перебування цих суб'єктів у певному стані чи статусі (режимі), незалежно від їх волі [144, с. 35], тобто за подібного підходу під нормою конституційного права України слід розуміти формально визначене, встановлене чи санкціоноване українським народом або державою, або суб'єктами місцевого самоврядування загальнообов'язкове правило поведінки або діяльності суб'єктів конституційного права, або умови перебування цих суб'єктів у певному стані чи статусі (режимі), незалежно від їх волі.

Подібний підхід обумовлюється, у тому числі, і з тих позицій, що конституційно-правова норма має об'єктивний характер, тобто є формою фіксації правомірних способів діяльності суб'єктів конституційного права,

що виникла внаслідок прогресивного суспільно-політичного розвитку суспільства.

Водночас, як справедливо зазначає Л. І. Заморська, «проблема обґрунтування обов'язковості (нормативної сили) основних соціальних норм є однією з головних проблем сучасності» [5, с. 31], адже за умов демократії різнобічність форм життя сучасного мультикультурного суспільства таке строкате, що насадження конкретних норм виникає підозру в абсолютизації цінностей решти [145, с. 11].

При цьому конституційно-правові норми втілюють у своїй внутрішній сутності усі основні ознаки соціальних норм, тобто, як вже відзначалося, є результатом свідомої соціальної діяльності людини. У цьому зв'язку В. Д. Плахов, виходячи з факту існування соціальних норм одночасно і у вигляді реалій, і у вигляді ідеальних образів, наголошує на подвійності (білатеральності) як визначальній особливості їх буття. Така особливість дозволяє, на його думку, по-перше, інтерпретувати соціальні норми як суб'єктивно привласнені реальні міри та, по-друге, слугує підставою для наступного суб'єктивного використання норм як засобу пізнання та практичного опанування дійсністю [146, с. 9-10].

Отже, як і в інших сучасних національних правових системах, конституційно-правова норма є первинним елементом системи конституційного права України.

В науці конституційного права існує багато визначень конституційно-правових норм, оскільки цій проблематиці присвячено багато зарубіжних і вітчизняних праць. Як відзначається в літературі, поняття «конституційно-правові норми» охоплює не тільки норми конституцій, але і всіх нормативних правових актів, що мають своїм призначенням регулювання суспільних відносин, які стосуються предмета галузі конституційного права [147, с. 25].

Традиційно вважається, що норма конституційного права – це формально визначене, загальнообов’язкове, встановлене чи санкціоноване Українським народом або державою чи суб’єктами місцевого самоврядування правило поведінки, що регулює суспільні відносини, які є предметом конституційного права, і забезпечується примусовою силою держави [147, с. 25].

Конституційно-правовим нормам, як і нормам інших галузей права, притаманні свої характерні властивості, які відрізняють їх від інших. Так, виділяють як загальні (притаманні всім нормам права), так і спеціальні властивості, характерні виключно нормам конституційного права.

Традиційно в теорії права усім правовим нормам притаманні такі юридичні ознаки:

- загальний (неперсоніфікований) характер – без зазначення конкретного адресата, поширюється на всіх, хто стає учасником відносин, регульованих нормою; розрахована на багатократність застосування за певних життєвих обставин;

- обов’язковість для учасників правового спілкування, на яких вона розрахована; слугує керівництвом до дії, не підлягає обговоренню з огляду на доцільність;

- зовнішньо виражається в особливих формах – фіксується у вигляді приписів у нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах, правових звичаях, правових прецедентах та ін.; чітко визначає права і обов’язки учасників правовідносин, а також юридичну відповідальність (санкції), що застосовується у разі їх порушення; розрахована на те, щоб адресати мали можливість передбачити наслідки своєї поведінки;

- має визначену структуру – складається із взаємопов’язаних елементів: гіпотези, диспозиції, санкції; разом з іншими нормами утворює систему права;

- є результатом владної діяльності держави – встановлена або санкціонована нею в результаті узагальнення і систематизування типових конкретних правовідносин, що виникають у громадянському суспільстві;

- забезпечується всіма заходами державного впливу, аж до примусу, при цьому держава створює реальні умови для добровільного здійснення суб'єктами зразків поведінки, сформульованих у нормі права; застосовує засоби переконання, осуду, примусу до бажаної поведінки, зокрема, ефективні санкції у разі невиконання вимог норми права та ін.

Серед специфічних ознак, які властиві виключно конституційно-правовим нормам, виділяють наступні :

а) їх особлива важливість і значимість, оскільки вони регулюють фундаментальні суспільні відносини;

б) загальний характер більшості норм, що надто часто не лише виключають, але й передбачають видання на їх основі ще й інших норм – роз'яснюючих, конкретизуючих і розвиваючих ці загальні норми;

в) наявність значно більшої, ніж в інших галузях права, кількості таких видів правових норм, як норми-декларації, норми-принципи, норми-цілі, норми-програми, норми-визначення та ін.;

г) перевага в них імперативного (владного) характеру правового регулювання, на відміну від диспозитивного;

д) вища юридична сила більшості цих норм, наділених у своїй дії пріоритетом над іншими правовими нормами;

е) особлива структура цих норм, часта відсутність в них таких елементів правових норм, як гіпотеза (тобто умова застосування норм) і особливо санкція;

є) особливий порядок і процедура прийняття, внесення змін і скасування цих норм порівняно з іншими правовими нормами. Зазначені ознаки дають уявлення про особливості конституційно-правових норм

[147, с. 25].

Отже, до найважливіших особливостей норм конституційного права у сучасному конституціоналізмі, на наш погляд, слід віднести наступні.

По-перше, це загальнообов'язковий характер конституційно-правових норм, тобто норма конституційного права є обов'язковою для всіх суб'єктів конституційного права без винятку.

По-друге, норми конституційного права є регулятивними, оскільки встановлюють чи санкціонують правило поведінки, що регулює суспільні відносини.

По-третє, вони мають формально-визначений характер, тобто, будучи виданими народом, чи державою, чи суб'єктами місцевого самоврядування, мають письмову, документальну форму, яка надає можливості всім суб'єктам конституційного права ясно і точно розуміти їх зміст і сутність.

По-четверте, норма конституційного права має загальний характер, тобто поширюється на всіх суб'єктів, що стають учасниками правовідносин, передбачених цією нормою.

Фундаментальною характерною особливістю є і те, що конституційно-правові норми не можуть бути відокремленими від суспільного життя, тобто виступати продуктом «чистого розуму» чи результатом вольового інтелектуального зусилля, відірваного від реального стану суспільних відносин, а конституціоналізм як політико-правова доктрина має чітко виражений історичний характер та діалектичний концепт поступового становлення і розвитку.

Більше того, відокремленість конституційно-правових норм від об'єктивно існуючих суспільних відносин (їх базової, найважливішої частини. – Авт.) є принципово неможливою за визначенням, адже ці норми є не лише концептуальними, «програмовими» стосовно принципів

особливостей функціонування національної правової системи, але і впливають на повсякденне життя кожного громадянина.

Як слушно зазначає у цьому контексті Г. М. Ніколайченко, кожна конституційно-правова норма є нормою життєвою, діяльною, адже, відповідно до ч. 3 ст. 8 Конституції України, «норми Конституції України є нормами прямої дії» [148, с. 334].

Разом із тим, конституційно-правові норми перебувають під впливом певних чинників, що сприяють їх розвиток, чи «гальмують» його. Ці чинники можуть мати як об'єктивний, так і суб'єктивний характер, адже нормотворчий процес у конституційному праві так чи інакше пов'язаний зі значною системою чинників, що впливають на його процес [149, с. 15].

Зміст і сутність конституційно-правових норм, а так само і їх розвиток визначають такі об'єктивні й суб'єктивні чинники як: вплив суспільного та державного ладу України; вплив системи конституційного права та національної правової системи; вплив міжнародних і регіональних нормативно-правових актів; вплив механізму реалізації конституційно-правових норм; вплив науки і освіти у сфері конституційного права тощо [150, с. 11].

Об'єктивним чинником розвитку конституційно-правових норм є інститути конституційного ладу України. Конституційно-правовий лад визначається політичною, економічною, соціальною та культурною (духовною) сферами, до яких учені справедливо додають екологічну та інформаційну сфери. Саме ці сфери суспільного життя, об'єктивно впливають на розвиток конституційно-правових норм, оскільки їх зміст, спрямованість та потреби об'єктивно впливають на розвиток конституційно-правових норм, що відображують суспільні проблеми в процесі регулювання. При цьому особливо помітним є вплив політичної сфери на конституційно-правові відносини [151, с. 63].

Пояснюється це, у тому числі, і з тих позицій, що політична сфера в останній час стала значно впливати на процес конституційного нормотворення, а відтак – на розвиток конституційно-правових норм. Це є цілком закономірним явищем, виходячи із предмету конституційно-правового регулювання, адже саме конституційно-правові норми, на відміну від інших правових норм регулюють суспільні відносини політичного характеру, пов'язані зі здійсненням публічної влади у державі [151, с. 67] (як на рівні системи органів державної влади, так і на рівні місцевого та регіонального самоврядування, яке у сучасному розвинутому конституціоналізмі має не державницький, громадівський характер. – Авт.).

Для виявлення інших юридичних властивостей норми конституційного права необхідно також проаналізувати її структуру та особливості складових елементів норми конституційного права – гіпотези, диспозиції та санкції.

Під структурою конституційно-правової норми слід розуміти її внутрішній склад, взаємозв'язок трьох її елементів: гіпотези, диспозиції та санкції в їх трьох модифікаціях: «гіпотеза – диспозиція – санкція», «гіпотеза – диспозиція», «диспозиція».

Виступаючи однією з галузей права, конституційне право спрямовує свій регулятивний вплив на суспільні відносини. Ця теза видається незаперечною, оскільки реалізація функції нормативного регулювання є універсальною і глибинною якістю права як такого.

Щоправда, йдеться не про всю сукупність суспільних відносин, а лише про ті, де одним з безпосередніх учасників є держава або де вона має свій прями́й інтерес [152, с. 8-9]. Більше того, навіть з огляду на це зауваження слід додати, що йдеться не про регулювання всієї поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин (в такому разі ми б мали

«панрегламентацію» функціонування тих чи інших учасників конституційних правовідносин), а виключно про урегульованість статусу всіх суб'єктів конституційно-правових відносин.

Це означає, що конституція не може і не повинна виконувати весь обсяг функцій щодо регулювання суспільних відносин. По-перше, це просто не потрібно, оскільки в будь-якому суспільстві завжди існують механізми саморегуляції, які взагалі не мають правових властивостей, але при цьому є не менш дійовими, ніж право (включаючи навіть конституційне право. – Авт.). По-друге, серед тих суспільних відносин, які все ж таки регулюються правом, далеко не всі є предметом саме конституційного права, оскільки ціла низка суспільних відносин регулюються нормами інших галузей права (цивільного, адміністративного, кримінального, інформаційного права тощо).

Зважаючи на це, цілком правомірною і методологічно вірною є модель, яка виходить з того, що конституційне регулювання охоплює дві основні сфери: а) сферу забезпечення та охорони прав і свобод людини і громадянина; б) відносини всередині публічної влади, чи владовідносини [153, с. 16] (у другому випадку йдеться, іншими словами, про політичні або політико-правові, якщо вони хоча б формально ґрунтуються на приписах конституційно-правових норм, відносини всередині системи органів публічної влади).

Отже, категорія «конституційно-правове регулювання» у формально-юридичному дискурсі досліджувалася у працях вітчизняних авторів з декількох позицій.

Найбільш поширеним є інституціональний підхід, в основі якого лежить виділення та наукова характеристика тих основних інститутів, які становлять предмет конституційного регулювання. Попри свої незаперечні переваги, інституціональний метод дослідження конституційного ре-

гулювання спричиняє певні проблеми теоретико-методологічного характеру. Вони пов'язані з тим, що надмірне акцентування уваги на інститутах державної влади і конституційного права часто унеможлиблює аналіз процесів взаємодії між різними органами державної влади, між різними владними гілками, між державою і суспільством у цілому.

Виходячи з означеної аргументації, видається доцільним досліджувати не лише конкретні інститути, що є предметом конституційного регулювання, включаючи й політико-правові інститути, а й їх взаємодію. Це дає змогу виділити конкретні сфери конституційного регулювання: економічні, соціальні, культурно-національні, інформаційні відносини, але все ж таки беззаперечно, що центральне місце серед них посідає саме сфера політико-правових відносин.

Аналізуючи сучасну проблематику удосконалення конституційно-правових норм на прикладі української національної правової системи, слід зазначити, що доцільно розглянути декілька вимірів існування та способів їх модернізації.

Вбачається доцільним розглянути проблемні питання, які обумовлюють необхідність модернізації (осучаснення, трансформації) чинних конституційно-правових норм у трьох вимірах: 1) проблемні питання інститутів демократії (вибори, референдум) та конституційного ладу України в цілому (як такого, що встановлює та регулює демократичний політичний режим в країні); 2) проблемні питання організації та діяльності Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України (з точки зору запобігання та вирішення урядових та парламентських конституційних криз внаслідок факту колізії конституційно-правових норм); 3) проблемні питання конституційно-правового статусу Президента України (з позицій недопущення та запобігання президентській інституційній конституційній кризі, а також

вирішення правових колізій та прогалин у конституційно-правовому регулюванні функцій та повноважень глави Української держави).

Говорячи про конституційно-правове регулювання демократичного конституційного ладу та пов'язані з цим проблемні питання реалізації конституційно-правових норм на сучасному етапі в Україні, слід відзначити, що сутність конституційного ладу в Україні, на думку В. М. Шаповала, визначається змістом I, III і XIII розділів Конституції. Розділ I «Загальні засади» фіксує основи конституційного ладу, містить положення сутнісного характеру, більшість із яких виконує роль юридичного підґрунтя, нормативної першооснови для інших конституційних положень. Цей розділ слід розуміти як змістовний стрижень Основного Закону, причому значна частина його норм є нормами-принципами, які забезпечують найбільш загальний рівень регулювання. Розділ III «Вибори. Референдум» (основні інститути прямої демократії, що слугують способами вирішення конституційних криз політико-правового характеру), розвиваючи відповідні основи конституційного ладу, визначає загальні умови здійснення народного волевиявлення через форми безпосередньої демократії. Зміст розділу відображає юридичні параметри реалізації ідеї народного суверенітету, або народовладдя. Положення цього розділу Конституції є основою механізмів і безпосередньої, і представницької демократії. Нарешті, в розділі XIII «Внесення змін до Конституції України» засвідчено фундаментальний характер Основного Закону України, його найвищу силу. Співвіднесеність положень цього розділу з явищем конституційного ладу має свого роду інструментальне значення: він містить положення про внесення змін до названих трьох розділів Конституції, що конкретизують вимогу Конституції про виняткове право народу визначати й змінювати конституційний лад в Україні [154, с. 279-280].

При цьому поняття «конституційний лад» у Конституції чітко не визначено, хоча цей термін зустрічається в її тексті тричі. З положень статей 17 і 37 Конституції випливає, що конституційний лад, тобто закріплений Конституцією економічний, соціальний, національний, політичний (включаючи державний) та інший устрій України, заборонено змінювати насильницьким шляхом. Водночас не таким однозначним є положення статті 5 Конституції, згідно з яким єдиним суб'єктом, котрий має прерогативу визначення та зміни конституційного ладу, визнано український народ.

Однак і визначення, і зміна конституційного ладу не можуть відбуватися свавільно, зокрема, шляхом антиконституційного державного перевороту, насильства тощо, навіть якщо суб'єктом таких дій є «народ» або вони вчиняються «від імені народу». Оскільки в Конституції йдеться про конституційне право народу визначати та змінювати конституційний лад, то це означає, що такі акти мають відбуватися у передбачений Конституцією спосіб як реалізація народом його конституційних повноважень через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії. Тому, наприклад, вимоги громадян на мітингах, демонстраціях тощо про зміну державного устрою, звернені до законодавчого органу чи глави держави з додержанням Конституції та законів, можна розглядати як одну з форм безпосередньої демократії, що допускаються Конституцією.

Водночас право визначення конституційного ладу й право зміни його в Конституції не розрізняються. Теоретично, на наш погляд, ці поняття мають певні відмінності. Зокрема, змінами конституційного ладу є, на наш погляд, окремі реформаційні перетворення його складових, що не потребують прийняття нової Конституції або нової редакції чинної Конституції. Натомість визначення конституційного ладу передбачає ревізію існуючого суспільного ладу в усіх його основних складових і

встановлення якісно нового ладу, що потребує прийняття нової Конституції. Але з точки зору його реалізації і право визначення, і право зміни конституційного ладу підпорядковуються єдиному конституційному режиму.

Крім того, варта уваги ще одна принципова обставина. За попередньою (радянською) Конституцією держава визначалася як загальнонародна. Було встановлено, що вся влада в Україні належить народові, який здійснює державну владу через ради народних депутатів, що становлять політичну основу України. Найважливіші питання державного життя виносяться на всенародне обговорення, а також ставляться на всенародне голосування (референдум). Водночас Конституцією встановлювалося, що Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади України і є правочинною розглядати та вирішувати будь-яке питання, що не належить згідно з Конституцією до компетенції органів державної виконавчої чи судової влади, а також не є таким, що вирішується винятково всеукраїнським референдумом. В той же час, до виняткового відання Верховної Ради України було віднесено, насамперед, прийняття Конституції України, внесення змін до неї [154, с. 279-280].

Ухвалюючи в 1996 р. нову Конституцію вже незалежної України, Верховна Рада України фактично реалізувала своє конституційне повноваження як уповноважений представницький орган влади, від імені українського народу та виражаючи його суверенну волю. Парламент, по суті, визначив новий конституційний лад України, визнавши носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні народ, закріпивши його виняткове право визначати та змінювати в майбутньому конституційний лад, позбавивши водночас такого права державу. Більше того, Верховна Рада України відмовилася від належного їй повноваження приймати

Конституцію України, залишивши за собою лише повноваження вносити зміни до нової Конституції. Натомість народ затверджує найбільш принципові зміни до Конституції. Це означає, що політичні сили, які визначали конституційний лад України у 1996 р., поклали в основу концепції її нової Конституції ідею народного суверенітету.

Однак зазначена ідея в Конституції виявилася реалізованою не повною мірою, оскільки порядок реалізації народом права визначати та змінювати конституційний лад шляхом прийняття нової Конституції або внесення змін до чинної виявився конституційованим не досить чітко. Зокрема, у Конституції взагалі не передбачено, що народ має право її приймати, а розділ XIII щодо внесення змін до Конституції не передбачає ініціювання громадянами таких змін. Отже, за народом залишено повноваження затверджувати чи не затверджувати зміни до Конституції, якщо їх ініціюють народні депутати або Президент України та ухвалить Верховна Рада. На наш погляд, тут є певна внутрішня суперечність, оскільки виняткове право народу змінювати конституційний лад, по суті, ставиться під сумнів такою «технологією» внесення змін до Конституції, за якою народ фактично позбавлений права змінювати її самостійно.

Таким чином, ефективна модернізація правових, у тому числі – конституційно-правових, норм за сучасних умов державно-правового розвитку гіпотетично може відбуватися як шляхом голосування у парламенті, так і через проведення загальнонаціонального референдуму.

При цьому не викликає жодних сумнівів, що питання змін та доповнень до конституційних загальнодержавних актів не можуть вирішуватися на місцевих референдумах, оскільки виключним суб'єктом подібної модернізації виступає народ як єдине джерело влади, а не окрема його частина, визначена за адміністративно-територіальною чи будь-якою іншою ознакою, і саме такий підхід здатний гарантувати стабільність

реалізації правових відносин різного рівня в об'єктивних умовах функціонування європейських правових систем [418; 419; 420; 421; 422; 423; 426; 429].

Отже, загальну характеристику конституційно-правової норми як елемента сучасної системи права слід формулювати з урахуванням наступних теоретико-методологічних висновків та узагальнень щодо її найсуттєвіших загальних та галузевих специфічних особливостей: а) характеристику галузевої правової норми у структурі національної системи права складає сукупність таких елементів: цінність правової норми, тобто аксіологічне значення для суспільства та держави факту існування кожної окремої норми права як соціального регулятора конкретних правових відносин, що охоплюються відповідним нормативним приписом; структура правової норми, що складає її формальну характеристику у механізмі правового регулювання; форми та методи реалізації правових норм у правових відносинах, тобто практично-праксіологічна (змістовна) домінанта функціонування правових норм у сучасному суспільстві; б) при дослідженні теоретико-методологічних особливостей функціонування конституційно-правових норм слід проводити та чітко усвідомлювати різницю між поняттями «носій влади», «носій правотворчої функції» та «джерело влади», «джерело права», «джерело національної правової системи», адже джерелом правової системи та усіх її елементів, включаючи правові норми, у подібному розумінні є виключно народ, який легітимізує державу та її апарат у статусі носіїв публічної влади, включаючи повноваження щодо створення та подальшого забезпечення належної реалізації норм права в інтересах усього суспільства; в) конституційно-правові норми втілюють у своїй внутрішній сутності усі основні ознаки соціальних норм, тобто, як вже відзначалося, є результатом свідомої соціальної діяльності людини, при

цьому в них знаходять своє відображення окремі прояви спонтанності нормативно-правового розвитку; г) фундаментальною характерною особливістю конституційно-правових норм є те, що вони не можуть бути відокремленими від суспільного життя, тобто виступати продуктом «чистого розуму» чи результатом вольового інтелектуального зусилля, відірваного від реального стану суспільних відносин, а конституціоналізм як політико-правова доктрина має чітко виражений історичний характер та діалектичний концепт поступового становлення і розвитку; д) до найважливіших особливостей норм конституційного права у сучасному конституціоналізмі, на наш погляд, слід віднести наступні: загальнообов'язковий характер конституційно-правових норм, тобто норма конституційного права є обов'язковою для всіх суб'єктів конституційного права без винятку; норми конституційного права є регулятивними, оскільки встановлюють чи санкціонують правило поведінки, що регулює суспільні відносини; конституційно-правові норми мають формально-визначений характер, тобто, будучи виданими народом, чи державою, чи суб'єктами місцевого самоврядування, мають письмову, документальну форму, яка надає можливості всім суб'єктам конституційного права ясно і точно розуміти їх зміст і сутність; норма конституційного права має загальний характер, тобто поширюється на всіх суб'єктів, що стають учасниками правовідносин, передбачених цією нормою.

2.2. Методологія дослідження та стан наукової розробки категорії «ефективність конституційно-правових норм»

Ефективність функціонування правової системи на сучасному етапі об'єктивації в остаточному підсумку визначається головною цінністю,

якою є тільки людина. Більше того, в умовах глобалізації людська активність прийшла у протиріччя з тоталітарною залежністю від імперативів економічної й технологічної ефективності, гостро постало питання про те, чи можливо примирити ідентичність з ефективністю, традиційні цінності з культурою Інтернету, подолати все зростаючий дефіцит людяності та духовності.

За подібних умов юридична наука гостро потребує формування сучасного методологічного інструментарію дослідження об'єктивних явищ, процесів, феноменів суспільно-правового характеру, включаючи розробку належних конкретно-наукових методів пізнання.

Наукова термінологія розуміє під методом (гр. «methodos» – 1) спосіб пізнання, дослідження явищ природи та суспільного життя; 2) прийом, спосіб або образ дій) [127, с. 315] прийоми побудови або обґрунтування системи філософського знання, що пояснює операції практичного і теоретичного пояснення дійсності.

Разом з тим, вітчизняна юриспруденція, подолавши методологічний монізм матеріалістичної діалектики як єдиного правильного інструментарію емпіричного аналізу об'єктивної дійсності, досить часто продовжує користуватися світоглядними системами, що ігнорують соціальні, біологічні, культурно-духовні, психологічні чинники, що впливають на правовий розвиток людини, суспільства, держави.

В той же час, діалектичний спосіб наукового пізнання залишається однією з основних методологічних парадигм дослідження державно-правових явищ, оскільки базується на таких необхідних принципах науково-пізнавальної діяльності, як об'єктивність, всебічність, конкретність (сходження від абстрактного до конкретного), історизм, протиріччя, єдність кількісної та якісної визначеності, детермінізм, причинність, заперечення і т.д. На основі зазначених принципів

формулюються такі основні закони діалектики, як закон єдності та боротьби протилежностей, закон заперечення заперечення та закон переходу кількісних змін в якісні [155, с. 13-14].

Разом з тим діалектичний метод у процесі наукового пізнання категорії «ефективність конституційно-правових норм», на наш погляд, доцільно застосовувати у комплексному поєднанні з іншими методологічними дискурсами.

Так, наприклад, метафізична філософія (яка виступає методологічним антиподом матеріалістичної діалектики. – Авт.) розглядає буття як таке, що не залежить від його приватних видів, не зазнає впливу внутрішніх протиріч, і, відповідно, існує незалежно від часу та суб'єкта пізнання [155, с. 13], і подібний підхід є корисним для розуміння конституціоналізму, конституційного права, конституційно-правових норм як певної константи, стабільного, усталеного явища, що іманентно у будь-яких умовах має найвищу юридичну силу в межах координат національної системи права.

Феноменологічний метод ґрунтується на констатації і фіксації найважливіших процесів, явищ та закономірностей матерії, що досліджується (тобто дає можливість розглядати категорію «ефективність конституційно-правових норм» як специфічний феномен суспільної життєдіяльності, що виражається в окремій термінологічній дефініції описового характеру. – Авт.).

Герменевтична філософія фактично синтезує (поєднує) правила інтерпретації письмових джерел юридичного, політичного, релігійного ті іншого походження, що є важливим для визначення оптимальних шляхів підвищення ефективності конституційно-правових норм з урахуванням не тільки формально-юридичних приписів, але також історичних передумов, соціальної детермінації, культурно-духовних домінант, офіційних

політико-правових та неофіційних політичних (корпоративних) джерел регулювання суспільних відносин тощо.

При цьому усі вказані методологічні парадигми як з діалектичного, так і з метафізичного погляду першочергово фокусують свою увагу на об'єктивно існуючій правовій матерії, її властивостях, генезисі, інтерпретації або перманентно-поліваріантним способом створення різноманітних структур суспільного буття.

Разом з тим, використання лише концептуальних парадигм для наукового дослідження категорії «ефективність конституційно-правових норм» є недостатньою, оскільки формування достовірного наукового знання досить часто потребує попереднього висунення гіпотетичних суджень з їх подальшою емпіричною перевіркою загальними науковими методами, які доцільно використовувати у правовій науці, такими, як дедукція, індукція, аналіз, синтез, системний підхід і т.д. [156, с. 13], а також спеціальними юридичними методами, такими, як історико-правовий, порівняльно-правовий, формально-юридичний, формально-догматичний, логічний тощо.

Крім того, при проведенні дослідження ефективності конституційно-правових норм, на наш погляд, може бути цілком виправданим використання спеціальних методів інших (неюридичних) наук, таких, як, наприклад: хронологічний (використовується історичною наукою) – для встановлення конкретно-історичних етапів розвитку конституціоналізму та конституційно-правового нормативного регулювання у контексті історіософської парадигми дослідження конституційно-правової модернізації суспільства; метод тестування та анкетування (психологія) – для визначення критеріїв та оптимальних шляхів підвищення ефективності впливу конституційно-правових норм на правосвідомість громадян; математичні методи побудови алгоритмів та формул – для встановлення

кількісного та якісного рівня ефективності реалізації конституційно-правових норм у суспільних відносинах.

Іншими словами, за вдалим висловом І. О. Ільїна, «способів вивчення права чимало. Кожен з них окремо є цінним та незамінним. Віра у рятівний ідеологічний монізм падає та поступається місцем принциповому визнанню методологічного плюралізму» [157, с. 9-10]. Подібним чином розглядає питання про належну методологію правових досліджень М. І. Матузов, на думку якого «методологія – це така річ, де ніколи не було, немає, і, напевно, за визначенням бути не може єдності думок, де завжди йшли і зараз ведуться суперечки, адже, як відомо, у поточному житті безперервно виникають нові явища і реалії, для пояснення яких попередні, усталені важелі не підходять» [158, с. 13-14].

Більше того, ті принципово нові явища та реалії, дослідження яких є ключовим завданням сучасної методології юридичної науки, можуть бути пояснені виключно за умови використання широкого міждисциплінарного підходу, що означає необхідність врахування усього комплексу соціальних та культурних змін глобального, регіонального та національного масштабу за допомогою розширення спеціальної методології за рахунок специфічних способів пізнання інших наук, не тільки суспільствознавчих, але і, як вже зазначалося, природничих, включаючи прикладні дисципліни.

М. А. Придворов і В. В. Трофимов у цьому контексті зазначають, що в юридичній науці на її сучасному етапі розвитку «...відсутні будь-які міцні...методологічні засади» [159, с. 63], оскільки «при спробах зіштовхнути юриспруденцію зі стагнаційної крапки використовуються старі (класичні) методологічні засоби» [159, с. 63].

З огляду на означений пізнавальний інструментарій, можна констатувати, що теоретико-правовий та методологічний вимір підвищення ефективності нормативного конституційно-правового

регулювання має ґрунтуватися на антропологічній парадигмі й гуманізмі як дієвих інструментах пізнання, якими володіє людство. Визнання цінності й значущості кожної людини, забезпечення її прав і свобод, надання реальних механізмів їх реалізації й захисту, які в кінцевому підсумку забезпечують стійкий розвиток людини й суспільства, є найважливішими складовими методологічного інструментарію дослідження ефективності правової системи у загальному філософському та юридичному аспектах її наукового пізнання й пошуку принципово нових форм її осучаснення та удосконалення на рівні правових норм, інститутів, відносин та правового життя в цілому.

При цьому найбільш актуальним у сучасних умовах міждержавної інтеграції предметом наукового пізнання та подальшого практично-прикладного впровадження вбачається питання про підвищення ефективності норм права в цілому і, зокрема, конституційно-правових норм як базового структурного елементу правової системи суспільства та держави, адже саме на рівні галузевих норм конституційного права у процесі правової інтеграції першочергово імплементуються загальновизнані правові принципи та правові цінності як універсального, так і регіонального (європейського) рівня.

Важливість дослідження методологічного інструментарію дослідження оптимальних шляхів підвищення ефективності конституційно-правового регулювання знаходить свій прояв відразу у контексті декількох чинників, серед яких варто відзначити наступні: а) важливе місце конституціоналізації міжнародного правопорядку в умовах сучасних інтеграційних процесів, які ідентично впливають на суспільні відносини у державах з різноманітними правовими системами; б) актуальність на сучасному етапі теоретико-правових проблем, що пов'язані з необхідністю вдосконалення та підвищення ефективності

конституційно-правового регулювання шляхом розроблення та впровадження ефективних конституційно-правових норм, які повністю відповідають сучасному стану суспільних відносин та здатні належним чином врегулювати поведінку широкого кола суб'єктів конституційно-правових відносин, серед яких на сучасному етапі окремо слід відзначити такого принципово нового, як міждержавні інтеграційні об'єднання з елементами конституційної над національності (Європейський Союз); в) необхідність розробки комплексної методології дослідження ефективності конституційно-правових норм на сучасному етапі конституційного розвитку із застосуванням широкого (комплексного) міждисциплінарного підходу, побудованого на діалектичній синергетиці загальної теорії держави і права, конституційного права, міжнародного права, філософії, політології, економіки, соціології та інших наук про суспільство та людину, що вивчають об'єктивні закономірності розвитку природи, суспільства, держави, людини як наявних форм буття матерії та свідомості.

У контексті визначення методології та стану наукової розробки доктринальної категорії «ефективність конституційно-правових норм» слід зазначити, що проблематика визначення поняття та способів підвищення ефективності правових норм як соціальних регуляторів у сучасних інтеграційних умовах найчастіше залишається поза увагою основних сучасних наукових досліджень видатних теоретиків у галузі держави і права, а тому складає важливе наукове завдання для подальшого вивчення та пошуку оптимальних форм впливу правових (у тому числі – конституційно-правових) приписів на суспільні відносини.

При цьому на сучасному етапі розвитку світового конституціоналізму найбільш визначальною складовою еволюційних змін у методології юридичної науки, які впливають на дослідження

ефективності конституційно-правових норм, є фундаменталізація теорії держави і права [160, с. 7] та фундаменталізація правознавчої методології [161, с. 3-14]. Свідченням фундаменталізації методології юридичної науки є інтенсифікація дослідження методологічних проблем філософсько-правової [162, с. 40-47], загальнотеоретичної [163, с. 8-12], порівняльно-правової [164, с. 12-17] та галузевих [165, с. 15-19] наук. При цьому простежується кількісне зростання досліджень і, відповідно, наукових публікацій різного рівня, у яких розглядаються традиційні для юридичної науки проблеми (зокрема, праворозуміння, юридичної відповідальності, джерел права, правотворчості, правозастосування, а також окремі звернення до нових у межах загальної теорії права і теорії конституційного права проблем тощо), але водночас комплексні, фундаментальні, спеціальні дослідження ефективності конституційно-правових норм та шляхів її підвищення у сучасних умовах суспільно-правового розвитку як у зарубіжній, так і у вітчизняній юридичній науці наразі практично відсутні.

У свою чергу, інтенсивність розробки загальної методології юридичної науки, за слушною думкою М. Кельман, пояснюється, передусім, потребами більш глибоко проникнення й всебічного пізнання складних процесів суспільного буття й перспектив його перетворення (реформування), що є зверненням науки до пізнання себе самої як характерної тенденції її теперішнього, поступального розвитку [166, с. 170].

Фундаменталізація правознавчої методології, яка відбувається внаслідок переходу від попередньої світоглядно-філософської доктрини до таких філософсько-правових підходів, які більше відповідають основній потребі перехідного періоду існування суспільства, призводить до стрімкого зростання уваги вітчизняних дослідників до філософії права

[161, с. 3-14], положення та висновки якої утворюють світоглядно-концептуальну основу методології науки в цілому. Так, усе більш значним стає взаємозв'язок філософії права та загальної теорії права, а низка проблем стає предметом розгляду обох напрямів наукових досліджень, що лише поглиблює рівень пізнання та відкриває низку нових можливостей для сучасних науковців. Водночас слід відзначити, що теоретики права докладають значних зусиль при аналізі метатеоретичних і методологічних проблем юридичної науки, а філософи права заглиблюються у дослідження правової свідомості й правової культури, прав людини та ін. [167, с. 29].

На думку багатьох науковців, сьогодні в галузі правової науки настав період, коли вона значною мірою вже використала ресурс розвитку «в ширину», повинна бути готовою «поглянути на себе» ніби збоку, перевірити весь свій методологічний інструментарій, істотно оновити його з урахуванням результатів фундаментальних досліджень передусім у царині філософії та соціології права для переходу на якісно новий рівень сприйняття правової дійсності [168, с. 17], і саме тому аналіз методології дослідження ефективності конституційно-правових норм в умовах міждержавної інтеграції та правової глобалізації необхідно пов'язувати з ідеями позитивізму, антропології, соціології, аксіології права тощо, притаманних сучасному стану правничої методології [169, с. 3-7].

В той же час, не дивлячись на вказані зміни та трансформації усвідомлення методологічного інструментарію теоретичної правової науки, як вбачається, основним загальнонауковим методом пізнання категорії «ефективність конституційно-правових норм» має залишатися діалектичний матеріалізм, який дозволяє розкрити найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та мислення [170, с. 180], а до його основи покладено проблему взаємодії, взаємозв'язку матерії та свідомості

[170, с. 180]. Іншими словами, на думку Ф. Енгельса, матеріалістична діалектика є наукою «про загальні закони руху як зовнішнього світу, так і людського мислення: два рядки законів, що є за сутністю тотожні, а за своїм виразом різні лише настільки, наскільки людська голова може застосовувати їх свідомо, в той час як у природі, – а до сих пір і в людській історії, – вони прокладали собі шлях несвідомо» [171, с. 302].

Таким чином, матеріальна єдність світу робить непотрібним й традиційний поділ домарксистської філософії на дві самостійні частини: онтологію як учення про буття як таке та гносеологію як учення про пізнання цього буття. Усі категорії діалектики одночасно є і онтологічними, і гносеологічними, мають об'єктивно-істинний характер, правильно відображають оточуючий світ і внаслідок цього можуть виступати особливого роду ступенями, фундаментальними позиціями у подальшому процесі наукового пізнання в частині відкриття нових істин.

Складна та розвинена проблематика діалектичного матеріалізму містить у собі проблеми розуміння матерії та свідомості, матеріальних основ свідомості та його ідеальної сутності, структури свідомості, співвідношення свідомості та самосвідомості, взаємовідносин свідомості і мови та ін. [170, с. 182].

Основне питання філософії та його матеріалістична інтерпретація органічно співіснують та конкретизуються у теорії розвитку, адже як складний, діалектично суперечливий процес саморуху явищ матеріального та духовного світу, процес діалектичного розвитку відображається у системі законів та категорій. Це закони єдності та боротьби протилежностей, заперечення заперечення, а також категорії руху, зміни, розвитку, протиріччя, причини та наслідку, необхідності та випадковості, окремого та загального, змісту та форми, можливості та дійсності, сутності та явища.

При цьому кожна категорія діалектики характеризує лише окремий бік, момент єдиного та цілісного процесу розвитку, відображаючи його у найбільш важливих рисах та акцентуючи увагу на найсуттєвішому у процесах поступального розвитку природи, суспільства та мислення, а тому вказаний метод має надважливе значення для коректного наукового пізнання оптимальних шляхів підвищення ефективності конституційно-правових норм в умовах глобалізаційних процесів та міждержавної інтеграції як наслідку прогресивних діалектичних перетворень у відповідності до об'єктивних умов сучасної дійсності та реального стану сучасних суспільних відносин як на національному, так і на міжнародному (у тому числі – інтеграційному) рівнях формування дієвого та доцільного нормативно-правового регулювання.

В цілому, наукова та практична важливість методологічного забезпечення будь-якої пізнавальної діяльності не викликає сумніву. Так як результати кожного дослідження заздалегідь обумовлюються тим набором способів і засобів, які будуть використані дослідником в ході вивчення того чи іншого феномена, у тому числі такої малодослідженої теоретичної категорії, як «ефективність конституційно-правових норм».

Іншими словами, «постановка методологічної проблеми є найвідповідальнішим і найскладнішим етапом теоретичного дослідження, оскільки задає горизонти конструювання і змістовних інтерпретацій предмету думки» [172, с. 11].

Отже, при вивченні природи такого складного феномену в юриспруденції, як «ефективність» (правового регулювання чи правових норм. – Авт.), неможливо обійти увагою методологічні проблеми, що виникають при спробі побудови цілісної архітектоніки вказаної фундаментальної конструкції.

При визначенні критеріїв ефективності правового регулювання слід

виходити з розуміння того, що право – це складне соціокультурне явище, яке активно впливає на суспільне життя. Цей вплив обумовлюється змістом права, яке розуміється вченими-теоретиками неоднаково, і ступенем його реалізації в тих чи інших конкретно-історичних умовах, тобто право та норми як його первинні елементи виступають в якості певної свободи, соціального обов'язку, належного мінімуму моралі, імперативного наказу влади і т. п.

У теорії держави і права існують різні уявлення про розвиток права та його ролі в соціальному житті. Так, наприклад, представники історичної школи права (Гуго, Савіньї, Пухта) стверджували, що процес правоутворення подібний розвитку мови, складається відповідно до звичаїв людей [173, с. 98]. Юристи цієї школи доказували безкровний характер формування права, зазначаючи, що приписи права зумовлені історією і духом народу.

Сучасне праворозуміння ґрунтується на уявленні, що право – це невід'ємна частина культури, і в цьому сенсі не слід протиставляти матеріалістичне та ідеальне судження про право. Крім того, взаємозв'язок вимог права і його проявів в змісті суспільних інститутів визначаються тим, що чинне право (у тому числі – конституційне право як базова, системоутворююча галузь будь-якої сучасної національної правової системи. – Авт.) – це не тільки сфера буття, але одночасно й частина свідомості суспільства, яке перебуває на певному шаблі свого розвитку.

При цьому слід виходити з того теоретико-методологічного концепту, що право – це багатостороннє явище, адже воно не тільки належить до сфери причинно-обумовлених явищ, але і являє собою продукт людського духу (тобто як індивідуальної, так і групової та суспільної правосвідомості. – Авт.), а тому право як явище соціального світу є цілісним явищем, але як сфера духовного життя людини

неоднорідно і знаходить свій прояв у галузевих нормах, принципах, інститутах, відносинах тощо.

До основних концепцій праворозуміння як методологічної основи конституційної нормотворчості у поширеному розумінні сучасній моделі правової держави слід віднести формально-догматичне (позитивно-нормативне) праворозуміння, соціологічний напрям у праві, а також природно-правову доктрину.

При цьому кожна означена концепція праворозуміння володіє самостійною структурою, має логічне обґрунтування приписів, за своїм змістом розкриває механізми впливу на поведінку людини (антропологічний аспект ефективності дії правових, зокрема конституційно-правових, норм у суспільстві. – Авт.).

Водночас правові доктрини мають різні ціннісні орієнтири і не завжди збігаються з адресатами в суспільстві.

Так, формально-догматична юриспруденція розрахована швидше на законодавця, соціологічна концепція права – на правозастосовувача, природно-правова теорія відображає правосвідомість кожної людини, оскільки сутнісний зміст доктрин досить різний: з позицій формально-догматичної юриспруденції право – це, насамперед, ухвалений згідно чинних у конкретній державі процедурних норм закон, з точки зору соціологічного праворозуміння – правовідносини, відповідно до природно-правових поглядів – правосвідомість. Таке різне методологічне тлумачення права, як вбачається, підлягає вивченню в рамках теорії держави і права і представляє цінність логістичної аргументації в рамках кожного вчення.

Кожна правова доктрина попри спільний предмет дослідження має самостійний спосіб обґрунтування, методологію пізнання права, програмні вимоги, а тому різні методологічні підходи не можуть бути механічно

зведені до якоїсь однієї, універсальної і єдино вірної трактовки права, право розуміння та відповідних способів забезпечення ефективної дії правових норм та забезпечення їх належного впливу на стан суспільних відносин. Саме на розумінні цієї основоположної плюралістичної ідеї ґрунтується множинність наукових вчень про ефективність конституційно-правових норм, яка відображає різноманіття правових поглядів у різних суспільствах.

В цілому, слід зазначити, що у сучасній юриспруденції мають місце два взаємовиключних підходу. По-перше, існує точка зору про необхідність створення єдиного поняття права. Це передбачається зробити в рамках нового нормативізму, або лібертарно-юридичної теорії, або в результаті інтегративного підходу, або в рамках однієї з класичних теорій права. Пошуки такого всеосяжного визначення припускають, що всі інші дефініції права свідомо помилкові. По-друге, висловлюються судження про принципову неможливість знайти єдине визначення права в силу складності та багатоаспектності права, а тому пропонується розглядати поняття права як множинність конкуруючих між собою концепцій і можливість паралельних типів праворозуміння [174, с. 25].

Формально-догматична юриспруденція ґрунтується на уявленні, що право виражається в словесній формі і міститься в текстах законів і підзаконних актів. Джерело виникнення законодавства за подібного підходу – це держава, тому право, з точки зору представників цієї теорії, визначається як система норм, санкціонованих і охоронюваних від порушень з допомогою заходів, здійснюваних державною владою.

Формально-догматична юриспруденція є основою для формування та вивчення категорій загальної теорії права і держави, таких, як норма права, правовідносини, суб'єктивні права і юридичні обов'язки, юридична відповідальність; для розробки прийомів з'ясування та роз'яснення текстів

нормативно-правових актів; для створення парадигм вирішення юридичних суперечок тощо [136, с. 46].

Саме тому формально-юридичний підхід до права та праворозуміння, як вбачається, в першу чергу необхідний у сфері правозастосовчої діяльності, тобто повсякденної реалізації правових, у тому числі – конституційно-правових норм, з метою досягнення ефективного рівня впливу нормативного масиву на суспільні відносини шляхом забезпечення усталеної правомірної поведінки їх суб'єктів.

На думку видатного науковця, прихильника формально-догматичної юриспруденції, Г. Ф. Шершеневича, щоб знайти визначення поняття про право, треба «визначити поняття позитивного права». Вчений звертає увагу на те, що «увазі дослідника підлягає тільки те право, яке діє, але не те право, яке мало б діяти» [175, с. 231], тобто, іншими словами, чинні, а не бажані чи оптимальні за своєю ефективністю правові норми. При цьому зміст формально-догматичного праворозуміння полягає в неухильній вимозі виконувати приписи чинного права, а саме тому його прихильники звертають пильну увагу на розробку формального боку права.

З подібною точкою зору навряд чи можна цілком погодитися, оскільки предметом наукового дослідження ефективності конституційно-правових норм, що визначає його методологічний інструментарій, на наш погляд, є не тільки існуючий стан реалізації правових норм, але і, не в останню чергу, пошук оптимальних шляхів підвищення ефективності регулюючого впливу конституційно-правових норм у сучасних умовах розвитку світового та українського конституціоналізму, правової глобалізації та європейської міждержавної інтеграції, здійснення комплексної конституційної реформи з метою модернізації національної правової системи тощо.

З цієї точки зору, методологія дослідження категорії «ефективність

конституційно-правових норм» має бути спрямованою на вирішення декількох ключових завдань, а саме: а) аналіз ефективності впливу чинних конституційно-правових норм на суспільні відносини; б) порівняльно-правове дослідження ефективності реалізації конституційно-правових норм в Україні та зарубіжних державах, перш за все – державах-членах Європейського Союзу і тих, що проголосили стратегічний курс на вступ до ЄС, у тому числі шляхом побудови моделі співробітництва з ЄС на основі угод про асоціацію; в) визначення оптимальних шляхів досягнення ефективного впливу конституційно-правових норм на суспільні відносини у контексті конституційної модернізації суспільства та глибинного комплексного реформування найважливіших конституційно-правових інститутів.

Слід зазначити, що вирішення вказаних завдань потребує деяких термінологічних та змістовних уточнень щодо методологічних конструкцій та засобів, що використовуються для означеної мети.

По-перше, у сучасній юриспруденції відсутнє єдине розуміння методології як такої. Як вбачається, у контексті дослідження категорії «ефективність конституційно-правових норм» під його методологією слід розуміти комплексне доктринальне уявлення про оптимальний спосіб створення та реалізації галузевих конституційно-правових норм шляхом визначення належних методологічних способів та прийомів, здатних забезпечити максимальну ефективність їх позитивного впливу на суспільні відносини в межах національної системи права.

По-друге, формування належної методології дослідження безпосередньо залежить від його предмету, включаючи його внутрішнє змістовне наповнення, ознаки, правову природу, адже, як стверджує видатний філософ – основоположник філософської школи феноменології Е. Гуссерль, «істинний метод випливає...з природи предметів, які

підлягають дослідженню, а не з наших заздалегідь складених суджень і уявлень» [159, с. 66]. З подібним твердженням слід погодитися, адже насправді для отримання правильних методологічних способів та прийомів пізнання вкрай важливо визначити формальні якості об'єкта пізнання, тобто конституційно-правових норм як складового елементу національної системи права, сутнісні характеристики якої визначаються формально-юридичним гносеологічним інструментарієм.

По-третє, під методологією дослідження категорії «ефективність конституційно-правових норм» слід розуміти не лише збірку певних теоретичних положень, що потребують наукового опрацювання, а найбільш загальний метод, систему підходів та прийомів рішення тих чи інших питань дослідження або діяльності. Таким методом у позитивістській інтерпретації правових явищ визнається, головним чином, формально-юридичний, а ефективність правового регулювання пов'язується з формально правильною реалізацією чинних правових норм незалежно від їх змістовної складової та відповідності «природному» праву.

На думку Я. В. Гайворонської, правові норми складають право в цілому, а юридичні норми є найбільш формалізованим видом правових норм та пов'язані з державою як суб'єктом їх створення та забезпечення [176, с. 43]. З подібною спробою усунути дуалізм позитивного та природного права важко погодитися, оскільки не зовсім зрозумілим залишається поділ норм на «правові» та «юридичні», адже предметом дослідження юридичних наук якраз і є право як цілісна система правил поведінки суб'єктів правових відносин, а формальна визначеність – однією з обов'язкових ознак, які відрізняють правове регулювання від інших видів соціального регулювання і відповідних соціальних норм – політичних, корпоративних, моральних, релігійних та інших. Як

вбачається, для подолання вказаної методологічної проблеми ключовим питанням є знаходження способів інтеграції природного (такого, що формується об'єктивно, на думку деяких науковців – навіть спонтанно) та позитивного (штучно створеного законодавцем) права до єдиної системи права, включаючи пошук доцільних засобів її дослідження та доктринальної інтерпретації.

В той же час, представники соціологічного напрямку права дорікають прихильників юридичного позитивізму в тому, що їх теорія не тільки не досліджує питання джерел права, але й не дає обґрунтування права як соціально-культурного феномену життя людини. Крім того, на погляд представників даного підходу до праворозуміння, використовуючи формально-догматичну методологію пізнання права, з права виключаються або недооцінюються звичайне право, більша частина норм міжнародного права, канонічне право, джерелами яких держава не є безпосередньо [177, с. 99].

Зазначене зауваження особливо актуалізується у сучасних умовах європейської міждержавної інтеграції, зважаючи на формування цілого комплексу наднаціональних джерел права, механізм дії яких неможливо пояснити крізь усталені постулати класичної школи «державницького» позитивізму (наприклад, йдеться про «вторинне» право ЄС в частині тих його джерел, що мають властивість прямої дії відносно національних правопорядків держав-членів. – Авт.).

Соціологічний напрям у праві об'єднує різні школи, але спільним для них є критика теорії юридичного позитивізму, що зводив завдання юриспруденції тільки до формально-догматичного дослідження чинного законодавства і, відповідно, як вже зазначалося, стану ефективності правотворчості та правореалізації чинних правових норм.

Не відкидаючи об'єктивного права, встановленого державою,

прихильники соціологічної юриспруденції стверджують, що самі по собі норми права, що містяться в текстах законодавчих актів, ще не утворюють права. Згідно з їхніми поглядами, справжній зміст права розкривається тільки за умови глибокого аналізу різних чинників, що впливають на виникнення правових приписів і створюють у кінцевому підсумку систему права.

Згідно з соціологічним право розумінням, велика увага в державі має відводитися суддівським функціям (Е. Ерліх, Ф. Жені, Г. Канторович, Р. Паунд, К. Левеллін, Д. Френк і ін). Правом називаються тільки ті норми, які створюються судом, і суддя, таким чином, виступає в ролі основного «творця права» [177, с. 102].

Натомість, основним доводом проти теорії юридичного позитивізму з боку природно-правової концепції є факт усвідомлення правової дійсності всіма суб'єктами приватного та публічного права. Йдеться про те, що всі нормативно-правові акти, створені законодавцем і реалізовані правозастосувальними органами, проходять складний шлях осмислення людиною, формуючи певний тип правової свідомості індивіда. Іншими словами, на думку представників даної теорії, права поза людською правосвідомістю не існує.

Критика цієї доктрини ґрунтується саме на положенні пріоритетного значення судді у державі. Вся справа в тому, як стверджують опоненти даного типу праворозуміння (прихильники теорії юридичного позитивізму і природно-правової школи. – Авт.), що протиставлення «живого» права суспільства і позитивних законів держави, неминуче породжує і багато в чому обґрунтовує суддівське свавілля. Якщо рішення судді визначається переважно власною правосвідомістю, його фактичні дії стають формально необмеженими. В результаті, не завжди можна бути впевненим, що суддя, здійснюючи правосуддя, керується нормами права, а не підміняє їх

власною думкою чи інтересами у конкретному процесуальному провадженні.

Іншими словами, будь-які правовідносини можуть бути реалізовані тільки через правосвідомість учасників правових відносин, і в цьому сенсі суддя як «творець права» виступає носієм не тільки свого власне професійної правової свідомості, а й індивідуального світогляду, моральних та інших особистих якостей, що залежать від правової культури, від ціннісних орієнтирів особистості і цілого суспільства. Такі критичні аргументи характерні, в першу чергу, з боку представників природно-правової доктрини.

Прихильники юридичного позитивізму інакше представляють об'єкт критики, а саме – зміст права з точки зору соціологічного правознавства (правовідносини) [178, с. 300].

Водночас однією з найбільш складних в силу багатозначності визначень є теорія природного права. Часто в науці про право і державу ця теорія ототожнюється з філософією права, метою якої називається уможливлення побудова ідеального політичного і правового порядку.

Разом з тим, теорія природного права сприймалася мислителями різних епох по-різному, наприклад, як:

1. Методологія (природне право – це те, що було б, якби не існувала держава).
2. Історична гіпотеза (природне право – це те право, яке діяло в «природному», додержавному стані).
3. Політичний і юридичний ідеал (природне право – це те право, яке має замінити політико-правовий порядок держави).
4. Складовий елемент системи права (природне право – це те право, яке має застосовуватися там, де відсутній закон, тобто заповнювати пробіли законодавства).

Отже, зміст теорії природного права змінювався протягом історії, що ускладнювало розуміння основних ідей цієї доктрини і створювало труднощі для практичного застосування приписів природного права в житті людей.

При цьому природно-правова концепція може бути ефективно використана при перехідних станах суспільного і державного розвитку, коли руйнуються стереотипи колишнього ладу і відсутні передумови нового. У період ідейних хитань ця концепція допомагає осмислити формальні цінності, до яких відноситься право і показати орієнтири бажаного розвитку політико-правових ідей і відносин. Для формування соціально орієнтованої держави з гарантованим відкритим переліком прав і свобод громадян представляється необхідним використовувати доктринальний зміст усіх теорій, передусім теорії юридичного позитивізму [179, с. 17].

Таким чином, для належного дослідження феномену ефективності дії конституційно-правових норм у сучасному суспільстві слід комплексно (у відповідності до основоположного у сучасній юриспруденції принципу наукового плюралізму. – Авт.) використовувати досягнення та підходи різних напрямів праворозуміння, основними з яких вбачаються саме формально-юридичний (позитивістський), соціологічний та природно-правовий.

Як слушно зауважує у цьому зв'язку М. М. Марченко, «загальновідомо, що розвиток юридичної науки і методології – суто еволюційний поступовий і послідовний процес, органічно поєднує в собі елементи глибокої спадкоємності і новизни. Більше того, розвиток юридичної науки та методології, особливо в переломних моментах розвитку історії людства або ж в перехідні періоди розвитку тієї чи іншої держави і суспільства, зовсім не виключає, а, навпаки, всіляко припускає

можливість одночасного використання декількох методологічних підходів, застосування комплексного методологічного інструментарію в процесі вирішення тих чи інших правових проблем» [180, с. 597].

Отже, виходячи з принципу наукового плюралізму у формуванні сучасних доктринальних ідей та підходів, можна дійти до таких найважливіших висновків і узагальнень щодо визначення методології дослідження та стану наукової розробки категорії «ефективність конституційно-правових норм»: а) теоретико-правовий та методологічний вимір підвищення ефективності нормативного конституційно-правового регулювання має ґрунтуватися на антропологічній парадигмі й гуманізмі як дієвих інструментах пізнання, якими володіє людство. Визнання цінності й значущості кожної людини, забезпечення її прав і свобод, надання реальних механізмів їх реалізації й захисту, які в кінцевому підсумку забезпечують стійкий розвиток людини й суспільства, є найважливішими складовими методологічного інструментарію дослідження ефективності правової системи у загальному філософському та юридичному аспектах її наукового пізнання й пошуку принципово нових форм її осучаснення та удосконалення на рівні правових норм, інститутів, відносин та правового життя в цілому; б) найбільш актуальним у сучасних умовах міждержавної інтеграції предметом наукового пізнання та подальшого практично-прикладного впровадження вбачається питання про підвищення ефективності норм права в цілому і, зокрема, конституційно-правових норм як базового структурного елементу правової системи суспільства та держави, адже саме на рівні галузевих норм конституційного права у процесі правової інтеграції першочергово імплементуються загальновизнані правові принципи та правові цінності як універсального, так і регіонального (європейського) рівня; в) важливість та своєчасність дослідження методологічного інструментарію дослідження

оптимальних шляхів підвищення ефективності конституційно-правового регулювання знаходить свій прояв відразу у контексті декількох чинників, серед яких варто відзначити наступні: важливе місце конституціоналізації міжнародного правопорядку в умовах сучасних інтеграційних процесів, які ідентично впливають на суспільні відносини у державах з різноманітними правовими системами; актуальність на сучасному етапі теоретико-правових проблем, що пов'язані з необхідністю вдосконалення та підвищення ефективності конституційно-правового регулювання шляхом розроблення та впровадження ефективних конституційно-правових норм, які повністю відповідають сучасному стану суспільних відносин та здатні належним чином врегулювати поведінку широкого кола суб'єктів конституційно-правових відносин, серед яких на сучасному етапі окремо слід відзначити такого принципово нового, як міждержавні інтеграційні об'єднання з елементами конституційної над національності (Європейський Союз); г) існує об'єктивна необхідність розробки комплексної методології дослідження ефективності конституційно-правових норм на сучасному етапі конституційного розвитку із застосуванням широкого (комплексного) міждисциплінарного підходу, побудованого на діалектичній синергетиці загальної теорії держави і права, конституційного права, міжнародного права, філософії, політології, економіки, соціології та інших наук про суспільство та людину, що вивчають об'єктивні закономірності розвитку природи, суспільства, держави, людини як наявних форм буття матерії та свідомості.

На підставі проведеного аналізу також можна стверджувати, що методологічні засади дослідження ефективності конституційно-правових норм мають бути побудовані на широкому міждисциплінарному підході, що враховує об'єктивні закономірності та досягнення правової науки (головним чином – теорії держави і права та теорії конституційного

права), загальної філософії, соціології, політології та інших провідних наук про суспільство та людину. Окреме місце серед вказаних галузей наукового пізнання посідає, на наш погляд, загальна теорія держави і права, яка дає змогу узагальнити відомості про категорію «ефективність конституційно-правових норм», та соціологія, що спрямована на досягнення відповідності юридичного змісту правових норм об'єктивно існуючим суспільним відносинам та рівню правосвідомості суспільства на тому чи іншому конкретно-історичному етапі його розвитку [417; 424; 432; 435; 447].

Саме застосування подібного підходу дозволяє зробити загальний висновок концептуального характеру про виключне значення підвищення ефективності конституційно-правових норм у сучасних умовах правової глобалізації та міждержавної інтеграції, конституціоналізації міжнародного права та інтернаціоналізації конституційно-правової матерії.

Крім того, дослідження ефективності конституційно-правових норм вбачається необхідним елементом комплексного загальнотеоретичного дослідження ефективності правового регулювання на сучасному етапі міждержавної інтеграції з метою пошуку доцільних шляхів удосконалення правотворчого та правозастосовчого процесів задля їх відповідності тому стану суспільних відносин, що об'єктивно склався та існує в межах кожної конкретної національної правової системи.

2.3. Теоретико-правовий зміст категорії «ефективність конституційно-правових норм»

Юридична категорія «ефективність конституційно-правових норм» є

достатньо новою та малоопрацьованою у вітчизняній доктрині конституційного права, а тому потребує ретельного аналізу з точки зору її теоретичного змісту та онтологічної сутності, що відрізняє її як феномен та дозволяє розробляти практично-праксіологічні шляхи підвищення якості конституційно-правового регулювання у загальному механізмі дії національної системи права.

Слід зазначити, що термін «ефективність» походить від слова «ефект», що в перекладі з латинського («effectus») означає виконання, дія (від лат. «efficio» – дію, виконую) [127, с. 609].

Згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови, ефект – це результат, наслідок яких-небудь причин, сил, дій, заходів, а ефективність – характеристика якого-небудь об'єкта (пристрою, процесу, заходу, виду діяльності), що відображає його суспільну користь, продуктивність та інші позитивні якості [181, с. 718].

Необхідно відзначити, що поняття ефективності та перші дослідження цієї категорії з'явилися, головним чином, в економічній теорії та теорії управління (менеджменту).

Так, О. Д. Шеремет і Р. С. Сайфулін вважають, що ефективність є однією з найскладніших категорій економічної науки. Вона виступає основою побудови кількісних критеріїв цінності прийнятих рішень, використовується для формування матеріально-структурної, функціональної і системної характеристик господарської діяльності [182, с. 34].

При цьому прийнято розрізняти поняття «економічний ефект» і «економічна ефективність». Економічний ефект – це корисний результат економічної діяльності, зиск від неї, а економічна ефективність – це категорія, що оцінюється співвідношенням отриманого ефекту та всієї суми витрат (затрат) [183, с. 28]. На погляд, А. П. Ковальова і М. К.

Кочалоса, економічний ефект – це абсолютна економія в вигляді зниження собівартості або приросту прибутку, а економічна ефективність являє собою відношення економічного ефекту до капітальних вкладень [183, с. 30]. В ринкових умовах поняття «ефективність» тісно пов'язане з використанням фінансово-виробничих ресурсів. Це зумовлено тим, що метою кожного суб'єкта господарювання є отримання найвищого результату, досягнення якого стає можливим за умови оптимального формування й ефективного використання всіх видів ресурсів. Саме тому визначення, які наведено в економічній літературі, зводяться в основному до того, коли ефективність пропонується розглядати як відношення результату діяльності (процесу, операції, проекту) до витрат, що зумовили його отримання.

Аналізуючи теоретичні підходи як вітчизняних, так і зарубіжних науковців до економічної сутності «ефективності», М. Д. Білик називає такі її характеристики: якісний результат певної діяльності, що характеризує її продуктивність; результат ефективного та раціонального використання всіх видів ресурсів; співвідношення конкретного кінцевого результату до витрат, що забезпечили його отримання [184, с. 365].

В. Г. Андрійчук стверджує, що ефективність – це економічна категорія, яка відображає співвідношення між одержаними результатами і витраченими на їх досягнення ресурсами. Категорію «ефективність» він тісно пов'язує з поняттям «рентабельне ведення виробництва», причому при вимірюванні ефективності ресурси можуть бути представлені або в певному обсязі за їх первісною (переоціненою) вартістю (застосовувані ресурси), або частиною їх вартості у формі виробничих витрат (виробничо-спожиті ресурси). А економічна ефективність, у свою чергу, це таке співвідношення між результатами виробництва і ресурсами, при якому отримують вартісні показники ефективності виробництва. При

цьому можливі три варіанти вказаного співвідношення: 1) ресурси і результати виражені у вартісній формі; 2) ресурси – у вартісній, а результати – у натуральній формі; 3) ресурси – у натуральній, а результати – у вартісній формі [185, с. 397-399].

Ю. П. Сурмін характеризує ефективність як показник успішності функціонування системи для досягнення встановлених цілей [186, с. 354]. Більше того, як справедливо зазначає Ю. В. Чучук, безпосередньо саме поняття ефективності притаманне виключно певним системам [187]. З огляду на це, перед системами часто ставиться ціль досягти максимального ефекту за мінімуму витрат. Тут є дві суперечливі цілі, тому що протилежні екстремуми за цими двома критеріями ніколи не збігаються. Подібна ціль є просто нереальною, оскільки в ній порушується принцип граничної ефективності, відповідно до якого існує верхня межа ефективності будь-якої системи з обмеженими ресурсами. На практиці навряд чи можливо досягти будь-якого корисного результату без певних витрат. Частіше за все співвідношення цих суперечливих критеріїв відображається деяким функціональним взаємозв'язком кривої, для якої характерні збіг, як правило, нульового ефекту з нульовим рівнем витрат, а також зниження темпів приросту ефекту зі збільшенням витрат [188, с. 81]. Більшість авторів розуміють категорію ефективності як відношення ефекту до витрат чи ресурсів, які були затрачені на його досягнення. Такий підхід називають витратним (або затратним). Суть «затратного» підходу полягає в тому, що економічна ефективність – це співвідношення результатів діяльності і затрат [189, с. 88]. Тобто вона є співвідношенням результату або ефекту будь-якої діяльності і витрат, пов'язаних з її виконанням. На погляд П. А. Орлова, ефективність може бути як співвідношення результату і витрат, так і співвідношення витрат і результатів діяльності [190, с. 367]. У межах «затратного» підходу

результат діяльності – це надлишок вартості над витратами виробництва, які є вираженими в грошовій формі поточними затратами на виробництво і збут продукції [191, с. 42].

Натомість, інші науковці стверджують, що економічна ефективність – це досягнення найбільших результатів за найменших витрат живої та уречевленої праці. Вона є конкретною формою вияву дії закону економії часу. В умовах капіталістичного способу виробництва узагальнюючим показником економічної ефективності є норма прибутку, а також продуктивність і фондомісткість праці, фондівіддача і фондомісткість продукції, матеріалівіддача і матеріаломісткість продукції, економічна ефективність капітальних вкладень, нової техніки, енергомісткість продукції та ін. [192, с. 282].

Корисність аналізу економічних підходів до визначення сутності ефекту та ефективності для встановлення теоретико-правового змісту категорії «ефективність конституційно-правових норм», як вбачається, полягає у тому, що проілюстровані доктринальні погляди дозволяють відзначити деякі важливі характеристики ефективності як такої, серед яких: а) категорія «ефективність» відображає наявність бажаного ефекту від тієї чи іншої діяльності, що заздалегідь програмується як мета такої діяльності; б) рівень ефективності завжди має як якісний, так і кількісний вимір, при цьому останній складається з сукупності належних параметрів, що відображають зміст та кінцеву мету певної діяльності; в) категорія «ефективність» має раціональне, прагматичне, практично-праксіологічне походження, адже відображає, в першу чергу, результат чи інших свідомих, вольових, цілеспрямованих дій людини, колективу, соціуму; г) при визначення рівня ефективності завжди необхідно враховувати кількість витрат та побічних негативних ефектів, що супроводжують досягнення того чи іншого кінцевого результату, тобто, іншими словами,

ціль не завжди виправдовує засоби її досягнення, а лише у тих випадках, коли вказані одиниці є відносно співрозмірними.

Водночас, категорія «ефективність» притаманна не тільки економічній науці, але й іншим сферам пізнання та відповідним видам людської діяльності у мікро- та макросоціумі.

Так, наприклад, соціальна ефективність – це збільшення кількості нових робочих місць, рівня зайнятості людей, поліпшення умов праці, скорочення тривалості робочого тижня тощо, а екологічна ефективність – це відносини людини з навколишнім середовищем [193, с. 98].

Слід зазначити, що основною особливістю таких систем є вартісний характер засобів (видатків, витрат) досягнення цілей (результатів), а в деяких випадках і самих цілей (зокрема, одержання прибутку). Поняття «ефективність» вживають в різних аспектах: як ефективність капітальних вкладень, ефективність вдосконалення технологічних процесів, ефективність раціоналізації виробництва.

Окремо відзначають і таке поняття, як «ефективність діяльності підприємства», що виражає відповідність результатів і витрат підприємства цілям діяльності та інтересам власників.

При цьому можна виділити декілька основних підходів до визначення ефективності організацій (не тільки підприємств, але і будь-яких юридичних осіб – суб'єктів правових відносин у суспільстві):

1. Розуміння ефективності як ступеня досягнення цілей організації. В цьому випадку важливе визнання динамічності цілей і відмінності між офіційними та оперативними цілями організації. Такий підхід є коректним, якщо організаційні цілі конкретні, охоплюють широкий спектр діяльності організації та піддаються вимірюванню.

2. Розуміння ефективності як здатності організацій використовувати середовище з метою придбання рідкісних ресурсів. Одним із основних

аспектів цієї концепції є взаємозалежність між організацією і зовнішнім середовищем організації як форми обміну певними ресурсами. На відміну від вимоги «максимізації», що висувається в інших підходах, ця методологія припускає «оптимізувати» використання зовнішнього середовища.

3. Розуміння ефективності як здатності організацій досягати максимальні результати за фіксованих витрат або здатності мінімізувати витрати досягнувши необхідних результатів.

4. Розуміння ефективності як здатності до досягнення мети на основі належних внутрішніх характеристик. На думку прихильників цього підходу, ефективна організаційна структура підсилює задоволеність, відчуття гарантованості і контроль персоналу над діяльністю організації. Основний недолік цієї концепції – надмірна увага до засобів досягнення мети на шкоду оцінці результатів.

5. Розуміння ефективності як ступеня задоволеності населення організацією та її продуктом. Названий підхід можна застосовувати до ситуації, коли потужні групи осіб поза організацією здатні чинити істотний вплив на її функціонування [194, с. 142].

Зіставлення запропонованих підходів з розумінням сутності ефективності, на погляд Р. Г. Майстро і Ю. С. Щербак, свідчить про багатозначність цього поняття. Загальним для всіх визначень є уявлення про ефективність як про здатність системи до досягнення мети, якою виступає задоволення інтересів споживачів, оптимальне використання зовнішнього середовища, підвищення економічності, результативності організації [193, с. 99].

Якщо використовувати викладені положення як вихідні під час визначення сутності ефективності в економіці, соціальній сфері, екології, публічному управлінні, то можна зробити висновок, що діяльність

організації може бути визнана ефективною за умови виконання таких умов: цілі в кожен певний момент часу розглядаються як тимчасові, рухомі, похідні від вимог, що висуваються з боку як суспільства, так і самої організації; зміст цілей відповідає сутнісним характеристикам організації та відображає зовнішні та внутрішні умови функціонування організації; визначені цілі успішно досягнуті: досягнення цілей виправдане засобами, що витрачаються, необхідне співвідношення витрат і результатів діяльності виконане; для досягнення цілей використані визнані, схвалені суспільством засоби; необхідність цієї умови визначається соціально-економічною природою системи організації; її виконання дає змогу уникнути додаткових витрат, пов'язаних з соціальною реабілітацією робіт, що проводяться.

Виходячи з цих положень, Р. Г. Майстро і Ю. С. Щербак формулюють категорію «ефективність діяльності організації» як її властивість, пов'язану зі здатністю організації формувати свої цілі з урахуванням зовнішніх і внутрішніх умов функціонування та досягати поставлених цілей шляхом використання соціально схвалених засобів за встановленого співвідношення витрат і результатів [193, с. 99].

Водночас слід відзначити ту обставину, що у правовій науці категорія «ефективність» і, зокрема, ефективність правових норм, є малодослідженою, а спеціальні дослідження з означеної складної теоретико-методологічної проблематики практично відсутні.

Наявні вітчизняні та зарубіжні дослідження розглядають, головним чином, ефективність правозастосовного процесу, зокрема, ефективність правозастосовчих актів, а не ефективність створення та реалізації норм права взагалі, тим більше – конкретно визначених галузевих норм, навіть таких системоутворюючих і базових для механізму соціального регулювання, як конституційно-правові норми.

Так, можна відзначити праці В. В. Лазарєва ще радянської доби (70-ті рр. минулого сторіччя), присвячені ефективності правозастосовних актів, в якій автор безпосередньо пов'язує ефективність реалізації правозастосовних актів з досягненням кінцевого результату прийняття таких актів. Під таким кінцевим результатом В. В. Лазарєв розуміє досягнення повної відповідності між вимогами здійснити або утриматися від здійснення певних вчинків та сумою фактично реалізованих дій [195, с. 5].

Така інтерпретація кінцевого результату, на думку науковці, має сприяти вибору належного напрямку у визначенні ефективності усіх засобів, що забезпечують правозастосовну діяльність [195, с. 5].

У цьому зв'язку В. В. Лазарєв зазначає, що один з напрямів досягнення повної ефективності правозастосовного акту полягає у тому, щоб суб'єкт правозастосування здобув відповідність змісту акту його підставі, а обрана їм форма відображала та доводила б його до адресата у тій мірі, в якій це необхідно для попередження розходження між юридичними і фактичними наслідками акту [195, с. 9-10].

З іншого боку, як зазначає В. В. Оксамитний, норми права не можуть застосовуватися механічно, оскільки виконують ці норми, як і будь-які інші соціальні, люди [196, с. 36], а тому «правова норма лише тоді дієва, лише тоді здійснюється в житті, коли вона переломлюється у свідомості людей, усвідомлюється ними» [197, с. 170]. З цієї точки зору, норми права регулюють свідому діяльність людей, впливають на їх свідомість, наказуючи або забороняючи їм здійснення тих чи інших дій, тобто вони здатні регулювати лише вольову поведінку особи, таку, що залежить від їх свідомості та волі, адже «...вольова поведінка цілком може бути об'єктом цілеспрямованого, регулюючого впливу саме тому, що вона вольова» [198, с. 189-190].

Таким чином, кінцевою метою ефективної дії будь-якої правової, зокрема конституційно-правової, норми є забезпечення бажаної поведінки людей шляхом втілення правових норм у правомірній поведінці суб'єктів правових відносин, причому безпосереднім предметом правового регулювання виступає вольова поведінка суб'єктів, а отже, і ефективною конституційно-правову норму можна визнати виключно у тому випадку, якщо вона здатна спонукати суб'єктів правових відносин до правомірних вольових актів (через здійснення певної дії або утримання від її здійснення), задалегідь закладених (запрограмованих) у цій норми в якості кінцевого результату її реалізації.

Водночас будь-яка правова норма реалізується не щодо окремого суб'єкта, а виступає елементом системи права в цілому, тобто втрачає свій зміст та сенс поза соціумом, в умовах відсутності реальних суспільних відносин, на регулювання яких спрямована дана норма.

У цьому зв'язку Н. М. Оніщенко справедливо зауважує, що слід звертати якомога більше уваги на таке явище як право в цілому. При цьому автор зазначає, що власне право виступає і як об'єкт реформування (від досконалості права, його дієвості, конструктиву залежить проведення реформ), і як чинник, засіб реформування суспільних відносин і відображення досягнутих результатів, а також їх унормування і відповідне закріплення [199, с. 22].

Право повинно виступати тією вимірювальною величиною, яка реагує на швидкоплинні зміни в суспільстві. В цих умовах особливо великого значення набувають: 1) дієвість норм права; 2) відчуття захищеності кожної людини; 3) гарантованості прав і законних інтересів людини; 4) протистояння сваволі в процесі упорядкування суспільних відносин; 5) безсумнівної дії механізмів щодо впровадження правового порядку в усіх сферах суспільного життя; 6) гарантування та забезпечення

систем безпеки, що пов'язана із соціальною дійсністю.

Звідси, Н. М. Оніщенко справедливо зазначає, що право має бути пов'язано з глибинними потребами та інтересами людей щодо упорядкування громадського і приватного життя. Саме право повинно містити в собі гарантії прав і свобод особистості, гуманізм, соціальну справедливість, історичний колорит та стабільність суспільних інтересів [199, с. 22].

Враховуючи зазначені вище положення, об'єктивно викристалізовується проблема ефективності права у суспільстві, адже від ефективного впровадження і реалізації настанов права та його конструктивізму залежить також виконання демократичною державою ролі посередника, що влаштовує інтереси всіх. Цей елемент є дуже важливим, оскільки останнім часом ми можемо спостерігати гостру напругу в міжнародних відносинах та активізацію рівня напруження у відносинах між різноманітними соціальними групами. Тому в сучасних складних умовах, на нашу думку, перегляду потребує не лише окремий державно-правовий елемент, а весь державно-правовий механізм, який ставить під загрозу інтереси людства та відношення до кожної людини.

Суспільні деформації викликають зміни у суспільстві, правотворчі процеси, на які впливають такі чинники: 1) розвиток економічних відносин в державі; 2) політичні аспекти; зокрема, відносини між органами, які належать до різних гілок державної влади, а також дія механізму стримувань і противаг; 3) громадська думка та ідеологічні основи суспільного життя; 4) процеси правового лобіювання; 5) зобов'язання конкретної держави, як учасниці міжнародного співтовариства, дотримуватись міжнародних стандартів з питань забезпечення прав і свобод людини і громадянина; 6) реалізація стратегічного курсу державного утворення на інтеграцію до міжнародних

структур, що включає адаптацію національного законодавства до норм правової системи тієї міжнародної структури, куди відбувається інтеграція [199, с. 23].

Отже, усвідомлення вагомості зазначених чинників та їхнього безпосереднього впливу на встановлення правового регулювання системи організації законотворчої діяльності буде сприяти правильному вибору адекватного інструментарію для досягнення поставленої мети [199, с. 24].

У свою чергу, соціально-демократичний розвиток держави, конституційне гарантування прав і свобод людини, визнання принципу верховенства права зумовлюють обов'язковий характер застосування певних керівних засад у правотворчому процесі, інакше кажучи, утвердження принципів творення права.

При цьому надійним фундаментом, який сприяє правильному науковому розумінню творення права, є підвищення якості змісту українського законодавства, його тлумачення і застосування, стабілізації і впорядкування конституційного правопорядку, є принципи законотворчої діяльності.

Демократичні процеси, що відбуваються в сучасній Україні, потребують чіткої, узгодженої та регламентованої дії, відповідних складників правової системи. При цьому одним з головних чинників виступає удосконалення законодавчої бази в напрямку розвитку та становлення інституту захисту прав людини, як одного з основних пріоритетів правової держави. У зв'язку з цим актуальною проблемою є удосконалення законодавчої бази в напрямку розвитку та становлення інституту захисту прав людини як одного з основних пріоритетів правової держави.

Як зауважує у вказаному контексті В. Ю. Васецький, «права та свободи людини, взаємодія суспільства і держави завжди мали практичне

значення, оскільки без урахування цієї взаємодії неможливо було б встановити в суспільстві порядок, необхідний для пануючої еліти або для демократично обраних представників народу» [200, с. 192].

Отже, слід наголосити на здатності конституційно-правової норми впливати на правосвідомість людей через співпадіння змісту відповідного припису та оцінок й інтересів людини однією з найважливіших умов, що характеризують теоретико-правовий зміст досліджуваної категорії, коли, за вдалим висловом А. Ф. Черданцева, право «перетворюється з «чужого», такого, що походить від зовнішнього відносно адресатів нормативно-правового авторитету, у «своє» право, таке, що відповідає інтересам та оцінкам суб'єктів» [201, с. 21-22]. Подібну позицію висловлює і В. В. Лазарєв, на погляд якого «як би не відрізнялися за своїм характером правозастосовчі акти, усім їм властива одна мета: створити умови для правомірної поведінки адресатів» [202, с. 37], тобто, іншими словами, саме здатність забезпечувати правомірну поведінку суб'єктів правових відносин є основним критерієм ефективності правозастосовчого акту та ключовим завданням суб'єкта правозастосування.

При цьому Ю. М. Оборотов звертає увагу не те, що у правовій науці традиційно проводять межу між дією права у вигляді правового впливу та правового регулювання. Правовий вплив розглядається як ціннісно-орієнтований вплив права на свідомість і поведінку людей [203, с. 187-188].

Отже, як зазначає Д. Івановський, треба звернути увагу на те, що право не тільки має регулювати суспільні відносини, але й здійснювати такий вплив на людську свідомість, наслідком якого буде формування позитивного ставлення, поваги і довіри до права та спрямованості на вчинення правомірної поведінки. З цих позицій, право сприймається як формоутворююча система, яка виконує загальну соціальну функцію з

формування правових цінностей, принципів та бажаних форм поведінки [204, с. 611].

За іншої позиції, як вказує Ю. М. Оборотов, правове регулювання розглядається, як одна зі сфер правового впливу на свідомість і волю людей, суспільні відносини, коли застосовуються безпосередньо юридичні засоби впливу: правові норми, правовідносини, акти реалізації суб'єктивних прав і обов'язків [203, с. 187-188].

Водночас свідомість часто виноситься за межі предмета правового регулювання. Наприклад, О. Ф. Скакун зазначає: «Предмет правового регулювання – це сукупність якісно однорідних суспільних відносин, урегульованих правовими нормами» [205, с. 258].

Проте, між правовим регулюванням і свідомістю людини існує нерозривний зв'язок, який виражає якість сприйняття закріплених у правових нормах правил поведінки.

Так, Г. В. Мальцев звертає увагу на невирішеність фундаментального питання щодо процесу взаємодії механізмів психічної регуляції і правового регулювання. Вчений вважає, що юристи повинні звертатися до матеріалів вивчення процесів психічної регуляції, маючи на увазі предмет правового регулювання, тобто необхідно з'ясувати, як правові значимі вчинки формуються в психології людини, як під впливом норм та інших зовнішніх регулюючих факторів, вони визначаються в актах правової поведінки [206, с. 122].

Правовий вплив здійснюється в певних сферах, завдяки чому виокремлюють основні його напрямки, що визначаються через характеристику основних рівнів права. Серед таких рівнів виокремлюють рівень сприйняття (існування) права та рівень соціально-правових дій (реального функціонування права).

На рівні сприйняття права, останнє надає індивіду відомості про

правомірне (належне, дозволене, заборонене) у поведінці. Це надає людині можливість правильно орієнтуватися в навколишньому світі та комфортно існувати, врешті-решт це дозволяє індивіду приймати рішення, які відповідають вимогам закону. Дозволяючи чи забороняючи певні види поведінки, право сприяє формуванню у людей позитивної ідеології: поглядів, переконань, ідеалів, тим самим виробляє у людини усвідомлене прагнення до правомірної поведінки, яке, як правило, заохочується державою. Обмежуючи індивідуальну свободу особистості і встановлюючи санкції для правопорушників, право, з одного боку, переконує людей в необхідності утримуватися від неправомірних діянь, з іншого боку, надає людині впевненість у безпосередній зацікавленості в правомірній поведінці.

Другий рівень – це рівень соціально-правових дій (реального функціонування). Цей рівень є показником ефективності впливу права при сприйнятті інформації. Всі напрямки, зокрема: інформаційний, ціннісно-орієнтовний, психологічний, культурний, ідеологічний, можуть реалізовуватися в поведінці людей. Даний рівень відображає ту стадію дії права, коли воно реалізує внутрішній потенціал, стверджуючи себе в якості реальної соціальної сили.

Проте, як справедливо зауважує Д. Івановський, для реалізації моделі правомірної поведінки повинен бути інструмент – механізм правового впливу, за допомогою якого здійснюється втілення змісту правових норм у свідомість і поведінку особистості [204, с. 612].

При цьому до соціального механізму дії права, на думку В. В. Оксамитного, слід прирахувати соціальні фактори, інформаційну та соціально-психологічну системи сприйняття особою права, його норм, інститутів, що впливають на формування її правомірної поведінки [196, с. 43].

У контексті визначення теоретико-правового змісту категорії «ефективність конституційно-правових норм» слід відзначити, що ефективна реалізація галузевих норм конституційного права на концептуально-онтологічному рівні їх сприйняття у соціумі безпосередньо залежить як від застосування специфічних юридичних способів формування правомірної поведінки особи (дозволи, зобов'язання, заборони певних зразків поведінки), так й від інших (неюридичних) способів (психологічних, економічних, морально-етичних тощо), що дозволяють конституційно-правовим нормам ефективно досягати своєї основної мети, якою є формування правомірної поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин.

Іншим важливим питанням є визначення структурних елементів категорії «ефективність конституційно-правових норм» з точки зору реалізації соціального механізму її забезпечення у суспільних відносинах.

До системи таких забезпечувальних елементів, як вбачається, можна віднести наступні:

1. Наявність конституційного законодавства (включаючи конституцію або як сукупність інших конституційних актів).
2. Ієрархія нормативно-правових актів, що ґрунтується на принципі законності.
3. Верховенство права як основна характеристика правової держави.
4. Повна і точна реалізація конституційно-правових норм у діях суб'єктів конституційно-правових відносин.
5. Ефективне функціонування інститутів публічної влади з функцією забезпечення реалізації конституційно-правових норм, тобто охорони встановленого даними нормами правопорядку.
6. Комплексна та всебічна система гарантій ефективної дії конституційно-правових норм.

При цьому категорію «ефективність конституційно-правових норм», на наш погляд, можна розглядати з двох основних доктринальних позицій – соціально-практичної та науково-академічної.

По-перше, ефективність конституційно-правових норм є соціальною категорією, оскільки є результатом взаємодії різних об'єктивних та суб'єктивних чинників, що зумовлюють досягнення відповідного бажаного впливу цих норм на поведінку суб'єктів правових відносин, а теоретична концепція ефективності конституційно-правових норм, у свою чергу, є результатом емпіричного узагальнення на основі здобутого практичного досвіду їх створення та реалізації.

Серед означених чинників, як вбачається, слід окремо відзначити матеріальну обумовленість ефективності конституційно-правових норм, а також політико-ідеологічний, морально-етичний, юридичний чинники.

Матеріальна обумовленість ефективності конституційно-правових норм знаходить свій прояв через норми та принципи економічного розвитку суспільства, закріплені в чинних нормативно-правових актах. Від належної реалізації таких норм у значній мірі залежить практична можливість досягнення ефективної дії норм права у реальних умовах суспільної життєдіяльності.

Політико-ідеологічний аспект забезпечення ефективності конституційно-правових норм пов'язаний з публічно-владними відносинами політичного характеру, які завжди є ключовими у конституційному праві як базовій галузі національного права будь-якої сучасної держави.

Морально-етичний аспект забезпечення ефективності конституційно-правових норм означає необхідність урахування та використання етичних орієнтирів при визначенні змісту нормативних приписів та форм і методів їх реалізації у суспільних відносинах. Іншими

словами, йдеться про необхідність оцінки правової дійсності суб'єктами правотворення та правозастосування з позицій справедливості, позитивної відповідальності, істинності, суспільної корисності, що і має бути ідеалом бажаного у кінцевому результаті застосування кожної окремої конституційно-правової норми.

Як юридична категорія, ефективність конституційно-правових норм означає сукупність самих конституційно-правових норм та правомірної поведінки суб'єктів правових відносин, на забезпечення якої вони внутрішньо спрямовані.

З правової точки зору, теоретико-методологічний зміст категорії «ефективність конституційно-правових норм» складається з декількох структурних елементів, серед яких: мета – забезпечення відповідності поведінки суб'єктів правових відносин змісту конституційно-правової норми (телеологічний аспект ефективності конституційно-правових норм. – Авт.); сукупність конституційних принципів як світоглядна основа забезпечення ефективності конституційно-правових норм (онтологічний аспект. – Авт.); система засобів, прийомів, умов ефективної реалізації конституційно-правових норм (праксіологічний аспект. – Авт.); діяльність суб'єктів правових відносин зі створення та застосування конституційно-правових норм (функціональний аспект. – Авт.); критерії оцінки ефективності конституційно-правових норм у відповідності до пануючих у суспільстві фундаментальних конституційних цінностей (аксіологічний аспект. – Авт.).

Виходячи з подібного розуміння юридичного розуміння категорії «ефективність конституційно-правових норм», можна визначити її найважливіші ознаки, такі, як:

1) причинно-наслідкова залежність ефективності конституційно-правових норм від економічних, морально-етичних, політико-правових

процесів у суспільстві;

2) загальна обов'язковість конституційно-правових норм для усіх суб'єктів правових відносин як невід'ємна умова їх ефективності;

3) значний ступінь абстракції і системності, що викликане значною кількістю державно-правових явищ, об'єднаних категорією «ефективність конституційно-правових норм»;

4) об'єктивність процесу створення та застосування конституційно-правових норм як його відповідність реально існуючим умовам суспільної життєдіяльності в межах національної системи права.

З точки зору науково-академічного пізнання, парадигма ефективності конституційно-правових норм сприймається як певне відображення процесу, що обумовлюється взаємодією об'єктивних та суб'єктивних чинників суспільного розвитку, під час якого відбувається формування правосвідомості і волі суб'єктів конституційно-правових відносин з подальшим втіленням відповідної волі у правотворчу форму (конституційне законодавство), а також подальша реалізація чинних конституційно-правових норм (конституційне правозастосування).

Виходячи з подібного розуміння ефективного функціонування правових норм у суспільстві, В. М. Баранов цілком слушно відзначає, що «норми права регулюються усе, що відображають своїм змістом. Норми права усі без виключення...однаково «залежні» від діяльності, яка виступає предметом їх змісту та регуляції. Діяльність обумовлює як зміст, так і структуру правових норм» [207, с. 125], а «діяльність передбачає в якості предмета відображення різні форми спілкування, предметної взаємодії людей» [207, с. 145], і при цьому «від природи діяльності, перш за все, залежить, яке – позитивне чи негативне – формулювання надає їй правова норма» [207, с. 155].

Іншими словами, найважливішим завданням науково-

доктринального аналізу категорії «ефективність конституційно-правових норм», як здається, є визначення механізму соціальної поведінки (як правової, так і протиправної) з метою визначення найбільш ефективного механізму створення та реалізації конституційно-правових норм задля спільних інтересів прогресивного конституційно-правового розвитку та комплексної конституційної модернізації суспільства.

Отже, з науково-доктринальних позицій, категорія «ефективність конституційно-правових норм» є не формально-догматичною, а, навпаки, комплексною, міждисциплінарною, такою, що охоплює не тільки суто юридичні чинники, але і соціальні, історичні, культурно-духовні, економічні, політичні, психологічні тощо.

Як зазначає у цьому зв'язку Ю. С. Гамбаров, «право можна вивчати лише у зв'язку з цілим, частину якого воно складає, тобто у зв'язку з вивченням усього суспільства і тих культурних й господарських відносин, проявом яких виступає як закон, так і будь-яка інша юридична норма» [208, с. 14].

Як вбачається, саме всебічне врахування соціальних, історичних, культурно-духовних, економічних, політичних, психологічних інтересів та особливостей розвитку суспільства відрізняє конституційну, правову державу (тобто таку, суспільне життя в якій цілком ґрунтується на доктрині конституціоналізму, що є необхідною умовою ефективності конституційно-правових норм як реального регулятора поведінки громадян) від неправової, тоталітарної, неконституційної держави, однією з ключових ознак якої є домінування держави над суспільством, відсутність врахування суспільних інтересів при створенні обов'язкових юридичних норм, що фактично зводить будь-які конституційні норми до рівня обслуговування вузьких особистих інтересів правлячої верхівки, її прагнення до отримання, утримання та зміцнення влади будь-якими

засобами.

Подібне нігілістичне ставлення до правових норм відверто пропагується, зокрема, у відомій статті Б. Муссоліні «Доктрина фашизму», написаній у 1932 р. для Італійської енциклопедії, в якій стверджувалося, що «фашистська концепція Держави всеосяжна; поза ним не існує ані людських, ані духовних цінностей, або вони мають цінність значно меншу. Фашизм, що розуміється таким чином, є тоталітарним, і фашистська Держава – синтез та об'єднання, що включає у себе всі цінності... Основа фашизму – концепція Держави, її характер, її борг, її мета. Фашизм розглядає Державу як абсолют, порівняно з яким усі індивіди або групи відносні і мають розглядатися виключно відносно Держави» [209, с. 237].

Таким чином, іншим, протилежним підходом, характерним для сучасного конституціоналізму, є всеосяжне врахування соціальних та індивідуальних інтересів, особливостей та закономірностей життєдіяльності індивіда, соціальної групи, соціуму в цілому як при створенні, так і при реалізації якісної, доцільної, ефективної конституційно-правової норми, необхідність дотримання та виконання якої буде усвідомлюватися на рівні правової свідомості суб'єктів правових відносин, виступаючи результатом їх власної волі, що ґрунтується на розумінні особистої цінності та необхідності кожної конкретної правової норми, і саме вказаний підхід є не тільки першоосною ефективності конституційно-правових норм, але і фундаментом правової держави як такої, побудованої на принциповій основі верховенства права як верховенства саме правового закону, такого закону, який здатен ефективно впливати на внутрішню правову свідомість адресатів не тільки і не стільки державним примусом, а, в першу чергу, за рахунок його своєчасності, корисності, усвідомленої необхідності [436; 437; 438; 441; 442; 443; 444; 445; 446; 447].

Отже, у результаті проведеного дослідження теоретико-правового змісту категорії «ефективність конституційно-правових норм» можна дійти до таких найважливіших висновків щодо її окремих аспектів: а) кінцевою метою ефективної дії будь-якої правової, зокрема конституційно-правової, норми є забезпечення бажаної поведінки людей шляхом втілення правових норм у правомірній поведінці суб'єктів правових відносин, причому безпосереднім предметом правового регулювання виступає вольова поведінка суб'єктів, а отже, і ефективною конституційно-правову норму можна визнати виключно у тому випадку, якщо вона здатна спонукати суб'єктів правових відносин до правомірних вольових актів (через здійснення певної дії або утримання від її здійснення), заздалегідь закладених (запрограмованих) у цій норми в якості кінцевого результату її реалізації; б) ефективна реалізація галузевих норм конституційного права на концептуально-онтологічному рівні їх сприйняття у соціумі безпосередньо залежить як від застосування специфічних юридичних способів формування правомірної поведінки особи (дозволи, зобов'язання, заборони певних зразків поведінки), так й від інших (неюридичних) способів (психологічних, економічних, морально-етичних тощо), що дозволяють конституційно-правовим нормам ефективно досягати своєї основної мети; в) до системи забезпечувальних елементів ефективності конституційно-правових норм можна віднести такі: наявність конституційного законодавства (включаючи конституцію або як сукупність інших конституційних актів); ієрархія нормативно-правових актів, що ґрунтується на принципі законності; верховенство права як основна характеристика правової держави; повна і точна реалізація конституційно-правових норм у діях суб'єктів конституційно-правових відносин; ефективне функціонування інститутів публічної влади з функцією забезпечення реалізації конституційно-правових норм, тобто

охорони встановленого даними нормами правопорядку; комплексна та всебічна система гарантій ефективної дії конституційно-правових норм; г) теоретико-методологічний зміст категорії «ефективність конституційно-правових норм» складається з таких структурних елементів: мета – забезпечення відповідності поведінки суб'єктів правових відносин змісту конституційно-правової норми (телеологічний аспект ефективності конституційно-правових норм); сукупність конституційних принципів як світоглядна основа забезпечення ефективності конституційно-правових норм (онтологічний аспект); система засобів, прийомів, умов ефективної реалізації конституційно-правових норм (праксіологічний аспект); діяльність суб'єктів правових відносин зі створення та застосування конституційно-правових норм (функціональний аспект); критерії оцінки ефективності конституційно-правових норм у відповідності до пануючих у суспільстві фундаментальних конституційних цінностей (аксіологічний аспект).

Загалом, підсумовуючи різні доктринальні підходи (як теоретико-методологічні, так і практично-прикладні) до визначення змісту категорії «ефективність конституційно-правових норм», під вказаним поняттям у сучасних умовах розвитку конституціоналізму, на наш погляд, слід розуміти якісну та кількісну здатність конституційно-правових норм забезпечувати здійснення суб'єктами конституційно-правових відносин усвідомлених, цілеспрямованих правомірних вольових актів (через здійснення певної дії або утримання від її здійснення), заздалегідь закладених (запрограмованих) у нормах в якості кінцевого результату їх реалізації.

Висновки до розділу 2

У результаті проведеного дослідження теоретико-методологічних проблем визначення категорії «ефективність конституційно-правових норм» можна дійти до таких найважливіших висновків:

1. Характеристику галузевої правової норми у структурі національної системи права складає сукупність таких елементів: цінність правової норми, тобто аксіологічне значення для суспільства та держави факту існування кожної окремої норми права як соціального регулятора конкретних правових відносин, що охоплюються відповідним нормативним приписом; структура правової норми, що складає її формальну характеристику у механізмі правового регулювання; форми та методи реалізації правових норм у правових відносинах, тобто практично-праксіологічна (змістовна) домінанта функціонування правових норм у сучасному суспільстві.

2. При дослідженні теоретико-методологічних особливостей функціонування конституційно-правових норм слід проводити та чітко усвідомлювати різницю між поняттями «носій влади», «носій правотворчої функції» та «джерело влади», «джерело права», «джерело національної правової системи», адже джерелом правової системи та усіх її елементів, включаючи правові норми, у подібному розумінні є виключно народ, який легітимізує державу та її апарат у статусі носіїв публічної влади, включаючи повноваження щодо створення та подальшого забезпечення належної реалізації норм права в інтересах усього суспільства.

3. Конституційно-правові норми втілюють у своїй внутрішній сутності усі основні ознаки соціальних норм, тобто, як вже відзначалося, є результатом свідомої соціальної діяльності людини, при цьому в них

знаходять своє відображення окремі прояви спонтанності нормативно-правового розвитку.

4. Фундаментальною характерною особливістю конституційно-правових норм є те, що вони не можуть бути відокремленими від суспільного життя, тобто виступати продуктом «чистого розуму» чи результатом вольового інтелектуального зусилля, відірваного від реального стану суспільних відносин, а конституціоналізм як політико-правова доктрина має чітко виражений історичний характер та діалектичний концепт поступового становлення і розвитку.

5. До найважливіших особливостей норм конституційного права у сучасному конституціоналізмі, на наш погляд, слід віднести наступні: загальнообов'язковий характер конституційно-правових норм, тобто норма конституційного права є обов'язковою для всіх суб'єктів конституційного права без винятку; норми конституційного права є регулятивними, оскільки встановлюють чи санкціонують правило поведінки, що регулює суспільні відносини; конституційно-правові норми мають формально-визначений характер, тобто, будучи виданими народом, чи державою, чи суб'єктами місцевого самоврядування, мають письмову, документальну форму, яка надає можливості всім суб'єктам конституційного права ясно і точно розуміти їх зміст і сутність; норма конституційного права має загальний характер, тобто поширюється на всіх суб'єктів, що стають учасниками правовідносин, передбачених цією нормою.

6. Теоретико-правовий та методологічний вимір підвищення ефективності нормативного конституційно-правового регулювання має ґрунтуватися на антропологічній парадигмі й гуманізмі як дієвих інструментах пізнання, якими володіє людство. Визнання цінності й значущості кожної людини, забезпечення її прав і свобод, надання

реальних механізмів їх реалізації й захисту, які в кінцевому підсумку забезпечують стійкий розвиток людини й суспільства, є найважливішими складовими методологічного інструментарію дослідження ефективності правової системи у загальному філософському та юридичному аспектах її наукового пізнання й пошуку принципово нових форм її осучаснення та удосконалення на рівні правових норм, інститутів, відносин та правового життя в цілому.

7. Найбільш актуальним у сучасних умовах міждержавної інтеграції предметом наукового пізнання та подальшого практично-прикладного впровадження вбачається питання про підвищення ефективності норм права в цілому і, зокрема, конституційно-правових норм як базового структурного елементу правової системи суспільства та держави, адже саме на рівні галузевих норм конституційного права у процесі правової інтеграції першочергово імплементуються загальновизнані правові принципи та правові цінності як універсального, так і регіонального (європейського) рівня.

8. Важливість та своєчасність дослідження методологічного інструментарію дослідження оптимальних шляхів підвищення ефективності конституційно-правового регулювання знаходить свій прояв відразу у контексті декількох чинників, серед яких варто відзначити наступні: важливе місце конституціоналізації міжнародного правопорядку в умовах сучасних інтеграційних процесів, які ідентично впливають на суспільні відносини у державах з різноманітними правовими системами; актуальність на сучасному етапі теоретико-правових проблем, що пов'язані з необхідністю вдосконалення та підвищення ефективності конституційно-правового регулювання шляхом розроблення та впровадження ефективних конституційно-правових норм, які повністю відповідають сучасному стану суспільних відносин та здатні належним

чином врегулювати поведінку широкого кола суб'єктів конституційно-правових відносин, серед яких на сучасному етапі окремо слід відзначити такого принципово нового, як міждержавні інтеграційні об'єднання з елементами конституційної над національності (Європейський Союз).

9. Існує об'єктивна необхідність розробки комплексної методології дослідження ефективності конституційно-правових норм на сучасному етапі конституційного розвитку із застосуванням широкого (комплексного) міждисциплінарного підходу, побудованого на діалектичній синергетиці загальної теорії держави і права, конституційного права, міжнародного права, філософії, політології, економіки, соціології та інших наук про суспільство та людину, що вивчають об'єктивні закономірності розвитку природи, суспільства, держави, людини як наявних форм буття матерії та свідомості.

10. Методологічні засади дослідження ефективності конституційно-правових норм мають бути побудовані на широкому міждисциплінарному підході, що враховує об'єктивні закономірності та досягнення правової науки (головним чином – теорії держави і права та теорії конституційного права), загальної філософії, соціології, політології та інших провідних наук про суспільство та людину. Окреме місце серед вказаних галузей наукового пізнання посідає загальна теорія держави і права, яка дає змогу узагальнити відомості про категорію «ефективність конституційно-правових норм», та соціологія, що спрямована на досягнення відповідності юридичного змісту правових норм об'єктивно існуючим суспільним відносинам та рівню правосвідомості суспільства на тому чи іншому конкретно-історичному етапі його розвитку.

11. У методологічній площині конституційної модернізації суспільства об'єктивується виключне значення підвищення ефективності конституційно-правових норм у сучасних умовах правової глобалізації та

міждержавної інтеграції, конституціоналізації міжнародного права та інтернаціоналізації конституційно-правової матерії.

12. Дослідження ефективності конституційно-правових норм є необхідним елементом комплексного загальнотеоретичного дослідження ефективності правового регулювання на сучасному етапі міждержавної інтеграції з метою пошуку доцільних шляхів удосконалення правотворчого та правозастосовчого процесів задля їх відповідності тому стану суспільних відносин, що об'єктивно склався та існує в межах кожної конкретної національної правової системи.

13. Кінцевою метою ефективної дії будь-якої правової, зокрема конституційно-правової, норми є забезпечення бажаної поведінки людей шляхом втілення правових норм у правомірній поведінці суб'єктів правових відносин, причому безпосереднім предметом правового регулювання виступає вольова поведінка суб'єктів, а отже, і ефективною конституційно-правовою нормою можна визнати виключно у тому випадку, якщо вона здатна спонукати суб'єктів правових відносин до правомірних вольових актів (через здійснення певної дії або утримання від її здійснення), заздалегідь закладених (запрограмованих) у цій нормі в якості кінцевого результату її реалізації.

14. Ефективна реалізація галузевих норм конституційного права на концептуально-онтологічному рівні їх сприйняття у соціумі безпосередньо залежить як від застосування специфічних юридичних способів формування правомірної поведінки особи (дозволи, зобов'язання, заборони певних зразків поведінки), так й від інших (неюридичних) способів (психологічних, економічних, морально-етичних тощо), що дозволяють конституційно-правовим нормам ефективно досягати своєї основної мети.

15. До системи забезпечувальних елементів ефективності

конституційно-правових норм можна віднести такі: наявність конституційного законодавства (включаючи конституцію або як сукупність інших конституційних актів); ієрархія нормативно-правових актів, що ґрунтується на принципі законності; верховенство права як основна характеристика правової держави; повна і точна реалізація конституційно-правових норм у діях суб'єктів конституційно-правових відносин; ефективне функціонування інститутів публічної влади з функцією забезпечення реалізації конституційно-правових норм, тобто охорони встановленого даними нормами правопорядку; комплексна та всебічна система гарантій ефективної дії конституційно-правових норм.

16. Теоретико-методологічний зміст категорії «ефективність конституційно-правових норм» складається з таких структурних елементів: мета – забезпечення відповідності поведінки суб'єктів правових відносин змісту конституційно-правової норми (телеологічний аспект ефективності конституційно-правових норм); сукупність конституційних принципів як світоглядна основа забезпечення ефективності конституційно-правових норм (онтологічний аспект); система засобів, прийомів, умов ефективної реалізації конституційно-правових норм (праксіологічний аспект); діяльність суб'єктів правових відносин зі створення та застосування конституційно-правових норм (функціональний аспект); критерії оцінки ефективності конституційно-правових норм у відповідності до пануючих у суспільстві фундаментальних конституційних цінностей (аксіологічний аспект).

17. Під поняттям «ефективність конституційно-правових норм» у сучасних умовах розвитку конституціоналізму слід розуміти якісну та кількісну здатність конституційно-правових норм забезпечувати здійснення суб'єктами конституційно-правових відносин усвідомлених, цілеспрямованих правомірних вольових актів (через здійснення певної дії

або утримання від її здійснення), заздалегідь закладених (запрограмованих) у нормах в якості кінцевого результату їх реалізації.

РОЗДІЛ 3

ЕФЕКТИВНІСТЬ РЕГУЛЯТИВНОГО ВПЛИВУ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ НОРМ У НАЦІОНАЛЬНІЙ СИСТЕМІ ПРАВА

3.1. Поняття та основні форми реалізації норм конституційного права у сучасних умовах розвитку системи права

Конституційно-правові норми як ефективний регулятор найважливіших соціальних відносин знаходять свій безпосередній практичний прояв у формах їх реалізації в конкретних життєвих обставинах, що охоплюються сферою відповідної галузі як елемента національної системи права.

Словник іншомовних слів визначає термін «реалізація» (піздньолат. *realis* – річовий) у двох значеннях: 1) здійснення чого-небудь, втілення у життя якого-небудь плану, проекту, програми, наміру і т. п.; 2) продаж товару; перетворення майна або цінних паперів у гроші [127, с. 429].

У юридичній літературі реалізація норм права зазвичай розглядається як процес втілення правових приписів у поведінці суб'єктів та їх практичній діяльності щодо здійснення суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків [210, с. 30]. Реалізацію права також можна розглядати як діяльність суб'єктів, сформовану відповідними мотивами і поставленими цілями для задоволення суб'єктивних потреб [210, с. 30].

Реалізацію права розуміють також як фактичне здійснення правових приписів у поведінці та діяльності (бездіяльності) суб'єктів права [211, с. 127]. Саме через реалізацію норм права досягається результат, зміст якого був закладений законодавцем при виданні норми права [212, с. 208].

Таким чином, реалізація права, за слушним визначенням О. В. Легкої, це інтелектуально-вольова діяльність суб'єктів права, що спрямована на використання, виконання, дотримання та застосування правових норм, здійснюється для задоволення потреб та досягнення бажаного особистого чи соціального результату [210, с. 30].

Вплив процесу реалізації правових норм на підвищення рівня їх соціальної ефективності слід розглядати крізь призму його загального значення у правовому механізмі, що проявляється з декількох основних доктринальних позицій.

По-перше, шляхом правореалізації здійснюються суб'єктивні права та обов'язки, без яких учасники не зможуть самотійно втілити правові норми у життя.

По-друге, норми права встановлюють специфіку правовідносин, відповідно до якої визначається поведінка учасників правовідносин.

По-третє, реалізація норм права необхідна також у разі виникнення спору між учасниками правовідносин.

По-четверте, реалізація норм права виникає з необхідності контролю з боку держави за законністю та доцільністю дій учасників правових відносин або коли вимагається офіційне підтвердження наявності або відсутності конкретних фактів та спеціальне їх юридичне оформлення [213, с. 83].

Реалізація норм права передбачає соціальну і юридично значиму поведінку суб'єктів, їхню позитивну діяльність для досягнення певних соціальних результатів. Проте ця поведінка не є кінцевим результатом реалізації правового припису. Як і правова поведінка реалізація норм права нерозривно пов'язана з досягненням певного соціального ефекту. Учасники конкретних суспільних відносин діють у відповідності з чинним законодавством, виконують його вимоги і, врешті решт, створюють

порядок, який, на погляд держави, найкраще відповідає інтересам суспільства та особи, забезпечує подальший прогресивний розвиток суспільства. При цьому норми права, як вважється у загальній теорії держави і права, можуть бути реалізовані по-різному: у правовідносинах і поза ними, за участю державних органів і без них. При цьому конкретна форма реалізації правових норм залежить від особливостей їхніх гіпотез і диспозицій, специфіки суспільних відносин, що ними регулюються, характеру поведінки суб'єктів, які беруть участь у реалізації правових норм. У цьому зв'язку, на основі певних ознак та критеріїв можуть розрізнятися види реалізації норм права [205, с. 217].

Іншими словами, реалізація загальних настанов – це втілення в життя загальних приписів, що містяться в преамбулах законів; у статтях, що фіксують загальні завдання і принципи права. Вплив права на суспільні відносини у результаті реалізації його загальних настанов, завдань і принципів може бути досить важливим, але він позбавлений юридичної специфіки і має ідейний, моральний характер, виражає «дух» права, а не його букву.

Реалізація загальних правових норм поза правовідносинами – це втілення у життя загальних норм, що встановлюють правовий статус і компетенцію суб'єкта права, тобто безперешкодне використання суб'єктом юридичних прав та виконання суб'єктивних юридичних обов'язків – без конкретних зв'язків або відносин між суб'єктами права.

У свою чергу, реалізація конкретних правових норм у конкретних правових відносинах – це втілення у реальні суспільні відносини приписів конкретних норм права із встановленими правами та обов'язками.

Деякі автори зазначають, що можна виокремити два елементи, дві сторони реалізації норм права. Перша охоплює поведінку людей, через яку втілюється в життя диспозиція норм права. Друга виражається в поведінці,

яка реалізує санкції норм права. Але обидві сторони є складовими змісту реалізації норм права в цілому. В свою чергу виокремлення двох сторін, елементів змісту реалізації норм права дозволяє говорити про два рівні реалізації, які дозволяють зрозуміти механізм реалізації [214, с. 39].

Інші автори пропонують розглядати реалізацію норм права через механізм правового регулювання, виокремлюючи: регламентацію суспільних відносин (юридичні норми); дію юридичних норм (правовідносини); реалізацію суб'єктивних прав та обов'язків (правозастосовні акти). При цьому зазначається, що правосвідомість та законність виступають фундаментом реалізації норм права [215, с. 197].

У цьому контексті слід зазначити, що законність як чинник ефективної реалізації норм права у національній правовій системі сучасної державі має вкрай важливе, системоутворююче значення. Юридичний зміст та правова природа вказаного принципу і відповідної практично-праксіологічної домінанти конституційно-правового статусу інститутів публічної влади чітко визначені у ч. 2 ст. 6 Конституції України [56], згідно положень якої «органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України», причому при застосуванні даної норми слід враховувати припис ч. 2 ст. 8 Основного закону нашої держави, що встановлює ієрархію актів законодавства (тобто законів у широкому сенсі цього поняття. – Авт.): «Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй».

Отже, у подібний спосіб висувається один з основних критеріїв визнання закону правовим, яким визнається їх відповідність положенням Конституції у будь-якій її частині.

Таким чином, законність у процесі реалізації конституційно-

правових норм слід трактувати як дотримання органами публічної влади та їх посадовими особами чинного законодавства, що виражається у реалізації своєї компетенції виключно у тих формах, способах, методах і межах, що встановлені Конституцією та законами держави, які безпосередньо регулюють їх конституційно-правовий статус.

В цілому, законність має забезпечувати реалізацію прав, свобод і законних інтересів громадян, рівність усіх перед законом. Водночас принцип законності означає, що органи законодавчої, виконавчої, судової влади та органи місцевого самоврядування мають діяти лише в порядку і в межах компетенції, визначеної Конституцією України, законами, іншими нормативно-правовими актами.

Як засадничий принцип регулювання конституційно-правових відносин, законність передбачає, що держава здійснює свої конституційні функції виключно правовими засобами і в правових формах. Це зумовлено насамперед значенням діяльності та впливу органів публічної влади на всі сфери суспільних відносин, їх правом приймати нормативні та індивідуальні правові акти, розглядати і вирішувати на правозастосовчому рівні справи про застосування заходів адміністративної та дисциплінарної відповідальності, тобто здійснювати т. з. адміністративну юрисдикцію.

З огляду на це, правомірність діяльності органів публічної влади є «стрижнем режиму законності в державі» [216, с. 3], причому особливого значення режим законності набуває в період політичної, соціально-економічної перебудови суспільства, коли необхідна висока організованість діяльності органів публічної влади, дисциплінованість посадових осіб на усіх рівнях повсякденної, перманентної реалізації конституційно-правових норм.

Крім того, законність як принцип конституційного права тісно пов'язана з дисципліною в державному управлінні. Законність і

дисципліна – це, за нашим глибоким переконанням, необхідні та невід’ємні умови утвердження демократичної, правової держави, оскільки спрямовані на забезпечення функціонування громадянського суспільства, активної ролі особи в усіх сферах суспільного життя. Ці явища мають загальну мету в сфері публічного управління, хоча дещо відрізняються за своїм спрямуванням. Дисципліна у державному управлінні передбачає певні вимоги до поведінки суб’єктів, які включають дотримання різних видів соціальних норм, у тому числі правових і моральних.

У цьому контексті варто відзначити, що в юридичній літературі найчастіше дисципліна визначається як точне, своєчасне і неухильне додержання встановлених правовими та іншими соціальними нормами правил поведінки у державному і суспільному житті. Дисципліна є необхідною умовою ефективного функціонування суспільства і держави, досягнення поставленої мети у діяльності органів державної влади та їх посадових осіб, підприємств, установ, організацій, а також громадян. Дисципліна може бути різних видів: договірна, військова, фінансова, трудова тощо, але для сфери публічного управління основне значення має службова дисципліна в державних органах, передусім – в органах виконавчої влади. Хоча законність на відміну від дисципліни означає дотримання насамперед правових норм, заходи щодо забезпечення законності у державному управлінні завжди передбачають в кінцевому підсумку забезпечення належного стану дисципліни державних службовців як посадових осіб конституційно визначених (тобто юридично легітимних. – Авт.) органів публічної влади [217, с. 346-347].

Найбільш поширеним і важливим є поділ форм реалізації норм права за характером дій правореалізуючих суб’єктів. На цій підставі розрізняють такі форми реалізації: дотримання (суб’єкт не вчиняє дій, заборонених приписами права); виконання (суб’єкт виконує дії, до яких його

зобов'язують приписи норми права); використання (суб'єкт відповідно до своїх інтересів і потреб використовує права, надані йому відповідно до приписів норм права); застосування (діяльність державних органів або посадових осіб, що спрямована на реалізацію норм права з метою вирішення конкретної справи шляхом видання індивідуально-правових приписів).

Дотримання (додержання) норм права – це така форма реалізації норм права, за якої суб'єкт не вчиняє дій, заборонених приписами права. При дотриманні (додержанні) правових норм поведінка суб'єкта узгоджується з нормами-заборами, тобто реалізуються забороняючі норми права. У заборонах вказується небажана для суспільства і держави поведінка. Забороняючі норми можуть прямо не формулювати заборону, але вона логічно випливає із змісту норми: якщо в санкції норми встановлено юридично негативні наслідки, то такі дії заборонені законодавцем. Дотримання (додержання) норм права здійснюється пасивною поведінкою суб'єктів: вони не чинять дій, заборонених нормами права, і в такий спосіб додержуються правових заборон.

Прикладом реалізації конституційно-правової норми у формі її дотримання (додержання) є утримання від порушення як індивідами, так і, насамперед, органами публічної влади (як державної, так і муніципальної) конституційних приписів про свободу вираження поглядів як у політичній, так і в культурній сфері суспільних відносин, адже вказана свобода становить суттєве підґрунтя демократичного суспільства та «основну умову його прогресу й розвитку кожної особистості» [218, с. 76].

Виконання норм права – це така форма їх реалізації, за якої суб'єкт виконує дії, до вчинення яких його зобов'язують приписи норм права. Зобов'язуючі норми закріплюють вимоги активної поведінки щодо здійснення зазначених у цих нормах позитивних дій з боку фізичних або

юридичних осіб. Здійснення таких позитивних дій спрямоване на досягнення бажаного для суспільства, держави і особи соціального результату. Відмова від виконання зобов'язуючих норм або їх неналежне виконання тягне за собою застосування примусової сили держави. І навпаки, людина, яка активно, якісно виконує свій обов'язок, може бути заохочена.

Так, наприклад, виконанням конституційно-правової норми за своєю іманентною онтологічною сутністю є діяльність конституційних органів держави, що в межах своїх повноважень здійснюють її зовнішні функції.

У цьому контексті слід відзначити, що механізм реалізації конституційно-правових норм про зовнішню політику держави передбачає функціонування системи державних органів з відповідною компетенцією, що є безпосереднім предметом регулювання всіх світових конституцій та відображає конституційно-правове регулювання зовнішньої політики на будь-якому історичному етапі становлення конституціоналізму як політико-правової категорії.

Більше того, процесу формування і здійснення зовнішньополітичного курсу держави властивий ряд особливостей, які залежать від певних характеристик політичної системи суспільства, а також визначаються специфікою глобальної системи міжнародних відносин на даний час. За оцінкою фахівців, «зовнішня політика мусить здійснюватися на ефективній внутрішньополітичній основі, і ця внутрішньополітична основа має ґрунтуватися на ефективному відображенні за межами країни ключових елементів національного життя... У цьому розумінні зовнішня політика є внутрішньою політикою» [219].

Разом з тим, процес розробки і реалізації національної зовнішньої політики є детермінованим у рамках механізму зовнішніх відносин

держави (інші варіанти цього ж терміну – «конституційно-правовий механізм зовнішніх відносин»; «зовнішньополітичний механізм держави»). За поширеним у колишній радянській доктрині визначенням, зовнішньополітичний механізм держави становить «сукупність певним чином організованих і взаємодіючих державних органів, які беруть постійну участь у процесі розробки і здійснення тих чи інших зовнішньополітичних рішень цієї держави» [219]. Однак, як здається, дане означення є досить неповним, оскільки термін «сукупність» є дещо аморфним з системної точки зору, а формула «певним чином організованих і взаємодіючих державних органів» залишає абсолютно невизначеними питання як про характер такої організації і взаємодії, так і, зрештою, про те, які саме державні органи беруть участь у даному процесі загалом.

На думку І. Черченко, конституційно-правовий механізм зовнішніх відносин (зовнішньополітичний механізм) держави являє собою систему конституційно-правових відносин, законодавчо регламентованих і різними органами державної влади з приводу виконання зовнішніх функцій держави [219]. Слід додати, що зовнішньополітичний механізм, будучи невід'ємною складовою політичної системи суспільства, є детермінованим у рамках механізму держави, займає проміжну позицію між сферою зовнішньої політики держави та системою її законодавства. Найбільш значущі і відповідальні зовнішньополітичні рішення на національному рівні приймаються вищими органами держави. Підготовка і правове оформлення цих рішень, надання їм статусу юридично обов'язкових законодавчих або підзаконних актів здійснюється у відповідності з принципами, формами, правилами і процедурами, котрі визначаються законодавством, а також із правовими і політичними звичаями, що склалися у повсякденній практиці виконання відповідних конституційно-

правових норм.

Сучасна конституційно-правова доктрина розглядає зовнішньополітичний механізм, насамперед, як невід'ємну складову частину механізму держави, її правової системи. При цьому предметна специфіка діяльності зовнішньополітичного механізму визначає змістовні аспекти його функціонування, методи зовнішньополітичної діяльності різних державних органів, впливає безпосереднім чином на стосунки його складових частин з іншими елементами державного механізму. Предметна специфіка зовнішньополітичного механізму також слугує основою для концептуального визначення міри і ступеня «зовнішньополітичної спеціалізації» органів державної влади і управління, їхнього функціонального залучення до зовнішньополітичної діяльності держави. В цьому контексті слід виділити дві основні групи державних органів: вищі органи держави – главу держави, законодавчий орган (парламент) і уряд (кабінет міністрів), а також розгалужений апарат виконавчої влади (міністерства, урядові комітети, агенції, закордонні дипломатичні представництва тощо).

Найголовніша відмінність між цими двома групами державних органів полягає в тому, що перша група (вищі органи держави), за своєю конституційно-правовою та адміністративно-управлінською природою, є поліфункціональною, тоді як друга група включає в себе державні органи, більш чітко зорієнтовані на виконання специфічних зовнішньополітичних завдань. Оскільки конституційно-правовий механізм зовнішніх відносин є системою правовідносин з приводу реалізації зовнішніх функцій держави, то нормативно-правова складова цього механізму є найважливішою. В теперішній час правові норми, що регламентують зовнішньополітичну діяльність, посідають дедалі більш значуще місце в конституційному та поточному законодавстві. За оцінками фахівців, в сучасних конституціях

«істотно розширилася ... регламентація питань, що стосуються міжнародно-правової позиції і зовнішньополітичної діяльності держави. Як правило, відповідні конституційні новели вирішують питання співвідношення міжнародного та внутрішньонаціонального права, регламентації міждержавної економічної і військово-політичної інтеграції» [219].

Особливість правового регулювання у сфері зовнішніх відносин держави полягає в тому, що воно не вичерпується конституційно-правовими нормами, що стосуються безпосередньо зовнішньополітичних чи зовнішньоекономічних питань. Слід відзначити, що кількісна частка цих норм у системі права сучасної держави, як правило, є незначною, внаслідок чого зовнішньополітичний механізм як система правовідносин являє собою похідну від системи права.

Водночас, розширення обсягу конституційно-правової регламентації питань, пов'язаних із сферою зовнішніх відносин держави є досить значущим явищем у контексті функціонування її зовнішньополітичного механізму як системи правовідносин, оскільки саме конституційно-правові норми є найважливішим і найбільш дієвим засобом формування і регулювання конкретної системи правовідносин, в яку включаються норми, що визначають загальні та спеціальні повноваження окремих державних органів у сфері зовнішньої політики, а також положення, що регламентують відносини між цими органами.

При цьому такого роду норми можуть міститися не тільки в конституціях держав, але й в актах поточного законодавства, парламентських регламентах, підзаконних актах органів виконавчої влади. Крім того, засобом формування і регулювання зовнішньополітичного механізму як системи правовідносин можуть також слугувати конституційно-правові звичаї, котрі склалися історично (ця специфіка

властива, головним чином, державам британської правової «сім'ї» в яких такі звичаї мають назву «конституційні конвенції» [219]).

В сучасній доктрині існує чимало дефініцій поняття «конституційні конвенції». Так, А. Дайсі характеризує їх як «угоди, звичаї або практику, які, хоч й може регулювати поведінку конкретних елементів структури законодавчої й виконавчої влади, проте в дійсності не є правом через те, що вони не застосовуються судами» [220, с. 24]. При цьому слід мати на увазі, що британська доктрина традиційно розуміє право як сукупність норм, що визначаються і примушуються до виконання саме судовими інстанціями. Інший дослідник, Д. Макінтош характеризує конституційні конвенції як «загальноприйнятту політичну практику, що ґрунтується на її успішній реалізації або на прецедентах» [221, с. 112]. Однак найбільш повною, як вбачається, є дефініція з фундаментальної праці О. Худ Філіпса, де конституційні конвенції визначаються як «норми (правила), які ґрунтуються на політичній практиці, розглядаються як обов'язкові тими, кого вони стосуються, і які не є правовими нормами в силу того, що суд або палати парламенту не можуть примусити до їх дотримання» [222, с. 68].

Слід додати, що, за оцінкою того ж О. Худ Філіпса, до сфери регулювання конституційних конвенцій належать, зокрема, питання здійснення королівської прерогативи (тобто, фактично, функціонування всієї системи виконавчої влади, включно з урядом (Кабінетом) як державною структурою з прем'єр-міністром як його главою), а також питання відносин між державами-членами Співдружності [222, с. 72]. А оскільки зовнішньополітична діяльність в країнах британської правової «сім'ї» здійснюється, головним чином, органами виконавчої влади, то стає цілком очевидним, що повсякденна практична діяльність держави у згаданій сфері значною мірою ґрунтується на конституційних конвенціях,

і, водночас, сама політична практика, зі свого боку, визначає і поступово формує конституційні конвенції. Іншими словами, конституційні конвенції й повсякденна практика держави є не лише взаємопов'язаними, але й взаємно детермінованими субстанціями. Важливою характерною рисою правових звичаїв (конституційних конвенцій) є те, що вони «регулюють відносини між суб'єктами, які, водночас, виступають в ролі їхніх творців» [222, с. 74].

Дана обставина має особливе значення для зовнішньополітичної діяльності держав, оскільки останні як суб'єкти міжнародного права, здійснюючи свою волю щодо утворення політичних і правових норм, що діють у сфері міждержавних відносин, виступають, водночас, як творці цих норм. Відповідним чином, формування одностороннього волевиявлення держави як суб'єкта міжнародного права в рамках її зовнішньополітичного механізму також ґрунтується в ряді аспектів на звичаєвих нормах.

В системі вищих органів держави і в механізмі її зовнішніх відносин глава держави відіграє одну з найважливіших ролей. Як своєрідний символ національної єдності і наступництва влади, він уособлює і репрезентує державу як її найвища посадова особа (принаймні, номінально) в найважливіших актах внутрішньої та зовнішньої політики. Умови та порядок заміщення посади глави держави визначаються конституційно регламентованою формою правління. Зокрема, в президентських республіках функції глави держави звичайно збігаються з функціями глави виконавчої влади. Однак у державах із парламентарними формами правління (парламентарні монархії, парламентарні республіки) глава держави, монарх або ж президент, має за конституцією досить широке коло повноважень, однак фактично виконує, головним чином, формально-представницькі і протокольні функції, в тому числі і в частині

здійснення зовнішньополітичної функції держави.

Особливе місце у механізмі зовнішніх відносин держави належить органіві законодавчої влади – парламентіві. Останнім часом в ряді країн (Канада, США, Великобританія, ФРН, Україна тощо) спостерігається істотна активізація зовнішньополітичної ролі парламенту. Традиційно його участь у зовнішньополітичному процесі визначалася трьома основними функціями: законодавчою, контрольною та бюджетною, причому вважалося, що в даній сфері парламент відіграє, начебто, другорядну роль. Проте, в рамках реалізації законодавчої функції парламент приймає акти про ратифікацію або введення в дію тих чи інших міжнародних договорів на території держави, виконуючи, таким чином, два найважливіших завдання – остаточне юридичне оформлення волевиявлення держави на обов'язковість даного договору і, тим самим, поширення чинності цього договору на міжнародно-правовому рівні, а також рецепцію нових норм до національного законодавства. Чинні конституції держав часто не містять детальної регламентації зовнішньополітичних прерогатив парламенту, проте, як правило, за законом або за звичаєм, він наділений такими повноваженнями, як: ратифікація міжнародних договорів і угод, вирішення питань війни і миру, законотворчість з питань зовнішньополітичної діяльності та економічних зв'язків з іноземними державами, контроль за діяльністю органів виконавчої влади, уповноважених реалізовувати зовнішні функції держави, затвердження їхнього бюджету та ін.

Контрольні повноваження парламенту в сфері зовнішніх відносин, головним чином, виявляються в формі обговорення і ухвалення рішень (позитивних або ж критичних) щодо конкретних зовнішньополітичних демаршів, які здійснюються, як правило, виконавчою владою. Найбільш типовими видами контрольних повноважень у світовій парламентській

практиці є: дебати стосовно програми дій уряду або ж спеціальних урядових заяв з конкретних зовнішньополітичних питань, письмові запити членів парламенту, а також усні процедури «запитання-відповіді» до керівників урядових органів, що мають зовнішньополітичну компетенцію, тощо. Ще однією функцією парламенту, яка має стосунок до конституційно-правового механізму зовнішніх відносин держави, є прийняття бюджету уряду і в цьому контексті – затвердження видатків тих органів, що беруть участь у реалізації зовнішньополітичних заходів [223, с. 80].

В багатьох сучасних державах провідна функціональна роль у механізмі зовнішніх відносин належить виконавчій владі. При цьому, як уже зазначалося, в президентських республіках глава держави, водночас, є главою виконавчої влади. Однак у державах із парламентарними формами правління за номінальним главою держави *de facto* залишаються, насамперед, церемоніально-протокольні функції, тоді як на рівні уряду відбувається трансформація зовнішньополітичних інтересів держави в остаточно оформлений зовнішньополітичний курс на поточний момент. Уряд формулює цілі та пріоритети держави у сфері зовнішніх відносин, визначає засоби їх реалізації, а також забезпечує повсякденне функціонування системи дипломатичних відносин. Уряд має в своєму розпорядженні досить чисельний, розгалужений і високопрофесійний дипломатичний апарат, що приймає участь у зовнішньополітичному процесі на всіх його стадіях. Саме цим зумовлюється ключова роль уряду в конституційно-правовому механізмі зовнішніх відносин сучасної держави. Разом з тим, у державах із парламентарними формами правління функціональна роль виконавчої влади в державному механізмі (в тому числі в механізмі зовнішніх відносин) є фактично невіддільною від відповідної ролі законодавчої влади, оскільки уряди в цих державах

формується виключно на основі парламентської більшості, і, відповідним чином, члени уряду є, як правило, членами парламенту, виступаючи одночасно в двох політико-правових і функціональних статусах. Такого роду ситуація дала підставу деяким науковцям (зокрема, Е. Форсі) запропонувати концепцію парламентсько-урядової «концентрації влади» в державах із парламентарною формою правління [224, с. 94].

Аналіз деяких конституцій європейських країн дає змогу стверджувати, що саме норми Основного Закону характеризують місце і роль уряду. Наприклад, у конституціях Словацької Республіки (ст. 108) та Чехії (ст. 67), так само як і в Україні, уряд визнається вищим органом виконавчої влади; у Австрії наголошується, що уряд здійснює «вище керування справами Федерації, якщо воно не передано Федеральному президентові» (ст. 69) [225, с. 9]. Варто констатувати і такий важливий факт, що уряд не завжди розглядається як вищий орган виконавчої влади, оскільки у деяких країнах такий рівень представлений главою держави. У ряді президентських республік (наприклад, у США, Бразилії, Мексиці та ін.) уряд як колегіальний орган не існує, тому що виконавча влада належить безпосередньо главі держави. Зокрема, у Конституції США (р. 1 ст. II), наприклад, наголошується, що «виконавча влада ввіряється Президентові Сполучених Штатів Америки» [225, с. 9]. Відповідно до конституцій Фінляндії (§ 3), Польщі (ст. 10), Греції (ст. 26) та Туреччини (ст. 8) виконавчу владу здійснюють Президент та уряд [225, с. 9].

Місце та роль уряду у механізмі здійсненні зовнішньої політики залежить також від форми правління в державі і політичної системи суспільства. Порівняльно-правовий аналіз здійснення зовнішньої політики урядами зарубіжних держав засвідчує насамперед, що в переважній більшості конституцій проголошується принцип поділу влад, а також визначаються ті державні органи, що виконують функції у

зовнішньополітичній сфері при здійсненні державної влади.

Так, у країнах з президентською формою правління (США, країни Латинської Америки, Казахстан та ін.) визначення основних напрямів зовнішньої політики та керівництво зовнішньополітичною діяльністю належить виключно до компетенції президентів, а уряд (кабінет) бере участь у здійсненні зовнішньої і оборонної політики під його керівництвом. У парламентських республіках і монархіях вирішальна роль у зовнішньополітичному механізмі належить урядові або Прем'єр-міністру. Уряд проводить міжнародні переговори, укладає міжнародні договори й угоди, формує дипломатичний апарат, керує діяльністю всіх зовнішньополітичних і військових органів держави, включаючи зовнішню розвідку, здійснює побудову збройних сил, організує оборону країни і т.д. Так, у конституціях Японії (ст. 73) та Іспанії (ст. 97) закріплена функція уряду щодо керівництва зовнішньою політикою. У ст. 119 Конституції Словацької республіки зазначено, що уряд колегіальне вирішує принципові питання внутрішньої та зовнішньої політики. У деяких конституціях, зокрема, Угорщини (§ 35) та Греції (ст. 82), наголошується, що уряд бере участь у визначенні зовнішньої політики [225, с. 9]. Деякий інший підхід передбачений Конституцією Литви (ст. 84), в якій зазначено, що Президент вирішує найважливіші питання зовнішньої політики і разом з Урядом здійснює зовнішню політику [225, с. 9].

Звертає на себе увагу той факт, що у деяких парламентських країнах глава Ради міністрів керує загальною політикою Уряду та несе за неї відповідальність. Такі норми містяться у ст. 95 Конституції Італії. У ст. 65 Конституції ФРН зазначено, що ключова роль щодо формування та проведення зовнішньої політики належить Федеральному канцлеру. У ст. 114 Конституції Словенії підкреслюється, що Глава уряду забезпечує єдність політичного й адміністративного напрямку діяльності уряду і

координує роботу міністрів.

Перехідне становище між цими формами правління займає статус уряду в країнах зі змішаною формою правління, де самостійність уряду стосовно президента звичайно істотно вище в порівнянні з президентськими республіками [226, с. 68]. У ряді таких держав нормами конституцій встановлено, що уряд забезпечує здійснення зовнішньої політики, зокрема у Польщі (ст. 146), Румунії (ст. 101) [227, с. 74], Вірменії (ст. 89) та Росії (ст. 114) [227, с. 75]. А от французький уряд не тільки здійснює, але ще й визначає політику нації. У його розпорядженні перебуває адміністрація та збройні сили (ст.ст. 20 і 21). Відповідно до § 93 Конституції Фінляндії керівництво зовнішньою політикою Фінляндії здійснює Президент Республіки разом з Державною радою (урядом). У ст. 185 Конституції Португалії наголошується, що уряд керує загальною політикою країни [227, с. 76].

Водночас найважливішою фігурою в «урядовій частині» зовнішньополітичного механізму держави виступає глава виконавчої влади. При цьому власне зовнішньополітичні повноваження глави уряду досить рідко стають об'єктом конституційних приписів – частіше у світовій практиці вони бувають або такими, що непрямым чином впливають з його конституційно регламентованих прерогатив загальнополітичного характеру (зокрема, прерогативи федерального канцлера, відповідно до ст. 65 Конституції ФРН) [228], або ж цілковито звичаєвими (у державах британської правової «сім'ї» та деяких інших).

Аналізуючи відповідну світову практику, на мою думку, доцільно виділити такі основні функції глави виконавчої влади в сфері зовнішніх відносин: загальне визначення зовнішньополітичного курсу держави; участь у заміщенні керівних посад дипломатичної служби, а також у вирішенні питань про дипломатичні відносини з іноземними державами;

визначення зовнішньополітичної компетенції урядових органів; участь у вирішенні питань війни і миру шляхом порушення відповідної ініціативи перед законодавчим органом, або ж у формі контрасигнатури відповідних актів глави держави; проведення міждержавних переговорів на найвищому рівні; керівництво укладенням та участь у підписанні і в ратифікації міжнародних договорів шляхом контрасигнатури відповідних актів глави держави. При цьому глава виконавчої влади часто має змогу самостійно визначати ступінь важливості тієї чи іншої міжнародної угоди. Тим самим він, фактично, одноосібно вирішує комплекс питань щодо статусу даної угоди, чи є підстави кваліфікувати її як самовиконувану, чи для введення її в дію потрібна ратифікація або ж контрасигнатура тощо [225, с. 5].

Серед органів виконавчої влади провідну роль у зовнішньополітичному процесі відіграє міністерство закордонних справ, оскільки саме для нього вироблення і реалізація зовнішньополітичного курсу держави є основними. Міністерство закордонних справ систематично готує інформацію з питань міжнародної політики, для вищих органів держави, формулює пропозиції щодо зовнішньополітичного курсу та реалізує конкретні рішення у сфері зовнішніх відносин держави, координує діяльність урядових органів, а також здійснює поточне керівництво дипломатичними представництвами своєї держави. Втім, діяльність зовнішньополітичного органу з реалізації конституційно-правових норм найчастіше залишається поза межами конституційної регламентації і регулюється, як правило, поточним законодавством [229, с. 232].

Ще однією формою реалізації конституційно-правових норм є їх використання, при якій здійснюється втілення в життя уповноважених норм. Уповноважуючі норми надають суб'єктам право на здійснення передбачених у них позитивних дій. Суб'єкт права згідно зі своїми

інтересами та потребами використовує права, надані йому відповідно до приписів норм права, що знаходить свій вираз у здійсненні ним повноважень, наданих нормами права. Використання норм права може здійснюватись як активно (коли повноваження полягає у праві здійснювати певні дії), так і пасивно (коли повноваження полягає у праві не робити певних дій).

На відміну від дотримання та виконання норм права, які для індивіда можуть бути як добровільними, так і примусовими, використання норм права може бути тільки добровільним.

Особі надається право вирішувати самостійно: користуватися наданим правом чи ні, а тому за невикористання своїх прав індивід не може притягатися до юридичної відповідальності.

Прикладом використання конституційно-правових норм є реалізація суб'єктивних конституційних права людини і громадянина, одним з найважливіших із яких у сучасних умовах формування інноваційного дискурсу суспільного розвитку є конституційне право на освіту.

Аналізуючи сучасні особливості реалізації конституційно-правових норм, що встановлюють та забезпечують суб'єктивне право на освіту, слід зазначити, що в епоху інтенсивного розвитку науки та технологій, побудови якісно нового інформаційного суспільства, основним ресурсом, що забезпечує прогрес виявляється освітня політика держави. Стратегії формування освітніх парадигм у сучасному світовому співтоваристві є основним компонентом, що закладає напрями суспільного розвитку. Освіта належить до тих складових життя, які визначають рівень розвитку, політичний, соціальний, економічний та культурний імідж будь-якої країни.

Враховуючи, що інтернаціоналізація світового простору, політичне й культурне зближення країн виявляються однією з провідних тенденцій

сучасного суспільного поступу, виявляються актуальними питання впливу сучасних інтеграційних процесів на європейському континенті на якість надання освітніх послуг у нашій державі та імплементацію європейських правових стандартів реалізації права людини на отримання якісної освіти.

У цьому контексті необхідно відзначити, що у сучасних умовах в силу глобалізаційних процесів і визначальної ролі освіти у становленні інформаційного суспільства (т. з. «суспільства знання». – Авт.) взаємозв'язок національного законодавства стосовно права на освіту та міжнародних, зокрема – європейських, стандартів у цій сфері стає все тіснішим. Міжнародні документи, що встановлюють стандарти права на освіту, та створений ними цивілізаційний освітній простір виступають важливою частиною національного законодавства у досліджуваній сфері. У резолюції Генеральної Асамблеї ООН 1966 року зазначено, що права, зафіксовані в міжнародних документах, рівноцінні і володіють всіма притаманними їм якостями [230, с. 68]. Це є важливим для характеристики конституційно-правового визначення права на освіту у сучасному світі крізь призму перманентної інтенсифікації інтернаціоналізації конституційного права та конституціоналізації міжнародного і європейського права.

Аналізуючи актуальні питання реалізації конституційно-правових норм про освіту в частині забезпечення суб'єктивного права людини і громадянина на вищу освіту, слід зазначити, що для України та вітчизняних університетів врахування міжнародного контексту змісту та способів забезпечення права на освіту актуалізується передусім у зв'язку з євроінтеграційними орієнтирами розвитку країни. Між тим, національне законодавство членів європейської спільноти вже всебічно підпорядковане загальним європейським стандартам. У багатьох сферах, наприклад на рівні вищої освіти, вже започатковані процеси узгодження національних

законодавств (у тому числі, Болонський процес) з метою формування загальноєвропейського освітнього простору з спільним для європейців розумінням права на освіту. Тому визначення міжнародних та європейських детермінант формування національного законодавства у галузі освіти для України є вирішальним у процесі формування національних стандартів реалізації конституційного права на освіту на його формально-юридичному рівні.

Вважається, що першим документом, який започаткував нормативно-правову регламентацію права на освіту у загальноцивілізаційному сенсі, була Декларація прав людини і громадянина 1789 р. Хоча вона прямо не закріплювала право на освіту, але по суті визнавала його одним з джерел соціального блага [230, с. 78]. У системному плані право на освіту стає складовою міжнародних правових норм з другої половини ХХ ст., коли стала очевидною значущість освіти і як компонента прав людини і громадянина, і як сфери соціальної життєдіяльності. Протягом останніх років було прийнято низку фундаментальних міжнародних документів, які на сьогодні визначають загальноцивілізаційний контекст розвитку та конституційних гарантій права на освіту в Україні.

Сучасні міжнародні стандарти права на освіту сформульовані передусім у найбільш важливих з погляду утвердження прав людини та громадянина документах. Право кожного на освіту проголошено у Загальній декларації прав людини (ст. 26). У Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права визначено механізм реалізації цього права (ст. 13). У Протоколі до Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. зроблено застереження, що жодна людина не може бути позбавлена права на освіту, а держава має поважати право батьків відповідно до їх релігійних і філософських переконань забезпечувати

освіту і навчання своїх дітей. Ці положення відображено у Конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти (для України набула чинності у 1963 р.), розвинуто і закріплено в Конвенції про права дитини 1989 р. [231, с. 32].

Загалом міжнародний стандарт права на освіту та його конституціоналізація у внутрішньодержавному нормативно-правовому вимірі ґрунтується на наступних принципах: а) початкове навчання повинно бути обов'язковим і безкоштовним; б) технічна, фахова і вища освіта повинна бути доступною усім без будь-якої дискримінації; в) поступово вводиться безкоштовне навчання; г) батьки мають право обирати будь-який вид освіти для своїх дітей, якщо він відповідає мінімальним вимогам до освіти; д) кожний має право утворювати або очолювати засновані організації, підпорядковуючись загальним принципам освіти і відповідати мінімальним вимогам, запропонованим державою; є) Нікому не може бути відмовлено в праві на освіту; ж) держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань.

Розглянемо змістовні аспекти основних міжнародних документів стосовно права на освіту та їх вплив на формування вітчизняного конституційного законодавства у досліджуваній сфері.

Хронологічно першим був Міжнародний білль про права людини. Він складається з Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. Досліджуваного права передусім стосується ст. 26 Загальної декларації прав людини, у якій формулюються основні підходи до забезпечення права на освіту у сучасному суспільстві. Право на освіту визнається складовою прав кожної людини, при цьому початкова

освіта має бути обов'язковою та безкоштовною, загальна середня освіта – безкоштовною; технічна і професійна освіта – загальнодоступною, а вища освіта має бути рівною за доступом для всіх на основі здібностей людей. Основною метою освіти визнано саме особистісний вимір, що має відношення до гарантій особистісних прав. Освіта, згідно Декларації, має бути спрямована на повний розвиток людської особистості, на збільшення поваги до прав людини та основних свобод, сприяти взаєморозумінню в суспільстві [232, с. 11].

На сьогодні положення Декларації, що конституюють міжнародні норми у галузі забезпечення права на освіту, вважаються юридично обов'язковими, хоча за характером документа вони спочатку просто відображали соціальні вимоги до розвитку освіти, причому Конституція України [56] значною мірою базується на цих положеннях, тобто вони безпосередньо включені до національного юридичного механізму реалізації конституційно-правових норм про освіту у формі їх використання задля задоволення суб'єктивних прав та законних інтересів індивідів – носіїв конституційного права на освіту.

Право на освіту було дещо розширено у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, зокрема, у статтях 13 та 14. Розширення стосується тенденції до поступової безоплатності професійно-технічної та вищої освіти, необхідності масового розвитку початкових шкіл у регіонах значної неписьменності з формуванням у всіх державах мережі безоплатної обов'язкової початкової освіти, ініціюванні поліпшення матеріальних умов учасників освітнього процесу. Важливим є також встановлення рівних можливостей державних та недержавних освітніх закладів у сфері освітньої діяльності [233, с. 12].

На нашу думку, у змістовному плані найбільше значення має Конвенція про захист прав і основних свобод людини. У 1997 р. Верховна

Рада України прийняла Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції», що забезпечило системостворюючий вплив даного документа на розвиток вітчизняного законодавства. Найбільше значення для забезпечення права на освіту в Україні у контексті міжнародних правових норм має протокол № 1, який гарантує право на освіту кожній людині та регламентує взаємовідносини між державою та батьками у галузі забезпечення права на освіту дітей [230, с. 122].

Певну роль у процесі конституціоналізації сучасних міжнародних стандартів права на освіту мають ще два документи. У Конвенції про права дитини, зокрема, дістали нормативного закріплення партнерські взаємовідносини між учасниками навчального процесу [230, с. 126]. Ще раз було підкреслено значення дошкільної освіти для забезпечення прав дитини. У межах Конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти було дано визначення поняття «освіта» та дискримінації у освітній сфері. Вказаний документ сформулював нормативні основи боротьби з дискримінацією у галузі освіти. Важливо, що у документі чи не вперше у правових термінах визнається роль освіти як важливого чинника забезпечення громадянських прав і свобод і необхідність співробітництва на міжнародному рівні для забезпечення реалізації права на освіту усіх людей [230, с. 127]. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок не лише нормативно закріпила рівні права жінок та чоловіків на освіту, а й визначила конкретний перелік об'єктів правового регулювання для забезпечення означеної рівності [230, с. 129].

Для України як європейської правової держави особливо важливі загальні принципи організації освіти в Європі, включаючи їх відображення на конституційно-правовому рівні та відповідну практичну реалізацію у

повсякденних конституційно-правових відносинах. Найбільш суттєве значення при цьому мають європейські правові документи, впровадження яких у національне українське законодавство у процесі здійснення євроінтеграційних прагнень України виступає безпосередньою основою впливу міжнародних норм у галузі права на освіту на розвиток вітчизняного законодавства в означеній сфері. З подібних позицій, передусім слід відмітити Європейську конвенцію про захист прав людини і основних свобод, на якій базується вся європейська система захисту основних прав і свобод людини, включаючи і право на освіту.

Водночас Європейська Соціальна Хартія важлива тим, що визначає необхідність забезпечення права кожної особи на здобуття професійної підготовки, а також створює правові передумови для розширення доступу громадян до вищої освіти виключно на основі критерію особистих здібностей [230, с. 129].

Безпосереднє відношення до забезпечення права громадян на освіту має Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин. Вона вказує на потреби використання рідної мови на різних рівнях освіти, особливо на рівні дошкільної та початкової освіти [230, с. 131].

Імплементация європейських стандартів права на вищу освіту у національне законодавство здійснюється на основі Лісабонської конвенції та Болонського процесу. Так, Міністерством освіти і науки ще в січні 2004 р. розроблено і прийнято програму дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України. 17 лютого 2004 р. Президент України підписав спеціальний Указ про реформування вищої освіти в країні в контексті вимог і проблем Болонського процесу [231, с. 14]. Основним завданням європейської спільноти у цій сфері, яке є і орієнтиром розвитку вищої освіти України, є формування загальноєвропейської системи вищої освіти, яка буде гарантувати її

доступність для всіх європейців.

В цілому, усі держави – члени Європейського Союзу мають сучасні системи освіти, що добре унормовані законодавством. В той же час, актуальні проблеми права на освіту в Європі пов'язані не з тим, щоб зобов'язати державу створити сучасну систему освіти, а з тим, як гарантувати особам, які перебувають в межах юрисдикції Європейського Співтовариства, право на користування тими засобами отримання освіти, які існують на даний момент.

При цьому необхідно зазначити, що найбільш швидко зростаючим елементом міжнародної торгівлі є саме сектор послуг, який займає приблизно дві третини світової економіки і, відповідно, набуває все більшого значення для економічного розвитку. У зв'язку із збільшенням значущості послуг зростає необхідність вдосконалення і підвищення ефективності правового регулювання в даній області. У сучасних умовах формування взаємозв'язаного і цілісного світу все більшого значення набувають регіональні інтеграційні процеси. Найінтенсивніше вони відбуваються в рамках Європейського Союзу, який за роки свого існування перетворився на один з найважливіших суб'єктів світового економічного і політичного розвитку. На території всього Європейського Союзу послуги, зокрема як їх вид – освітні послуги, складають від 60 до 70 % економічної діяльності держав-членів. Європейський Союз володіє найбільш розробленим механізмом правового регулювання надання освітніх послуг серед інших регіонів світу [234, с. 16].

Досить високий рівень лібералізації освітніх послуг був досягнутий завдяки, з одного боку, створенню внутрішнього ринку, а з іншого, інституційній системі наднаціонального характеру, що необхідно обов'язково враховувати при поступовій адаптації освітнього законодавства України до європейських правових стандартів.

Отже, можна констатувати, що успіхи європейської інтеграції у сфері освіти багато в чому визначені правом ЄС, яке є унікальним політико-правовим феноменом і формує ефективні організаційно-правові засоби для досягнення поставлених перед Союзом цілей. Особливу привабливість вивченню права ЄС додає його динамічність, процес постійного розвитку права ЄС свідчить про безперервність пошуку нових і еволюцію вже вживаних форм і методів взаємодії держав-членів ЄС.

При цьому визначальне значення для становлення сучасного ринку надання освітніх послуг в Європейському Союзі мають основні принципи Болонського процесу, які втілюються в освітньому праві окремих країн-членів ЄС, зокрема, йдеться про принцип продовження освіти людини протягом усього її життя, а також принцип відкритості кордонів, що передбачає взаємне визнання атестатів та дипломів в країнах-членах Європейського Союзу та вільний вибір місця працевлаштування науково-педагогічними кадрами.

У свою чергу, система міжнародного співробітництва у сфері надання освітніх послуг в ЄС відображає практичні аспекти Болонського процесу, які полягають в інтернаціоналізації сучасної освіти та створенні міжнародних організацій у сфері освіти, що забезпечують взаємодію конкретних суб'єктів надання освітніх послуг різних європейських держав.

У цьому контексті слід наголосити на тому, що ще недавно основою інтернаціоналізації, зближення правових систем, в тому числі в напрямку формування єдиного освітнього правового простору в Європі, беззастережно визнавалися права людини. Завдяки іманентно властивій їм ціннісно-інтегративної функції права людини набули наднаціонального, інтернаціонального характеру. Їх визнання на міжнародному рівні та закріплення в нормах міжнародного права лише посилило загальність і

обов'язковість закладених в них вимог в масштабах усього світового співтовариства. З моменту міжнародно-правового визнання прав людини як загальної категорії, вони набули нової, додаткової якості: вони стали міжнародними правами людини, отримали чітко виражені нормативно-правові якості міжнародно-правового характеру, що сприяло, у свою чергу, формуванню міжнародного права прав людини, міжнародного гуманітарного права і дозволило ретранслювати національний ціннісно-правовий потенціал в загальносвітовому масштабі, наслідком чого на науковому рівні стало формування концепції глобального (транснаціонального) конституціоналізму як об'єктивного явища сучасної політико-правової дійсності.

Принципово інша ситуація склалася на межі XX-XXI ст. На зміну інтернаціоналізації на основі демократичних цінностей приходить тенденція глобалізації на основі критеріїв (принципів) безпеки особи, суспільства, держави [234, с. 16].

В питанні дослідження гармонізації як способу взаємодії правових систем України та ЄС, в контексті конституціоналізації цього процесу, проблемою першочергового значення є її відображення на рівні норм права, тобто закріплення відповідних суспільних відносин в нормативно-правових актах. Важливість дослідження цього аспекту гармонізації насамперед полягає у тому, що за своєю природою гармонізація є процесом, який в принципі не може функціонувати поза нормативною сферою. Саме тому будь-яке дослідження гармонізації слід розпочинати з аналізу нормативно-правової сфери (насамперед – конституційної, причому на рівні практичної реалізації конституційно-правових норм. – Авт.), в якій відображена відповідна категорія.

Декларуючи тісну співпрацю з ЄС аж до можливого вступу в це інтеграційне об'єднання, Україна повинна враховувати критерії, що

обумовлюють як співпрацю в різних сферах суспільного життя, так і ведуть до можливого вступу в ЄС. Очевидно, що в такому випадку слід базуватись на документах нормативного та рекомендаційного характеру. І якщо в першому випадку мова йде про загальну відповідність держави принципам демократичного врядування, то в другому – європейський законодавець відверто ставить питання про необхідність приведення законодавства держави-кандидата у відповідність до законодавства ЄС. Як вбачається, здійснити це можливо переважно виключно шляхом належного конституційного забезпечення гармонізації правових систем різних рівнів (міжнародного, інтеграційного та національного. – Авт.).

Копенгагенські, або додаткові критерії членства, що були розроблені на саміті Європейської Ради у Копенгагені в 1993 р. [235, с. 12] встановлюють відповідність держави-кандидата відповідним критеріям, серед яких спроможність держави виконувати зобов'язання, що є наслідком членства. Такого роду спроможність в принципі неможлива без сприйняття та реалізації необхідної нормативної бази. Саме тому підготовка держави до вступу в ЄС, окрім усього іншого передбачає перебудову та налаштування власної правової системи та системи законодавства, до вимог, критеріїв та стандартів ЄС.

Отже, обраний Україною курс до євроінтеграції в числі необхідних умов передбачає гармонізацію законодавства України та ЄС. Кількісний та якісний об'єм такої гармонізації обумовлюється метою та цілями України, що визначають певний етап співпраці України та ЄС. У випадку, якщо метою взаємовідносин є лише співпраця – тоді характер гармонізації визначається відповідними угодами укладеними між цими суб'єктами міжнародного права. У випадку, якщо Україна побажає вступу до ЄС, гармонізація законодавства буде визначатись відповідно до копенгагенських критеріїв членства та плану дій щодо України,

визначеного Угодою про асоціацію між Україною та ЄС.

Таким чином, можливо зробити висновок, що рівень (кількісний та якісний) гармонізації визначається метою співпраці України та ЄС. Цей висновок дає змогу структурувати та класифікувати етапи нормативного відображення гармонізації законодавства України та ЄС, обравши в якості основного класифікатора мету співробітництва. Гармонізація в даному випадку стає одним із засобів та способів досягнення відповідної мети [236, с. 7].

У сучасному світі головним є пошук балансу між цінностями публічного характеру, з одного боку, і особистими, приватними цінностями – з іншого. У формалізованому, нормативно-правовому вираженні це проблема співвідношення суверенної державної влади та свободи, яка прямо або побічно пронизує всю систему конституційного регулювання, «присутня» у кожному конституційному інституті, кожній нормі і статті конституції. У цьому сенсі знаходження балансу влади і свободи становить головний зміст теорії і практики сучасного конституціоналізму.

Вже тому досить гострою є проблема конкуренції конституційних цінностей, що лежать в основі сучасних процесів глобалізації, правового прогресу та взаємодії правових систем у сфері надання освітніх послуг. Зокрема, ігнорування багатокультурної природи сучасних правових систем, їх національних особливостей може привести в такого роду процесах до політичної, ідеологічної, правової експансії, що спричиняє масу проблем, пов'язаних зі взаємодією правових систем.

Одним словом, глобалізація безпосередньо впливає на конституційні системи сучасних держав, зумовлює нові ціннісні критерії їх розвитку, модернізації та захисту.

В останні десятиліття в самих різних областях наук відзначається

посилення уваги до проблем, що мають глобальний характер. Це наслідок того, що хід історії все більше висуває на перший план проблеми саме такого роду. Однією з глобальних проблем, мають юридичну природу, є проблема взаємодії права різних рівнів.

Глобалізація торкнулася і сучасної України. Якщо в соціалістичні часи сприймалася в основному теорія, а конкретний нормативно-правовий матеріал найчастіше не запозичувався або запозичувався дуже фрагментарно, то суть нинішнього періоду модернізації права в Україні в раціональній рецепції західного правового досвіду. При цьому рецепція Україною західного правового досвіду у сфері надання освітніх послуг здійснюється в умовах глобалізації, тобто поступового перетворення світового простору в єдину зону, де безперешкодно переміщаються капітали, товари, послуги, вільно поширюються ідеї і пересуваються їхні носії.

Загалом, міждержавна інтеграція у сфері надання освітніх послуг в усіх її проявах стала наслідком глобалізаційних процесів, що розпочалися на початку ХХ століття, і вже стала своєрідним трендом початку ХХІ століття. Різної природи інтеграційні процеси у сферах економіки, політики, освіти, науки, припускають об'єднання матеріальних, організаційних, фінансових, трудових, інтелектуальних ресурсів окремих країн для спільного вирішення проблем, пов'язаних з їх функціонуванням і розвитком. Досвід ЄС найкращий тому приклад. Основу інтеграційних процесів становлять інтернаціоналізація господарського життя, міжнародний поділ праці, посилення взаємозв'язку і взаємозалежності між окремими країнами, об'єднаннями держав, регіонами. Інтеграція передбачає узгодження державних інтересів на основі формування спільного економічного, науково-технологічного, інформаційного простору, а також створення з цією метою різних міжнародних об'єднань,

організацій та органів.

Гармонізація в сучасному праві являє собою процес взаємодії двох правопорядків, результатом якого є перенесення або модифікація норм, принципів або інших компонентів одного правопорядку в інший, в нашому випадку норм європейського права в правову систему України. Тому першочерговим питанням при розгляді проблеми гармонізації законодавства України та Європейського Союзу є питання про визначення самого поняття «європейське право» та право Європейського Союзу і їх змісту.

Вбачається, що розуміння європейського права як регіональної міжнародно-правової системи є найбільш адекватним, оскільки воно охоплює різні його складові. Європейське право є частиною міжнародного права, зберігає всі його ознаки, але в силу особливо стрімкого і продуктивного розвитку міждержавних відносин на континенті воно знайшло більшу монолітність, ніж інші регіональні системи, набуло власні характеристики. Європейське право можна було б назвати «міжнародним правом Європи». На сучасному етапі розвитку вже сформувалися і продовжують формуватися ряд правових положень, які розділяються практично всіма суб'єктами європейського права, їх взаємним прагненням виробити спільне розуміння ключових принципів і норм. Такі принципи і норми в їх певному розумінні можна також позначити європейським правом, саме в такому розумінні європейське право використовується в цьому дослідженні. Ядром європейського права на сьогодні є право Європейського Союзу [237, с. 68].

У контексті вивчення проблеми гармонізації права Європейського Союзу з законодавством окремих держав нам необхідно виокремити з корпусу норм, що складають цю правову систему, ту його частину, яка являє собою найбільшу цінність, є найбільш загальновизнаною в рамках

європейського континенту, внаслідок чого утворює джерело досліджуваного впливу. Очевидно, що служити джерелом впливу одного правопорядку на інший може не всяка норма, а лише та, значимість і цінність якої визнається суб'єктом і об'єктом даного процесу в ході гармонізації.

Під «джерелами впливу» при цьому розуміються положення європейського права, що мають загальноєвропейське значення, а не документи, що їх містять, тобто джерела права, в юридичному розумінні терміну.

У даному контексті європейське право розглядається під певним кутом зору, робиться спроба окреслити ту його частину, яка включає в себе найбільш важливі загальноєвропейські цінності, які вже отримали своє втілення і розвиток у законодавстві держав Західної Європи та на рівні європейських організацій, що застосовувалися протягом тривалого часу і стали, таким чином, визначеними стандартами, здатними бути об'єктом запозичення конституційними правопорядками держав, що співпрацюють з ЄС у тій чи іншій мірі.

З цієї точки зору, як уявляється, мають бути досліджені два рівні європейського права: конституційні правопорядки окремих європейських держав та право Європейського Союзу.

Зазначені компоненти різнопланові: право окремих держав розглядається на предмет існування європейської конституційної моделі та виокремлення загальноєвропейських цінностей, що впливають з національного законодавства, право Європейського Союзу представляє на сьогоднішній день унікальну правову систему, що динамічно розвивається. Подібне розділення європейського права, природно, є умовним, але представляється виправданим для вивчення предмета дослідження. Тим не менш, зазначені складові взяті не довільно, а у

відповідності з існуючими у юридичній науці уявленнями про європейське право. При цьому кожна з виділених частин європейського права внесла свою важливу складову у формування системи європейських правових норм, що складають основний матеріал, використовуваний в процесі впливу на процес гармонізації.

Дані компоненти європейського права знаходяться в тісному взаємозв'язку, точніше, виникають один з іншого. Так, Європейський Союз, створюючи власні стандарти в області захисту прав і свобод людини, спирався, перш за все, на стандарти Ради Європи та практику окремих держав-членів. Стаття 6 Договору про Європейський Союз з урахуванням змін, внесених Лісабонським договором, припускає приєднання Європейського союзу до Конвенції. Звичайно, існує тісний взаємозв'язок між існуючими в Європейському союзі стандартами і конституційними нормами і традиціями держав-членів організації, які також знайшли своє відображення в ст. 6 Договору (в редакції Лісабонського договору), де зазначено, що права і свободи в тому вигляді, як вони гарантовані Європейською Конвенцією про захист прав людини і основних свобод, і так, як вони виникають з конституційних традицій держав членів, складають частину права Союзу.

У той же час, уніфікація та гармонізація наукових, культурних та освітніх зразків, яку з собою принесла глобалізація, аж ніяк не означає того, що освітній простір, який формується в результаті її дії знаходить правову, економічну, культурну та іншу однорідність. Світ уніфікується та гармонізується, підлаштовуючись під певні зразки, а останні створюються тими державами, які прийнято називати «передовими» – в першу чергу, державами Західної Європи та Північної Америки. Саме вони проектуєть і втілюють в дійсність «майбутнє» для решти світу, творячи технології, задаючи стандарти надання освітніх послуг, притаманні розвинутій

сучасній державі та цивілізованому, інтегрованому у світові зв'язки, відкритому до інновацій суспільству.

Отже, глобалізація та європейська міждержавна інтеграція є викликом для традиційних атрибутів суверенітету України та її державно-правової системи. Коли на початку 90-х років ХХ століття припинив існувати біполярний світ, розділений на капіталістичний і соціалістичний табір, Україна опинилася перед вибором: інтегруватися з глобальним світом або опинитися в становищі держави-парії, приреченої на замкнутість у власних кордонах.

На сьогодні очевидним фактом є те, що глобалізація та міждержавна інтеграція несуть в собі масштабні перетворення, в тому числі і в правовому середовищі функціонування університетів європейських держав. При цьому істотно змінюються місце і роль міжнародного, наднаціонального (ЄС) та національного права в глобальному праві. Одночасним з інтернаціоналізацією права і розширенням масштабів і сфер дії принципів і норм міжнародного та наднаціонального права стають все більш розмитими відмінності традиційних національних правових систем. Важливим джерелом права є прецедент в романо-германській правовій сім'ї. Разом з тим, права людини як вища цінність давно вже утвердилися в якості об'єкта наднаціональної захисту, кращий приклад тому – діяльність Ради Європи та переведення Хартії 2000 р. в розряд установчого права ЄС, згідно Лісабонської угоди 2007 р. [238, с. 18].

Аналізуючи юридичну природу світових глобалізаційних процесів, не можна не помітити, що на сьогоднішній день норми міжнародного права мають обов'язкову юридичну силу для держав тільки при наявності згоди самих держав, незважаючи на те, що формально і існують прецеденти коли норми міжнародного права поширювалися на інші держави без їх формальної згоди.

З іншого боку, така «згода» неможлива без певної корекції національного права. Однак не викликає сумніву, що процеси правової глобалізації це не тільки взаємини права міжнародного та національного, це ще і взаємини різних національних правових систем. Це повинно враховуватися при розгляді процесів правової глобалізації з позиції їх впливу на норми міжнародного і національного права. При цьому, під міжнародним правом слід розуміти відображення міжнародних відносин в особливій, специфічній формі правових актів – договорів і угод, кодексів і статутів, резолюції та рішень міжнародних організацій.

Розглядаючи проблему систематизації різних складових світових глобалізаційних процесів, можна вказати на те, що, на наш погляд, правова глобалізація в сфері надання освітніх послуг методологічно та концептуально включає в себе правову інтеграцію, правову інтернаціоналізацію і правову імплементацію, причому усі вказані процеси безпосередньо впливають на процес забезпечення реалізації конституційно-правових норм про освіту саме в частині їх використання індивідами.

На науково-доктринальному гносеологічному рівні у сучасних умовах, на наш погляд, потрібно удосконалити теоретико-методологічні підходи до визначення форм та наслідків впливу політичних, економічних, правових аспектів на процес формування в Україні системи конституційно-правового забезпечення надання освітніх послуг, що ґрунтується на сприйнятті профільних європейських стандартів у контексті реалізації Україною новітньої конституційної функції міждержавної інтеграції.

Особливою формою реалізації є застосування норм права, що традиційно визначається у правовій науці як здійснювана в процедурно-процесуальному порядку владноорганізуюча діяльність компетентних

державних органів та посадових осіб, спрямована на вирішення конкретних справ шляхом видання індивідуальних правових приписів, тобто ухвалення на основі норм права владного рішення в конкретній справі. Основне соціальне призначення застосування правових норм полягає у створенні умов та забезпеченні здійснення інших форм реалізації норм права.

Саме від якості та ефективності діяльності у застосуванні норм права в багатьох випадках залежить реальне втілення правових (у тому числі, конституційно-правових. – Авт.) приписів у правовій дійсності, свідомовольових діях людей [239, с. 25]. Наприклад, у формі застосування реалізуються конституційно-правові норми, що регулюють організаційно-правову діяльність компетентних органів, уповноважених на це об'єднань громадян або їхніх службових осіб, яка полягає у встановленні піднормативно формально обов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів з метою створення умов, необхідних для реалізації ними таких норм [240, с. 64].

Так, відповідно, за складністю дій правореалізуючих суб'єктів можна виокремити такі форми: безпосередня (проста), що здійснюється без участі держави – дотримання, виконання, використання; опосередкована (складна), що здійснюється з участю держави – застосування.

Розглядаючи теоретичні аспекти реалізації норм права, неможливо уникнути питання ефективності реалізації, яка визначає ефективність права в цілому. Питання про ефективність реалізації норм права пов'язане з питанням про ефективність самих правових норм. Ефективність правових норм визначають як співвідношення між фактичним результатом їхньої дії і тими соціальними цілями, для досягнення яких ці норми були прийняті.

Сьогодні безсистемність у правотворчій діяльності пов'язується з

відсутністю чіткого уявлення про правову урегульованість тих чи інших суспільних відносин [241, с. 37]. Усунення подібних недоліків – достатньо кропітка та безперервна робота, спрямована на вивчення, систематизацію законодавства, вивчення практики його реалізації та забезпечення його відповідності реальним умовам життя суспільства.

Загальною мірою ефективності реалізації норм права є положення про те, наскільки повно і реально користуються громадяни та інші суб'єкти правами, передбаченими законом, наскільки точно вони виконують свої обов'язки [430; 433].

На ефективність реалізації норм права суттєво впливають умови їх здійснення. Такі умови ефективності реалізації можна поділити на дві групи: загальні і спеціальні [202, с. 56]. До загальних відносять економічний і політичний устрій у державі, політичну і правову культуру в суспільстві. До другої групи відносять якість законодавства, якість процесуальних норм, законність, певну організацію правозастосувальних органів, їх забезпечення матеріально-технічними засобами.

Таким чином, загалом можна погодитися з думкою О. В. Легкої про те, що загально соціальне значення реалізації норм права полягає у таких аспектах: соціальна цінність права виражається в його реалізації; в процесі реалізації норм права складаються реальні суспільні відносини; реалізація норм права шляхом правомірної поведінки є передумовою правопорядку в суспільстві; у процесі реалізації правових норм виявляються недоліки у чинному законодавстві, що є показником ефективності правових норм [210, с. 33].

Отже, у результаті проведеного дослідження сутності та основних форм реалізації норм конституційного права у сучасних умовах розвитку системи права можна дійти до таких найважливіших висновків: а) під реалізацією конституційно-правових норм у сучасній правовій державі

слід розуміти процес їх безпосереднього втілення у поведінці суб'єктів конституційно-правових відносин шляхом здійснення ними певних дій (активна реалізація) або утримання від тих чи інших дій (пасивна реалізація); б) основними формами реалізації конституційно-правових норм є їх дотримання, виконання, використання, а специфічною (непрямою) формою – застосування; в) у сучасних умовах розвитку системи права ефективність реалізації конституційно-правових норм безпосередньо залежить від якості конституційної правотворчості, основними критеріями якої є належна мета конституційно-правового регулювання, юридична законодавча техніка, діалектичний зв'язок з іншими конституційно-правовими нормами та внутрішня здатність конкретної норми формувати правомірну поведінку індивіда в усіх подібних фактичних ситуаціях.

3.2. Соціальні та юридичні аспекти регулятивного впливу конституційно-правових норм на суспільні відносини

Ефективність конституційно-правових норм визначається належним функціонуванням механізму дії конституційного права, який за своїм внутрішнім онтологічним змістом є проміжною ланкою між процесом конституційної правотворчості та поведінкою суб'єктів конституційно-правових відносин.

При цьому слід розрізняти два дискурси дії конституційно-правових норм у просторі та часі та за колом осіб в межах національної системи права: 1) соціальний механізм регулятивного впливу конституційно-правових норм, під яким слід розуміти сукупність соціальних, соціально-психологічних, інформаційних чинників (аспектів) сприйняття особистістю та суспільством в цілому конституційно-правових норм, інститутів, що виражається через правомірну поведінку адресатів цих норм; 2) юридичний механізм регулятивного впливу конституційно-правових норм, що складається зі спеціальних способів правового впливу на формування правомірну поведінку суб'єктів, найбільш загальними з яких є переконання, можливість застосування державного примусу та безпосередньо застосування заходів державного примусу (негативна юридична відповідальність за правопорушення).

Розглядаючи соціальний механізм регулятивного впливу конституційно-правових норм, варто відзначити, що саме соціальні чинники найчастіше є визначальними для досягнення належного рівня їх ефективності з точки зору формування правомірної поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин (в залежності від потрібної форми реалізації тієї чи іншої конкретної норми – як пасивної, так і активної).

У наявних наукових дослідженнях, присвячених соціальній дії

правових норм, можна відзначити такі основні напрями та способи їх соціального впливу на формування бажаної поведінки адресатів: постановка у законах та підзаконних нормативно-правових актах соціально корисної мети; заохочення правовими засобами соціально корисних зразків поведінки; формування високого престижу права, тобто визнання високих соціальних якостей права, ідентичність позиції законодавця та громадянського суспільства, що є передумовою узгодження власних дій з тими зразками, які визначені чинним законодавством; правове виховання та правова освіта (як інструментальний засіб формування належного рівня правової культури та правової свідомості. – Авт.); соціально-правовий контроль, тобто застосування певних дій, утому числі – санкцій, для приведення поведінки суб'єктів у відповідність до зразків, встановлених чинними нормами права [242, с. 13].

Серед соціальних чинників, які безпосередньо впливають на рівень ефективності конституційно-правових норм, слід окремо відзначити психологічне ставлення суб'єктів конституційно-правових відносин до цінності права, його сутності та значення, що В. В. Оксамитний визначив як «інтерналізація права» (необхідно відрізнити від поняття «інтернаціоналізація права» як уніфікації та універсалізації правових норм, принципів, інститутів. – Авт.) [196, с. 75].

Як зазначає у цьому контексті Є. М. Єфімов, «висуваючи свої вимоги, право звертається до свідомості і волі людини, поза якими змусити її виконати що-небудь неможливо. Норма права, проникаючи до свідомості, стає силою, здатною спричинити вплив на рішення, а через нього і на поведінку особи» [243, с. 64], тобто сприйнята свідомістю вимога норм права співвідноситься у ньому з потребами особи, її інтересами, особистим досвідом, реальними життєвими обставинами, усталеним ставленням до суспільства й держави, власною оцінкою самого

правила поведінки, закріпленого у правовій нормі, її санкцією, реальністю настання несприятливих наслідків у випадку порушення правових вимог, якщо наміри особи розходяться з ними [196, с. 75-76], тобто йдеться про реальну можливість та практичну здатність конституційно-правової норми бути певним соціальним орієнтиром, що визначає усвідомлену модель поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин.

Виходячи з означеного підходу, можна визначити мотиваційний аспект реалізації конституційно-правових норм як чинник, що безпосередньо впливає на їх загальну ефективність як основного соціального регулятора.

Ефективність будь-якої конституційно-правової норми, крім внутрішнього переконання суб'єктів її реалізації, детермінується також сукупністю умов, що склалися в певному соціумі (соціальних чинників нормативної дії).

Більшість авторів, що займаються проблемою ефективності норм права, збігаються на тому, що ефективність права як регулятора суспільних відносин у розвинутому соціумі залежить від трьох основних факторів:

- 1) якість нормативно-правового акта;
- 2) ефективність правореалізації та правозастосування;
- 3) рівень правосвідомості та правової культури [244, с. 151].

При цьому правосвідомість та правова культура тісно пов'язані з моральними настановами людини, отже, мораль також впливає на ефективність норм права.

Суспільна мораль складається з величезної маси соціальних норм, що чинять упорядковуючий вплив на суспільні зв'язки, дуже часто ті ж самі, що регулюються правом [245, с. 48].

Якщо предмет регулювання права і моралі співпадає, і норма моралі співпадає з правовим приписом, то вони резонують одне з одним і

підсилюють свій вплив. Іноді мораль регулює певні суспільні відносини, що не врегульовані правом (наприклад, через недоцільність регламентування певної виду соціальної сфери), і в таких випадках мораль створює міцний фундамент для дії правових норм.

Однак, як вважає Г. В. Мальцев, існують два випадки, коли право та мораль не співпадають за регулятивним впливом:

- 1) мораль забороняє, право дозволяє;
- 2) мораль дозволяє, право забороняє.

Прикладом першого випадку можна назвати розлучення, аборт, вбивство під час військових дій, евтаназія. До другого випадку можна віднести заборону на шлюб з іноземцями, що існувала за часів СРСР, чи злочини проти політичного режиму, що засуджується у широких верствах населення [246, с. 48].

В другому випадку мораль знижує ефективність дії правових норм, у першому ж відбувається лише зменшення випадків реально реалізованого правового дозволу.

Водночас С. Шовелл виокремив три шляхи оптимального регулятивного впливу права та моралі на людську поведінку:

1. Лише моралі достатньо для регуляції повсякденного життя особи, дотримання нею певних соціальних зобов'язань, а також надання іншим нескладної допомоги. В таких випадках регулювання поведінки законом недоцільно і навіть неможливо.

2. Право і мораль найкраще діють у сукупності для тих випадків, коли порушник очікує приватні вигоди від небажаної поведінки, а моральних санкцій недостатньо для того, щоб таку поведінку попередити; якщо очікуваний збиток від небажаної поведінки є досить суттєвим, а тому невдача по її попередженню матиме серйозні соціальні наслідки.

3. Регулювання поведінки лише за допомогою закону доцільно для

суб'єктів, на які мораль не має суттєвого регулятивного впливу: це аморальні індивіди та юридичні особи [247].

Подібний підхід, як вбачається, є достатньо аргументованим, адже норми права не будуть ефективними, якщо намагатися регламентувати повсякденне життя особи: у цьому немає жодної потреби, порушення подібних приписів не несе в собі соціальної небезпеки, а на нагляд за їхнім виконанням знадобилися б надзначні ресурси.

До того ж, за дотриманням певних незначних соціальних обов'язків на зразок дрібної допомоги нагляд здійснює саме суспільство, що може застосовувати моральні санкції у вигляді загального осуду. Як правило, моральні установки разом із страхом перед санкціями з боку держави є дієвим механізмом для того, щоб попередити більш значні соціально небезпечні вчинки особи, і отже лише таке поєднання є дієвим засобом впливу на індивіда. Особи, що зневажають моральні цінності суспільства, керуються у своїх вчинках лише побоюванням перед державно-правовим осудом, а отже, санкція за правопорушення має бути достатньою, щоб утримати аморальних індивідів від протиправної поведінки – тільки так норма права матиме достатню ефективність.

Для юридичних осіб суспільний осуд може мати значення у тому випадку, якщо він може суттєво вплинути на її діяльність – наприклад, якщо дискредитація в очах суспільства негативно відобразиться на її комерційній діяльності або спричинить вихід з неї осіб-членів, тобто мораль може певним чином впливати на юридичну особу, але такі випадки є рідкісними, і механізм дії моральних норм в такому випадку зовсім інший, ніж у окремого індивіда: юридична особа у даному випадку переслідує суто прагматичні цілі.

Отже, мораль є досить суттєвим чинником ефективності конституційно-правових норм. Цей чинник може чинити як позитивний,

так і негативний вплив на таку ефективність, в залежності від того, як співвідноситься окремий правовий припис з мораллю.

У сучасних умовах розбудови демократичного суспільства мораль становить ще й важливий чинник формування внутрішнього переконання посадових осіб органів публічної влади щодо необхідності належної реалізації конституційно-правомірних норм як форми їх правомірної поведінки, адже виборча система у соціально-психологічному дискурсі концептуально побудована на моральній оцінці суспільством дій та рішень з відповідними політико-правовими наслідками за результатами кожних чергових чи позачергових виборів.

З точки зору формування реального внутрішнього ставлення (переконання) суб'єктів конституційно-правових відносин до змісту та загальної цінності конституційно-правової норми слід зазначити, що ці норми реалізуються в суспільстві, у спілкуванні та співпраці людей [248, с. 271], тобто до соціальних, соціально-психологічних, інформаційних чинників ефективності конституційно-правових норм, що у сукупності детермінують соціальний механізм їх регулятивної дії, можна віднести родинні відносини, релігійний вплив, суспільні традиції та звичаї, загальну та правову освіту, правове виховання, рівень загальної та правової культури, компоненти політичної системи, у тому числі – політичні ідеї та настанови, соціально-економічний рівень суспільного розвитку, загальний психологічний контекст у соціумі тощо.

При цьому досить часто саме елементи соціального механізму визначають реальну ефективність реалізації конституційно-правових норм.

Так, наприклад, за слушним міркуванням Т. М. Заворотченко, «...між юридичним закріпленням політичних прав і свобод людини та реальним їх здійсненням лежить величезна відстань» [248, с. 271].

Безумовно, реальний стан забезпечення конституційних, зокрема –

політичних, прав і свобод не в останню чергу залежить від стану політичної системи, притаманної тому чи іншому суспільству.

Сучасна політична система включає у себе такі компоненти: а) інституційний – різні соціально-політичні інститути та установи; б) функціональний – сукупність функцій, які виконуються окремими соціально-політичними інститутами та їхніми групами (політична участь, діяльність, здійснення влади, вплив на громадське життя, політична соціалізація); в) регулятивний – включає до себе комплекс політико-правових норм та інших засобів регулювання відносин між суб'єктами політиками (вказані суб'єкти цілком логічно входять і до кола суб'єктів конституційних відносин, значна частка яких іманентно має політико-правовий внутрішній зміст. – Авт.); г) комунікативний – означає сукупність різноманітних відносин між суб'єктами політичної системи (діалог, конкуренція, конфлікт та ін.), що стосуються влади, а також опрацювання і здійснення політики; д) ідеологічний – сукупність політичних ідей, настанов, цінностей, теоретичних стратегій, концепцій і доктрин, що відображають політичну культуру, свідомість, ідеологію, правову культуру та політологічну науку [248, с. 322-323].

Як вбачається, для ефективної реалізації конституційно-правових норм суб'єктами конституційно-правових відносин особливе значення має наявність належної правової ідеології, концептуально побудованої на доктрині верховенства права як фундаментальній основі функціонування сучасної правової держави.

Більше того, правова ідеологія держави виражається та втілюється саме у конституційно-правових нормах, які регулюють засади конституційного (суспільного і державного) ладу.

Відсутність належної конституційно-правової об'єктивації правової ідеології суспільства і держави та її соціально-психологічного

відображення у суспільній моралі досить часто є однією з основних причин конституційних колізій, які можуть переходити до стану конституційних конфліктів та навіть криз внаслідок недостатньої ефективності реалізації конституційно-правових норм фундаментального значення (як концептуальних, так і інституціональних).

У цьому контексті, розглядаючи новітній вітчизняний досвід конституційного правотворення та державотворення, слід відзначити, що практично кожній конституційній кризі у період існування незалежної Української держави у загальних рисах притаманні ідентичні причини та передумови, зокрема до них можна віднести такі, як:

1) відсутність консолідуючої державної ідеології та ефективної національної програми, що цілком і повністю віднаходила б своє відображення в Основному Законі (наприклад, відсутність положень про стратегічний курс держави на європейську та євроатлантичну інтеграцію, внаслідок чого на рівні конституційно-правових норм фактично не врегульований зовнішньополітичний аспект функціонального призначення органів публічної влади. – Авт.);

2) слабка політична структурованість українського політикуму та низький рівень його правової, зокрема – конституційної культури;

3) неякісне, а тому – неефективне, правове регулювання конституційних відносин; суперечності у законодавстві, прийнятого відповідно до Основного Закону України; відставання процесуальних конституційно-правових норм від норм матеріального права;

4) систематичне втручання одних гілок влади, в тому числі органів державної влади, до компетенції інших, перевищення повноважень, що іноді навіть можуть кваліфікуватись як злочинні діяння, передбачені Кримінальним кодексом України; суперечливе тлумачення різними гілками влади конституційних норм; правові колізії (як дублювання, так і

прогалини) в законах України, прийняті відповідно до Основного Закону у сфері повноважень органів публічної влади;

5) недостача або відсутність у владних структур на загальнодержавному та місцевому рівнях бажання, досвіду, компетенції та політичної волі щодо вирішення в режимі консенсусу складних питань управлінської, законотворчої сфери, а також сфери державотворення в цілому;

б) недосконалість або відсутність організаційно-правових механізмів розв'язання конституційних конфліктів різних рівнів та конституційних криз між різними суб'єктами конституційно-правових відносин;

7) високий рівень корупції як загальнодержавна проблема у системі органів публічної влади.

Перераховані причини та передумови мають системний характер і зумовлюють у своїй системі за своєю суттю майже кожен конституційну кризу, що виникає у період функціонування сучасної незалежної правової держави Україна.

Так, класичним прикладом конституційної кризи є криза 1995 р., що виникла навколо тривалої конфронтації Президента України Л. Д. Кучми та Верховної Ради України на чолі із її Головою О. О. Морозом.

Президент України мав на меті створити сильну виконавчу вертикаль, здатну ефективно працювати в умовах тодішньої політичної та економічної криз. У свою чергу, Верховна Рада України фактично прагнула зберегти свої владні повноваження, в тому числі і право втручатися у вирішення економічних питань держави, безпосередньо керувати її територіями, тобто фактично відбувалась боротьба за сферу практичного та юридичного впливу.

Більше того, наведена конфронтація серйозно ускладнювала вирішення першочергових практичних проблем життя держави і

суспільства, що виникли після розпаду СРСР та отримання Україною незалежності.

Сторони, виходили з того, що відсутність нової демократичної Конституції незалежної України є гальмівним чинником на шляху здійснення політичних, державно-правових, соціальних та економічних якісних реформ, при цьому не розуміючи, що їх конфлікт, предметом якого є сфера поділу владних повноважень, є причиною конституційної кризи. Економіка країни перерубувала у стагнації; складна криміногенна обстановка охопила усі регіони України; права, свободи та законні інтереси населення не були належним чином захищені через відсутність належних конституційно-правових гарантій.

У формально-юридичній площині станом на 1995 р. існували правові неузгодженості та колізії між чинними тоді Конституцією УРСР 1978 р. та нормами Закону України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». Іншим питанням повістки дня була імплементація вказаного Закону до системи нормативно-правових актів, що визначають конституційний лад та форму правління України. Відсутнім був також і чіткий розподіл функцій між виконавчою і законодавчою гілками влади. Загалом, тогочасний конституційний процес визначався як незавершений [249; 250, с. 87].

18 травня 1995 р. Верховна Рада України більшістю голосів народних депутатів прийняла Закон «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». Але в той час Проект Закону України «Про застосування Закону України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» та зміни Конституції (Основного Закону) України у зв'язку з його прийняттям» не набрав необхідної кваліфікованої більшості голосів [250, с. 87-99].

31 травня 1995 р. Президент України був вимушений видати Указ

«Про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президенту і Верховній Раді» [251].

01 червня 1995 р. Верховна Рада України прийняла Постанову «Про невідповідність Указу Президента України від 31 травня 1995 р. N 413/95 «Про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президентові України та Верховній Раді України» Конституції і законам України» правовим наслідком якої було накладення вето на зазначений вище Указ Президента України [251].

Після цього сторони конфлікту зрозуміли, що причина постійних суперечностей між ними полягає в правових колізіях та неефективній унормованості владних відносин у зв'язку з тим, що Конституція УРСР 1978 р. здебільшого на той час не відповідала державно-правовим реаліям правової держави як конституційної реальності та основоположного принципу суспільного буття. Усвідомлюючи, що в інтересах обох сторін є винайдення політико-правового виходу конституційної кризи, що склалася, знайшли найкраще з правової точки зору вирішення ситуації – підписання конституційного договору як специфічного галузевого джерела конституційного права, яке здатне тимчасово замінити відсутню конституцію, внаслідок чого 8 червня 1995 р. Президент України та Верховна Рада України уклали проміжний нормативний документ під назвою «Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» [252].

У тексті Конституційного Договору сторони зазначили, що уклали останній «... прагнучи до ... подолання ... конституційної кризи» [253], тобто основною метою прийняття вказаного нормативно-правового договору стала необхідність забезпечити функціонування та належний

вплив на суспільні відносини конституційно-правових норм, що відповідають реальному стану суспільних відносин та рівню розвитку національної правової системи.

Таким чином, незалежна Україна стала свідком вирішення конституційної кризи 1995 р., що мало вагоме історико-правове та практично-прикладне значення. Більше того, такий досвід може слугувати позитивним прикладом для сучасних правових держав, що знаходяться у стані конституційної кризи.

Наступні події, що мали місце навколо призначення нових суддів Конституційного Суду України і приведення їх до присяги після закінчення терміну повноважень, призначених та обраних 1996 р., також мали всі ознаки конституційної кризи, викликані недостатнім рівнем ефективності конституційно-правових норм.

Відповідно до ч. 4 ст. 7 Закону України «Про Конституційний Суд України», у разі припинення повноважень судді Конституційного Суду України, який призначався Верховною Радою України, Верховна Рада України у місячний строк призначає іншу особу на дану посаду [254].

Судді Конституційного Суду України, замість яких потрібно було призначити інших осіб, припинили свої повноваження ще протягом 2002-2004 рр. Слід зазначити, що якщо до жовтня 2005 р. недоукомплектований склад Конституційного Суду України критично не заважав його роботі, то у зв'язку з припиненням повноважень ще кількох суддів робота Конституційного Суду України могла бути паралізована через відсутність кворуму, визначеного ч. 5 ст. 50 Закону України «Про Конституційний Суд України».

Неодноразово вирішити цю складну ситуацію відповідно до приписів законодавства намагалися шляхом обрання суддів Конституційного Суду України Верховною Радою України, але через

відсутність бажання народних депутатів України брати участь у голосуванні вони видавалися невдалими. Це наводить на думку, що певні політичні сили, які становили більшість, не були зацікавлені у повноцінній роботі Конституційного Суду України, адже на порядку денному тодішнього процесу конституційної модернізації стояла конституційна реформа, яка була ухвалена в результаті компромісу під час президентських виборів 2004 р., і досить абсурдною у вказаному контексті була та обставина, що своїми діями парламентарі блокували та затягували безпосередньо саму ж конституційну реформу [254; 255].

Більше того, суддів Конституційного Суду України, призначених Президентом України та З'їздом суддів України, Парламент України, всупереч діючого законодавства, не допустив до складання присяги. Тим самим парламент фактично допустив свідоме порушення конституційних вимог та вчинив конституційний делікт, за що мав би нести конституційну (політичну) відповідальність.

У зв'язку з тим, що Конституційний Суд України фактично не функціонував через вчинення Верховного Радою України антиконституційних діянь, утворилася конституційна криза.

За бездіяльності Конституційного Суду України його повноваження незаконно почали перебирати на себе інші інституції публічної влади в Україні. Наприклад, у Верховній Раді України було проведено так звану логіко-лінгвістичну експертизу Постанови Верховної Ради № 3295 від 10 січня 2006 р. «Про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України», хоча жодною нормою нормативно-правового акту проведення такої експертизи не було передбачено та врегульовано [256].

Ще одним прикладом ескалації та продовження даної кризової ситуації може служити висновок Міністерства юстиції України про конституційність рішень місцевих рад щодо надання російській мові

статусу регіональної. Проблематика цього висновку полягає в тому, що він є неконституційним, адже, відповідно до статті 147 Конституції України, вирішення питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і надання офіційного тлумачення Конституції України та законів України належить виключно до компетенції Конституційного Суду України [56; 257].

Отже, політичні інтереси і цілі окремих суб'єктів конституційно-правових відносин зумовили пряме порушення приписів конституційно-правових норм, тобто їх неефективність на рівні правозастосування – непризначення нових суддів Конституційного Суду України і недопущення призначених суддів до присяги. Нездатність сформувати у конституційно визначений спосіб склад Конституційного Суду України у кількості необхідного кворуму, у свою чергу, призвело до виключення його з державно-правового життя, що вступає у суперечність з XII розділом Конституції України [56], адже саме діяльність Конституційного Суду України є однією з найважливіших юридичних гарантій досягнення належної ефективності конституційно-правових норм.

Отже, суб'єкти конституційно-правових відносин були фактично позбавлені можливості своєчасної реалізації свого права на конституційне подання або звернення, чим унеможлиблювалось здійснення багатьох конституційних процедур, зокрема: визначення конституційності нормативно-правових актів, офіційне тлумачення Конституції та законів України, усунення Президента України з посту в порядку імпічменту тощо, що дає змогу констатувати фактично «нульову» ефективність вказаних конституційно-правових норм та їх тимчасовий перехід до теоретичної категорії «мертвих» норм права.

Аналіз подій навколо Конституційного Суду України, що призвели до конституційної кризи вказує і на те, що не існувало реальних діючих

конституційних механізмів стримувань і противаг щодо політичних, корупційних та інших важелів нелегального впливу на суд. Органи державної влади односторонньо взяли на себе повноваження Конституційного Суду в порушення вимог Конституції та законодавства, відповідно до якого вони створені та функціонують. Більше того, проблемою стала також і бездіяльність правоохоронної системи. Правоохоронні органи зайняли вичікувальну позицію, оскільки до кінця не було зрозуміло, чия сторона візьме верх в боротьбі політичних сил навколо позачергових парламентських виборів. А судова система, яка могла б стати інструментом швидкого вирішення конституційної кризи в державі, сама виявилась незахищеною від політичного впливу, що становить одну з найсуттєвіших загроз для національної системи судоустрою та судочинства взагалі.

Вирішенням даної конституційної кризи слугував політичний компроміс, закріплений в Універсалі національної єдності від 3 серпня 2006 р., внаслідок якого діяльність Конституційного Суду України було розблоковано. Разом з тим, парламентська більшість ухвалила зміни до Закону «Про Конституційний Суд України», якими фактично заборонили Суду розглядати питання про конституційність положень та процедури ухвалення конституційної реформи 2004 р. [254; 258], що викликає значні сумніви щодо конституційності поза конституційного позбавлення єдиного органу конституційної юстиції іманентно притаманних йому функцій та повноважень.

З іншого боку, у новітній історії розвитку національної правової системи України існують і приклади застосування юридичних шляхів вирішення кризових ситуацій, пов'язаних з системною проблемою недостатньої ефективності одночасно цілого системного комплексу чинних конституційно-правових норм.

Так, наприклад, за участю поважних міжнародних посередників та шляхом винесення відповідного Рішення Верховного Суду України від 3 грудня 2004 р. у справі за скаргою довіреної особи кандидата на посаду Президента України В. А. Ющенка в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі по виборах Президента України М. Д. Катеринчука на бездіяльність Центральної виборчої комісії, дії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України 21 листопада 2004 р. та на рішення про оголошення Президентом України В. Ф. Януковича [259, с. 76].

Загалом, звернення сторін конституційного конфлікту, що виник внаслідок неефективності певних конституційно-правових норм, до сфери повноважень судової гілки влади вбачається одним із найоптимальніших шляхів вирішення, подібних ситуацій з огляду на те, що:

а) по-перше, це дозволить перевести конфлікт в інституціональні рамки конституційно-правового спору, тобто використовувати існуючі можливості, закладені чинними конституційно-правовими нормами;

б) по-друге, остаточне рішення суду створить умови для припинення конфліктної взаємодії саме не на суто політичних, а на юридичних (загальнообов'язкових і захищених системою конституційно-правових гарантій реалізації) засадах.

При цьому важливим чинником судового забезпечення ефективності конституційно-правових норм є існування реального та ефективного механізму реалізації рішень судів [260].

Одним із варіантів усунення конфліктних ситуацій, які, як правило призводять до конституційної кризи, також являє собою завершення їх у спосіб ліквідації однієї із сторін конфлікту або нівелювання її інтересів. У випадку такого завершення конфлікту одна із сторін виходить переможеною внаслідок нерівності сил чи з інших причин. Однак, існує

вірогідність так званого реваншу, коли переможена сторона задля відновлення свого попереднього становища або ж отримання нових привілеїв буде вдаватись до антиконституційних методів боротьби.

Так, наприклад, три місяці тривав конфлікт навколо звільнення з посади Міністра закордонних справ України Б. І. Тарасюка відповідно до Постанови Верховної Ради України № 413-V від 01 грудня 2006 р. Чинником конфлікту було існування невизначеності норми Конституції України щодо порядку звільнення членів Кабінету Міністрів України, призначених за поданням Президента України [261].

Справа про звільнення Міністра закордонних справ Б. І. Тарасюка пройшла розгляд першої та апеляційної інстанції судової гілки влади.

Ухвалою Шевченківського районного суду міста Києва від 05 грудня 2006 р. про призупинення дії Постанови Верховною Радою України від 01 грудня 2006 р. № 413-V за заявою позивача судом забезпечено адміністративний позов шляхом призупинення дії цієї постанови Верховної Ради України [262].

На вказану ухвалу представник Верховної Ради України А. Селіванов подав апеляційну скаргу до Апеляційного суду м. Києва, в котрій вказав, що, постановляючи Ухвалу від 05 грудня 2006 р., суддя Шевченківського районного суду м. Києва допустив відповідні порушення норм процесуального права. Апеляційна скарга представника Верховної Ради була підтримана 04 січня 2007 р. Ухвалою колегії суддів судової палати з цивільних справ Апеляційного суду м. Києва. Суд відмінив зазначену ухвалу і направив справу на новий розгляд по суті до Шевченківського районного суду м. Києва [263].

За результатом тривалої судової тяганини Кабінет Міністрів України припинив фінансування Міністерства закордонних справ України, не визнаючи звільненого Верховною Радою України Б. І. Тарасюка з посади

міністра. Врешті, Б. І. Тарасюк звернувся до Президента України із заявою про свою відставку. Президент України прийняв заяву, підписавши 30 січня 2007 р. відповідний Указ № 59/2007 [264].

Зазначеним Указом Президент України фактично відновив фінансування Міністерства закордонних справ України (хоча при реальному пануванні принципу верховенства права з юридичної точки зору факт фінансування того чи іншого органу публічної влади і не має жодним чином залежати від особистих чинників індивідуально-персонального характеру. – Авт.) та вирішив передкризовий стан, що міг вилитися у конституційну кризу та поставити у небезпечне становище національну безпеку держави, зважаючи на важливу роль вказаного органу у механізмі реалізації основних функцій держави.

Таким чином, у сучасній правовій державі Україні існує практика вирішення конституційних криз. Більше того, в історико-правовому дискурсі влада України вміє досить ефективно врегульовувати та вирішувати конституційні конфлікти як політичними, так і юридичними (конституційно-правовими) засобами.

Слід зазначити, що у всіх наведених прикладах як сам факт настання кризової ситуації, викликаної недостатньою ефективністю конституційно-правових норм, так і процес пошуку можливостей для їх вирішення, став можливим не тільки через формально-юридичні, але і через соціальні, соціально-психологічні та інформаційні аспекти, які у сукупності складають соціальний механізм дії конституційно-правових норм у просторі, часі та за колом зобов'язаних суб'єктів конституційно-правових відносин.

Розглядаючи інформаційні аспекти соціального механізму регулятивної дії конституційно-правових норм, варто відзначити, що саме на основі правової інформації, яку отримує особистість, формується її

соціально-ціннісна орієнтація, яка являє собою певні ставлення до правового впливу об'єктивної системи соціальних цінностей – матеріальних і духовних, наявних та можливих, бажаних та необхідних.

Користуючись доступною для особистості правовою інформацією, вона приймає внутрішнє рішення, якими конкретними способами та методами задовольнити свої легальні потреби у формі суб'єктивних прав і законних інтересів, тобто така інформація виступає джерелом її соціальної активності.

Загалом, доктринальна інтерпретація змісту та структури соціального механізму дії конституційно-правових норм потребує дефінітивного визначення деяких категорій, які становлять прямі чинники впливу на рівень ефективності такої дії щодо стану базових суспільних відносин, але досі залишаються невизначеними у вітчизняній конституційно-правовій науці.

По-перше, це конституційно-правова культура, під якою слід розуміти систему конституційних цінностей, досягнутих відповідним суспільством в інтегративній взаємодії з глобальним конституціоналізмом та міжнародним правом, яка відображає реальне ставлення суб'єктів конституційно-правових відносин до сутності та значення конституційно-правових норм, і виражається у належній їх реалізації, обумовленої глибоким внутрішнім переконанням у загальній та індивідуальній необхідності правомірної поведінки.

До структури конституційно-правової культури доцільно включити такі елементи, як: 1) соціально-психологічний (конституційно-правова свідомість, конституційно-правовий менталітет, конституційно-правові аномалії тощо); 2) формально-юридичний (конституційно-правові джерела, що складаються з якісних та ефективних конституційно-правових норм); 3) когнітивний (конституційно-правова поведінка – як

правомірна, так і протиправна); 4) інституціональний (конституційно-правові інститути та практика їх функціональної діяльності щодо реалізації конституційних повноважень).

По-друге, це конституційно-правова свідомість як система конституційно-правових ідей, систем, переконань, настанов, емоцій, почуттів, що виражають внутрішнє ставлення суб'єктів конституційно-правових відносин до чинних й бажаних конституційно-правових норм, процесів подальшої конституційної модернізації суспільства, загальних стратегічних засад розвитку конституційно-правового регулювання.

По-третє, це конституційно-правове виховання як цілеспрямований вплив науково-теоретичного та практично-прагматичного характеру, що є елементом державної правової політики та спрямований на формування у суб'єктів конституційно-правових відносин високого рівня конституційно-правової культури та реальної готовності до належної реалізації чинних конституційно-правових норм.

По-четверте, це конституційно-правова освіта як обов'язковий елемент спеціальної правової та загальної вищої й середньої освіти, спрямований на формування у носіїв конституційних прав та обов'язків належного обсягу формалізованих теоретичних і практичних знань, необхідних для належної реалізації конституційно-правових норм та забезпечення їх ефективної дії у конкретних життєвих обставинах, причинах і умовах.

Соціальний механізм регулятивної дії конституційно-правових норм об'єктивує впровадження відповідного юридичного механізму як сукупності формальних способів впливу на правову свідомість суб'єктів конституційно-правових відносин (конституційно-правову свідомість. – Авт.).

При цьому юридичний механізм регулятивної дії конституційно-

правових норм активується ще на стадії конституційної правотворчості, адже одним з основних функціональних напрямів правотворчої діяльності є знаходження оптимального балансу між формою та змістом правової норми, що безпосередньо впливатиме і на загальну ефективність відповідної правової норми.

Як зазначає М. Дабен, це сума дій з підготовки «рішень щодо суті» та забезпечення їх «практикабельності» [159, с 321]. Іншими словами, становлення правової форми має означати адекватне відображення правил взаємодії, що складаються між соціальними системами та підсистемами на рівні осіб створених ними певних соціальних груп, таких, як наприклад політична партія, громадська організація, професійний союз тощо.

При цьому юридичне оформлення об'єктивно існуючих соціальних аспектів регулятивної дії правових норм може відбуватися із застосуванням різних форм правотворчості, серед яких: а) законодавча діяльність; б) судова практика; в) діяльність зі створення підзаконних нормативно-правових актів; г) правотворча діяльність суб'єктів муніципальної влади (місцевого самоврядування); д) договірні процедури; е) корпоративна правотворчість; ж) санкціонування державою правового звичаю.

Як можна побачити з наведеного переліку можливих форм реалізації правотворчого процесу, кожний спосіб відноситься до одного з соціально-правових рівнів організації суспільства: державного, муніципального або корпоративного.

Основною формою юридичної об'єктивації конституційно-правових норм є державний рівень, який деякі науковці ще називають «макросоціальним» [159, с. 322].

Саме на цьому рівні відбувається конституційна правотворчість як розробка і прийняття конституції та конституційних законодавчих актів.

У цьому контексті слід відзначити, що, за слушним висловлюванням А. Є. Шевченка та Л. В. Гапоненко, основною умовою сучасного розвитку української держави є ефективне законодавство, яке забезпечує гармонійне співіснування державних інституцій та громадянського суспільства [265, с. 53].

При цьому проблема ефективності конституційного законодавства постала і з огляду на економічні, політичні, соціальні реформаційні процеси, що нині відбуваються в Україні, а також як умова інтеграції нашої країни до Європейського Союзу. Питання ефективності конституційного законодавства сьогодні розглядаються як з точки зору наукової, так і з позицій практичної значущості з огляду на наявність великої кількості законодавчих актів, часто їх нестабільності, складності, суперечності.

Крім того, ефективність конституційного законодавства характеризується врахуванням нових конституційно-правових відносин, що виникають та інтересів різних соціальних груп, державних та недержавних організацій, що беруть у них участь.

При цьому ефективність закону (законодавства) розглядається як співвідношення фактичного результату дії законодавства й тих соціальних цілей, для досягнення яких це законодавство було прийнято [266, с. 4].

Іншими словами, ефективність конституційного законодавства з точки зору функціонування юридичного механізму регулятивної дії конституційно-правових норм варто розглядати з наступних доктринальних позицій:

1. Юридична ефективність конституційно-правової норми, яка полягає у спрямованості на досягнення певного правового результату, включаючи корисність та соціальну цінність (тобто більшою буде й ефективність, якщо закон містить ще й механізм реалізації визначеного

права чи обов'язку). Отже, не є ефективними конституційні закони, що не мають позитивних результатів впливу на відповідні конституційно-правові відносини. Ефективність є оціночною категорією за допомогою якої оцінюються позитивні результати реалізації юридичних законів. Неefективні закони призводять до несправедливості, нерівності, безправ'я, і лише позитивні практично-прагматичні результати (наслідки) реалізації конституційного акту дають підставу вважати його ефективним [267, с. 54].

2. Реальність, тобто положення, що містяться в конституційних актах мають відповідати реальному стану суспільних відносин, що регулюються і навпаки. Закони мають адекватно відображати появу нових правовідносин, що породжують відповідні правові статуси суб'єктів конституційно-правових відносин з урахуванням соціальних, політичних, економічних та інших змін та перспектив.

3. Наявність механізму контролю (моніторингу) за конституційними актами з метою подальшого удосконалення їх якості. Шляхом оцінки ефективності нормативно-правового акта визначається ступінь урегульованості відповідних суспільних відносин, виявляються прогалини, усуваються колізії і суперечності між нормами права і нормативно-правовими актами, що сприяє розробці пропозицій щодо вдосконалення законодавства, його оновленню і, в кінцевому підсумку, забезпечує внутрішню узгодженість правової системи в цілому [268].

Водночас проблемою визначення якісних характеристик ефективності конституційного законодавства є відсутність самого нормативного акту, який би визначав критерії ефективності.

Спiрним залишається питання про співвідношення ефективності законодавства і довіри громадян до органів державної влади, які приймають нормативно-правові акти.

У цьому зв'язку слід цілком погодитися з думкою А. Є. Шевченка і Л. В. Гапоненко про те, що зв'язок між ознакою ефективності законодавства та довірою до законодавців з точки зору розвитку української держави існує, адже довіра до влади усуває явище правового нігілізму і навпаки. Без довіри до влади не можна в повній мірі вірити і в ефективність самого законодавства; громадянин не вірить в кінцеву мету закону – захист його прав та свобод, без чого власне закон втрачає сенс. Отже, як зазначають вчені, ефективність законодавства (з позицій розвитку української держави) – це стан законодавства, при наявності та реалізації якого суб'єкти правовідносин зможуть реалізовувати свій правовий статус, сприяючи тим самим становленню та розвитку України як суверенної і незалежної, демократичної, правової соціальної держави [265, с. 55].

Аналізуючи юридичний механізм регулятивної дії конституційно-правових норм, слід звернути увагу на його дихотомічну природу – з одного боку, ефективна дія конституційно-правової норми забезпечується внутрішнім переконанням суб'єктів конституційно-правових відносин у необхідності та корисності її належної реалізації (позитивна конституційно-правова відповідальність), а з іншого боку – можливістю застосування заходів державного примусу за порушення конституційно-правових норм (негативна конституційно-правова відповідальність у діалектичному поєднанні з субсидіарною кримінальною та адміністративною відповідальністю за порушення конституційно-правових норм).

Виходячи з подібного розуміння юридичного механізму регулятивної дії конституційно-правових норм, слід зазначити, що фактично все чинне конституційне законодавство є унормованою моделлю позитивної відповідальності за умови його належної реалізації шляхом

здійснення правомірної поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин [269, с. 59].

Як справедливо вказує О. О. Кутафін, конституційно-правова відповідальність як специфічний вид юридичної відповідальності є не лише покаранням за порушення конституційно-правових норм, але і переслідує мету реалізації правопоновлюючої функції, але у інші способи, ніж це заведено, наприклад, в цивільно-правовій відповідальності [270, с. 389].

Більше того, низка науковців (О. О. Кутафін, М. А. Боброва, Т. Д. Зражевська) вказують на феноменологію конституційно-правової відповідальності, яка втілює в собі єдність відразу трьох видів соціальної відповідальності – політичної, моральної та юридичної [270, с. 398-399].

На думку В. Й. Лучіна, конституційна відповідальність у механізмі реалізації конституційно-правових норм має три основні значення: 1) відповідальна поведінка; 2) відповідальність перед кимось за щось; 3) результати поведінки в процесі настання відповідальності. Виступаючи у подібному триєдиному вигляді, конституційна відповідальність є невід'ємною складовою частиною демократичного політичного механізму, інституційним виразом взаємовідносин суб'єктів політичної системи [271, с. 283].

Іншої думки дотримується О. С. Агапов, який визначає конституційно-правову відповідальність як іманентний елемент конституційного статусу суб'єкта конституційно-правових відносин [272, с. 5].

Аналізуючи безпосередні напрями впливу механізму конституційно-правової відповідальності на ефективність конституційно-правових норм, слід погодитися з Ю. М. Тодикою, який окреслив коло основних питань, відповідь на які розкриває внутрішню сутність вказаного інституту (хоча

цей перелік і є відкритим для доповнення іншими питаннями визначення та реалізації конституційно-правової відповідальності. – Авт.): обґрунтування конституційно-правової відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності; формування інституту конституційно-правової відповідальності; співвідношення конституційно-правової і політичної відповідальності; вплив конституційно-правової відповідальності на забезпечення стабільності конституційного ладу, охорона і захист Конституції України; структура, елементний склад конституційно-правової відповідальності, підстави її виникнення, специфіка суб'єктів цього виду юридичної відповідальності; мета, завдання, функції, зміст конституційно-правової відповідальності; співвідношення і взаємозв'язок конституційно-правової відповідальності з іншими видами юридичної відповідальності; конституційно-правова відповідальність і її роль в становленні правової державності і цивілізованого громадянського суспільства в Україні, демократії та конституціоналізму; роль Конституційного Суду України в механізмі реалізації конституційно-правової відповідальності; визначення поняття конституційного правопорушення (делікту) як підстави виникнення конституційно-правової відповідальності (у ретроспективному аспекті), аналіз особливостей його складу і визначення критеріїв класифікації конституційних правопорушень; процесуально-процедурне забезпечення реалізації конституційно-правової відповідальності; необхідність окремого нормативно-правового акта, який би комплексно врегулював різні аспекти реалізації конституційно-правової відповідальності; фактори, що впливають на динаміку цього виду юридичної відповідальності [273, с. 201].

Основними функції конституційної відповідальності (в сенсі спрямованості регулятивного впливу) є: охоронна; превентивно-

стимулююча; відновлювальна [274, с. 67].

Як зазначає О. М. Клименко, якщо фіксація перших двох відбувається, зокрема, шляхом закріплення загальних положень про відповідальність, то остання потребує втілення у певних правових механізмах [274, с. 67].

Так, прикладом матеріально-правового втілення відновлювальної функції конституційної відповідальності та механізмів її реалізації є прийнятий на вимогу громадськості Закон України «Про відновлення довіри до судової влади» від 8 квітня 2014 р [275]. Враховуючи предмет правового регулювання цього Закону та умови його прийняття, питання про важливість системного закріплення в Основному Законі механізмів відповідальності владних суб'єктів перед суспільством за свою діяльність не викликає сумнівів.

Об'єктний склад конституційно-правової відповідальності, як і конституційно-правових відносин взагалі, становлять ті конституційні цінності, що охороняються конституційно-правовими нормами, а посягання на них має своїм наслідком настання юридичної відповідальності, у тому числі – безпосередньо конституційно-правової.

До таких об'єктів у національній правовій системі України відповідно до положень Конституції України відносяться: 1) людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека, конституційні права та свободи людини, конституційний режим громадянства України; 2) влада (воля) народу України, політична влада держави, муніципальна і регіональна публічна влада; 3) основи конституційного ладу України; 4) державний устрій, форма державного правління, демократичний політичний режим; 5) Конституція та закони України, інші джерела конституційного права, національна правова система в цілому; 6) конституційно-правовий статус органів публічної влади, їх посадових осіб,

їхні функції та повноваження; 7) конституційний режим існування та дієвості громадянського суспільства і його інститутів, їх легітимні інтереси; 8) територія України, територіальний устрій, державний кордон, Збройні Сили України й інші визначені законодавством військові формування; 9) конституційний режим забезпечення національної безпеки і оборони; 10) державні символи, закріплені в Конституції України; 11) державна мова, мови національних меншин, традиції та культура Української нації, етнічна, культурна, мовна та релігійна самобутність усіх корінних народів і національних меншин України й інші культурні блага; 12) інформація; 13) земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси; 14) усі форми власності – державна, комунальна, приватна; 15) національна грошова і банківська системи [269, с. 66-67].

В той же час, суб'єктний склад конституційної ретроспективної (негативної) відповідальності є вужчим за суб'єктний склад конституційно-правових відносин, адже до перших відносяться не лише ті, що наділені конституційною правоздатністю і дієздатністю, а й ті, що одночасно мають конституційну деліктоздатність, тобто соціальні спільноти (народ України, територіальні громади, громадянська спільнота Автономної Республіки Крим, громадянське суспільство, національні меншини, корінні народи) не є суб'єктами конституційно-правової відповідальності [269, с. 67].

Аналіз тексту Конституції України засвідчує, що з чотирнадцяти її статей, положення яких регулюють питання відповідальності, більшість спрямовано на регулювання індивідуальної юридичної відповідальності особи (зокрема, статті 58, 61, 63, 68, 80, п. 22 ч. 1 статті 92, ч. 2 статті 105, ч. 5 статті 129), лише окремі приписи стосуються питань конституційної відповідальності суб'єктів владних повноважень: уряду (стаття 87); суддів (стаття 131); органів місцевого самоврядування (стаття 146).

Прикладом забезпечення ефективності конституційно-правових норм інституціонального характеру через реалізацію конституційно-правової відповідальності є застосування вказаного інституту щодо Верховної Ради України.

У рамках аналізу конституційної відповідальності суб'єктів законодавчої діяльності на увагу насамперед заслуговують питання належного виконання конституційних повноважень парламентом – єдиним органом законодавчої влади в Україні (стаття 75 Основного Закону). Адже порівняно з іншими учасниками законопроектної роботи, зокрема визначеними у статтях 89, 93, 94 Конституції України, саме Верховна Рада є суб'єктом прийняття загальнообов'язкових державницьких рішень у формі законів, що є втіленням реалізації основної його функції – формування державної політики.

Конституцією України встановлено, що депутат складає присягу на вірність Україні, додержання Конституції та законів України, виконання своїх обов'язків в інтересах усіх співвітчизників (стаття 79), що насамперед об'єктивує належне додержання та втілення цих принципів під час виконання депутатом своїх основних конституційних обов'язків із забезпечення законодавчої діяльності парламенту.

Разом з цим, у ч. 2 ст. 81 визначено підстави дострокового припинення повноважень народного депутата України, однак про порушення депутатом присяги у ній не зазначається. Увагу привертає також припис ч. 2 ст. 80 Конституції, згідно з яким народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп.

Цікаво, що встановлені цим положенням винятки не стосуються зобов'язань народного депутата України, включених до тексту його

присяги, у тому числі щодо належного виконання конституційних повноважень.

У зв'язку з цим на увагу заслуговують підходи щодо правового регулювання питань юридичної відповідальності посадової особи Законом України «Про Конституційний Суд України» [254]. Цим Законом серед підстав звільнення з посади судді Конституційного Суду України визначено й порушення суддею присяги (п. 5 ч. 1 ст. 23). При цьому ч. 3 ст. 28 цього Закону встановлено положення (аналогічне до вище аналізованого про імунітет парламентаря від юридичної відповідальності), за яким судді Конституційного Суду України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у Конституційному Суді України та в його колегіях, за винятком відповідальності за образу чи наклеп при розгляді справ, прийнятті рішень та дачі висновків Конституційним Судом України. З-поміж того, що саме формулювання цього положення викликає ряд запитань стосовно юридичної логіки його викладу, системної узгодженості з іншими приписами та механізмами, воно практичного вирішення питань притягнення суддів Конституційного Суду України до юридичної відповідальності у зв'язку з порушенням присяги відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про реагування на факти порушення суддями Конституційного Суду України присяги судді» від 24 лютого 2014 р. № 775-VII [276].

Наведене свідчить, що у питанні юридичних гарантій належного виконання суб'єктами єдиного органу конституційного контролю своїх основних конституційних обов'язків законодавець визнає можливість вдатися до відповідних заходів юридичної відповідальності [440; 448].

В цілому, як справедливо відзначає О. М. Клименко, в умовах сьогодення першочерговими завданнями у контексті підвищення

ефективності реалізації конституційно-правової відповідальності слід визначити відновлення в суспільстві довіри до держави, забезпечення її суспільної легітимації, реформування державної системи з метою налагодження партнерських зв'язків із громадськістю, всебічного розвитку громадянського суспільства [274, с. 67].

Можна цілком підтримати і позицію О. В. Скрипнюка і В. Л. Федоренка, на погляд яких конституційно-правова відповідальність покликана, насамперед, захистити стабільність Конституції та конституційного ладу (тобто, іншими словами, забезпечити ефективність найважливіших для нормальної суспільної життєдіяльності конституційно-правових норм. – Авт.), забезпечивши політико-правовий баланс між гілками влади, між громадянським суспільством і державою, а не забезпечити режим законності шляхом покарання винного [269, с. 85].

Загалом, в результаті проведеного дослідження соціальних та юридичних аспектів регулятивного впливу конституційно-правових норм на суспільні відносини можна дійти до таких найважливіших узагальнюючих висновків: а) соціальний механізм регулятивної дії конституційно-правових норм складається з сукупності соціальних, соціально-психологічних та інформаційних регулюючих факторів; б) юридичний механізм регулятивної дії конституційно-правових норм концептуально ґрунтується на інституті конституційно-правової відповідальності, як позитивної, так і негативної, причому основним юридичним чинником ефективності конституційно-правових норм є позитивна відповідальність суб'єктів конституційно-правових відносин, тобто їх належне, сумлінне ставлення до реалізації цих норм, юридичним наслідком чого є правомірна, у тому числі – соціально активна, поведінка, яка закладена в якості бажаної кінцевої мети нормативно-правового регулювання до текстуального змісту конституційно-правових норм; в)

соціальний та юридичний механізми регулятивної дії конституційно-правових норм на суспільні відносини мають загальну мету, якою є правомірна поведінка адресатів – суб'єктів конституційно-правових відносин, але для досягнення даної мети застосовуються різні способи та заходи впливу – якщо для соціального механізму характерним є політичний, соціально-економічний, моральний, інформаційний вплив, то можливості юридичного механізму обмежені змістом чинних правових норм та спрямовані на їх безпосередню формально-юридичну реалізацію у життєдіяльності соціуму.

3.3. Концептуальні підходи до визначення рівня ефективності конституційно-правових норм

Ефективність конституційно-правових норм як принципово нова категорія для теорії конституційного права потребує розроблення належних критеріїв її оцінки з метою пошуку оптимальних шляхів подальшої конституційної модернізації та підвищення ефективності чинних норм Конституції, конституційних законів та інших галузевих джерел.

У цьому контексті слід відзначити, що встановлення критеріїв ефективності конституційно-правових норм має ґрунтуватися на здобутках різних наукових дисциплін (тобто на широкому міждисциплінарному підході. – Авт.) і, насамперед теорії держави і права, яка вивчає формування, організацію, функціонування, оцінку результативності та ефективності нормативно-правового регулювання суспільних відносин.

Термін «ефект» (від лат. effectus) означає виконання, дію [127, с. 609]. Відповідно, ефективність – це результат, наслідок якихось причин, сил, дій. Звідси найбільш поширене розуміння терміна «ефективність» пов'язане з тим, що приводить до потрібних результатів, тобто ефективних (бажаних, необхідних, корисних) наслідків.

Низка дослідників визначають ефективність як узгодженість результату з метою, їх відповідність між собою.

Так, американський дослідник Е. Савас вважає, що є два види ефективності: дієвість (англ. efficiency), яку можна підрахувати кількісно і вивести коефіцієнт корисної дії, та ефективність (англ. effectiveness), що має якісний характер і є оцінним поняттям [277, с. 6].

До кінця XIX ст. у зарубіжній науковій практиці обидва види ефективності використовувались як синоніми. Словник «Oxford

Dictionary» визначав поняття «efficiency» як придатність або здатність успішно досягти чи забезпечити успішне досягнення наміченої мети [278, с. 259].

З початку ХХ ст. термін «efficiency» набув іншого значення і трактувався як співвідношення між внеском (вхідними ресурсами) та результатом, зусиллями й результатом, витратами і доходами, витратами та задоволенням.

При цьому обидва названі терміни можуть бути перекладені українською мовою як «ефективність». Ці два види ефективності Е. Савас поклав в основу відокремлення політики від адміністрування. Їх відмінність формується на рівні діяльності менеджера ділової (промислової) організації. На його переконання, управлінська діяльність менеджера полягає в отриманні оптимального результату від наявних у його розпорядженні матеріальних і людських ресурсів. Іншими словами, поняття «efficiency» означає робити краще те, що вже робиться, а поняття «effectiveness» передбачає пошук можливостей отримати додаткові прибутки, створити нові ринки і постійно змінювати економічні характеристики товарів, тобто ефективність («effectiveness») – це основа успіху, а ефективність/дієвість («efficiency») – це мінімальна умова існування певної організованої соціальної системи.

Використання терміна «efficiency» в теорії менеджменту (у тому числі – в теорії публічного адміністрування) надало йому ще й третього значення (визначення подається в енциклопедії «Encyclopedia of the Social Sciences»), а саме: ефективність, на думку Ф. Тейлора, характеризувалась як співвідношення між реальною продуктивністю праці і стандартною продуктивністю [277, с. 7].

У свою чергу, І. Грін вважає, що термін «ефективність» охоплює розподільну і продуктивну функції, тобто ефективність означає не лише

оптимальний розподіл ресурсів, а й раціональне їх використання. Розподільчу ефективність І. Грін відносить до сфери політики, а продуктивну – до адміністрування (управління) [279, с. 40-41].

У широкому розумінні, на думку Г. Саймона, діяти ефективно означає використовувати найкоротший спосіб і найдешевші засоби для досягнення бажаних цілей [278, с. 12].

Натомість С. Берnard вважає, що термін «ефективність» («effectiveness») безпосередньо вказує на саму діяльність і пов'язується з її результатом, тобто з досягненням поставленої мети, а термін «efficiency» він вживає не у вузькому, а в спеціальному розумінні, наприклад у звичайній промисловій практиці, де акцент робиться на ланцюг «затрати – прибуток», а в широкому розумінні характеризує задоволення індивідуальних мотивів. Інакше кажучи, термін «efficiency» вказує на те, що рухає людьми, чим вони керуються у своїх діях, і пов'язується значною мірою з психологічними факторами поведінки людей. Ефективність («effectiveness») пов'язана із задоволенням індивідуальних мотивів і за своїм характером є особистою [279, с. 41].

Водночас Г. Атаманчук у своїх дослідженнях виділяє різні види ефектів, визначає критерії соціальної ефективності, зокрема звертає увагу на два аспекти, що впливають на зміст ефекту, а саме: 1) різницю між результатами і затратами, яка свідчить про вигоду, яка створена людськими зусиллями; 2) здатність цієї вигоди задовольняти реальні життєві потреби людей, суспільства [280, с. 248].

Види ефектів науковець класифікує за такою схемою:

1) продуктивний ефект (застосовувався за централізованої планової економіки, коли організаціям надсилались номенклатурно-натуральні показники, що підлягали обов'язковому виконанню), який пов'язаний із державними інституціями, що виробляють конкретний продукт чи надають

соціальну послугу. Він вимірюється співвідношенням одержаних результатів у процесі виробництва продукту (послуги) та затрат на його виготовлення, пов'язаними з внутрішньою організацією праці, є технологічним і вимірюється за нормативно-вартісними затратними показниками [280, с. 249];

2) економічний ефект, який свідчить про потреби щодо того чи іншого продукту (послуги), про співвідношення попиту і пропозиції на нього в суспільстві. Внаслідок реалізації продукту виробник не лише повертає затрачені ресурси, але й одержує прибуток, завдяки цьому економіка стає динамічною і саморегульованою [280, с. 250];

3) соціальний ефект, який розглядається як сукупний загальний результат, що отримує суспільство як у процесі виробництва продукту (послуги), так і в процесі споживання матеріальних, соціальних і духовних цінностей. Він свідчить про актуальність, раціональність і ефективність будь-якої праці та найбільш повно висвітлює працю і талант, знання й досвід, уміння та совість людей. Соціальний ефект (дослідник вважає, що державне управління повинне базуватися насамперед на соціальних ефектах, оскільки саме держава несе відповідальність за нього, законодавчо визначає і захищає права та свободи людей, відслідковує їх раціональне та ефективне використання) можливий лише за раціональної організації суб'єктів управління, насамперед, органів державної влади і органів місцевого самоврядування, оптимального функціонування об'єктів, якими управляють [280, с. 252].

В. В. Цветков у своїх дослідженнях виділяє два поняття: економічна ефективність і цільова ефективність. Економічна ефективність управління визначається як результат діяльності системи управління, що забезпечує досягнення мети, поставленої перед об'єктом управління, за найменших витрат, а цільова ефективність визначається як узгодженість результату з

метою [281, с. 37]. На додаток до цих категорій В. В. Цветков виділяє поняття «організаційна ефективність» і трактує його як оптимальну форму взаємозв'язків елементів системи, яка робить її найбільш ефективною в досягненні поставленої мети. Ця модель свідчить про те, що хоча певні функціональні зв'язки можуть і задовольнити вимоги організації, однак деякі з них ефективніші ніж інші [281, с. 39].

А. Мельник та О. Оболенський виділяють три рівні ефективності: загальна соціальна ефективність (рівень держави та усієї системи державного управління), спеціальна соціальна ефективність (ефективність функціонування суб'єктів державного управління), конкретна соціальна ефективність (ефективність діяльності управлінських органів і посадових осіб) [282, с. 64].

М. Лесечко також пов'язує ефективність із співвідношенням результатів і визначає її як нормований до затрат ресурсів результат дії або діяльності системи на певному інтервалі часу (відношення ефекту до затраченого ресурсу, різниця між ними, ефект за обмеженого ресурсу) [283, с. 221]. Вчений досліджує два основних напрями ефективності: телеологічний та природно-науковий [283, с. 222]. Відповідно до першого напрямку під ефективністю системи розуміється кількісно виражений позитивний вплив, який система вносить у функціонування надсистеми, а в контексті другого передбачається введення фізично вимірюваного критерію ефективності на підставі постулату про фізичну природу зв'язків між системою і надсистемою.

Н. Нижник у своїх дослідженнях з теорії публічного адміністрування виділяє три основних підходи до розуміння ефективності державного управління [284, с. 6]:

1) модель оцінки ефективності за схемою «ресурсне забезпечення діяльності – затрати – результат», яка аналогічна моделі «внесок –

продукт»;

2) модель довготермінової організації Р. Лайкерта, за якою ефективність визначають три групи факторів: а) внутрішньо організаційні чинники (змінні), які перебувають під контролем організації: формальна структура організації, економічна стратегія і соціальна політика, професійно-кваліфікаційний склад персоналу тощо; б) проміжні змінні, що представляють людські ресурси організації: організаційний клімат, ставлення до праці, навички людей, рівень довіри до керівництва, традиції, методи прийняття рішень, способи стимулювання і мотивації діяльності; в) результативні (наслідкові) змінні, які виражають остаточний результат зусиль – зростання і падіння прибутку, зростання чи зниження продуктивності праці, ступінь задоволення потреб тощо;

3) модель захисту збалансованих інтересів суспільства і держави, що проявляється в успішному розв'язанні проблеми оптимального захисту інтересів держави, населення, соціальних груп та окремого громадянина. Ефективність за даної моделі може бути забезпечена лише у разі взаємодії трьох складових: громадян, суспільства (організованого як громадянське за умови розбудови демократичного конституційного ладу. – Авт.) та держави [284, с. 11].

Остання модель, як вбачається, є найбільш відповідною основній меті регулятивної дії конституційно-правових норм у сучасній правовій державі, якою є забезпечення правомірної поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин при здійсненні усіх можливих форм реалізації таких норм.

У цьому контексті слід зазначити, що взаємодія громадянського суспільства та держави є однією з ключових умов реалізації моделі захисту збалансованих інтересів суспільства і держави як основного критерію ефективності конституційно-правових норм.

Виходячи з практичного досвіду розвинутих правових держав світу, можна констатувати, що невід'ємною складовою сучасного глобального конституціоналізму є створення конституційно-правових умов та відповідного нормативного забезпечення функціонування громадянського суспільства як специфічного феномена, що характеризується такими основними ознаками:

1. Високий рівень матеріальної забезпеченості усіх без виключення членів суспільства і детермінований цим високий рівень їх загальної і правової, зокрема конституційно-правової, культури, та правової, зокрема конституційно-правової, свідомості.

2. Високий ступінь самоорганізації та самоврядування, що втілюється, у тому числі, у формуванні, конституційно-правовій об'єктивації та гарантуванні на рівні конкретних механізмів реалізації конституційно-правових норм муніципальної влади як самостійного, окремого від державної виду публічної влади.

3. Відносна самостійність та самодостатність громадянського суспільства як щодо держави, так і щодо інших міждержавних, наддержавних та недержавних інститутів.

4. Побудова громадянського суспільства на конституційно-правових засадах демократичного ладу, що означає високу ефективність фундаментальних конституційно-правових норм про суб'єктивні права та свободи людини і громадянина, їх гарантованість та рівність доступу до користування ними; формування матеріальних та духовних умов, необхідних для забезпечення нормального розвитку суспільства у сферах культури, науки, охорони здоров'я, освіти; політичний та ідеологічний плюралізм тощо.

5. Спрямованість на задоволення матеріальних і духовних потреб людини, створення належних умов для її вільного, всебічного розвитку.

Як справедливо визначає загальні засади співвідношення громадянського суспільства і держави М. М. Марченко, «громадянське суспільство є первинним щодо правової держави» [285, с. 143], тобто завжди спочатку формується громадянське суспільство, а потім на його основі конституюється правова держава як прояв формалізованої та унормованої доктрини конституціоналізму, а конституційно-правові норми виступають юридичною формою відображення соціального змісту, який вже об'єктивно існує у достатньо розвинутому суспільстві.

За слушним міркуванням М. Т. Баймаханова, «процеси формування громадянського суспільства та побудови правової держави нібито підштовхують один одного, взаємно створюють один для одного сприятливі умови та передумови. Обидва ці процеси проходять в цілому та загалом паралельно, хоча у реальному житті один з них може на певний відрізок часу передувати іншому або відставати від нього», але «синхронність» проходження даних процесів, що періодично порушується, з часом відновлюється перебігом суспільного розвитку [286, с. 332].

В той же час, достатній рівень розвитку суспільства все-таки є первинним відносно процесу розбудови правової держави на основі формально-юридичних конституційно-правових норм, сама поява яких завжди детермінується на рівні функціонування суто соціальних механізмів сприйняття та відображення повсякденної дійсності.

Так, у відомій статті Ю. Хабермаса «Право як засіб і право як інститут» відрізняються «матеріально організовані відносини», що існують незалежно від правового регулювання, підпорядковані внутрішньому механізму «неформального» регулювання, та «формально організовані», тобто ті, що вперше виникають у формі правовідносин і не існують раніше в якості відносин «життєвого світу». Формально організовані відносини є результатом застосування у різних сферах суспільного життя права як

засобу соціального управління. Матеріально організовані відносини – це сфери «соціально інтегрованих комунікативних дій», а формально організовані – «системно організованих дій». Таким чином, на погляд вченого, системна інтеграція підпорядкована вимозі раціоналізації суспільного життя, тобто для права як засобу управління достатньо процедурної легітимації, що означає формальну коректність ухваленого нормативно-правового акту [287, с. 130-134].

Водночас, на думку Ю. Хабермаса, там, де вже існують матеріально організовані відносини, легітимоване право може виникати лише у формі обумовленого ними правового інституту, тобто у вигляді правових норм, що не можуть бути легітимовані (а отже, і бути ефективними як регулятор суспільних відносин. – Авт.) виключно через дотримання певної процедури. Вони потребують матеріального обґрунтування, оскільки зачіпають порядок «життєвого світу» і разом з неформальними правилами поведінки створюють основу соціально інтегрованих комунікативних дій, а тому право як інститут не створює нових відносин, не формує їх, а лише регулює ті, що вже існують у суспільстві, і юридизація існуючих суспільних відносин й соціальних інститутів і є, власне, встановленням правових інститутів. У свою чергу, саме правові інститути, як вважає Ю. Хабермас, слугують гарантіями свободи, коли встановлені норми орієнтуються на вже існуючі інститути та юридично відтворюють соціально інтегровані комунікативні дії. При цьому з метою забезпечення свободи правове регулювання соціально інтегрованих сфер не має виходити за рамки принципу верховенства права, адже право є можливим як інститут, що створює «зовнішню конституцію» відповідної сфери «життєвого світу», яка гарантує автономію і одночасно з цим передумови подальшого прогресивного розвитку даної сфери [287, с. 130-134].

У цьому зв'язку, ключове значення для визначення соціальної

ефективності конституційно-правових норм як норм, що регулюють найважливіші соціально інтегровані сфери життєдіяльності соціуму, має ефективність та якість процесу конституційної правотворчості, адже саме на цьому етапі відбувається юридизація та конституціоналізація базових суспільних відносин.

Належний рівень якості та ефективності процесу конституційної правотворчості на концептуальному рівні забезпечує його відповідність основним принципам, які є універсальними у сучасному світовому конституціоналізмі, а саме:

1. Народний характер конституційної правотворчості, тобто безпосередній зв'язок правової, конституційної держави зі своїм народом на рівні максимально широких верств населення (як зауважував з цього приводу Ш. Л. Монтеск'є, «до основних законів демократії належить і той, в силу якого влада видавати закони має належати народу» [288, с. 17]).

2. Демократизм конституційної правотворчості, що виражається у дотриманні демократичної процедури прийняття конституційних нормативно-правових актів парламентом, а також у широкому залученні громадян до правотворчої діяльності, зокрема через процедуру громадського обговорення проектів змін до конституції та проектів конституційних законів, причому така процедура у сучасних умовах може бути забезпечена завдяки інформаційним аспектам соціального механізму регулятивної дії правових норм, який включає до себе і новітні технології розповсюдження правової інформації та здійснення вільного доступу до неї.

3. Законність конституційної правотворчості, тобто усі дії та рішення суб'єктів правотворчого процесу мають ґрунтуватися на нормах конституції та чинного законодавства.

4. Системність конституційної правотворчості, що означає

дотримання внутрішньої логіки при побудові конституційно-правового акту, єдність конституційно-правової системи держави, відповідність локальних нормативно-правових актів загальнодержавним конституційно-правовим нормам.

5. Науковий характер конституційної правотворчості та її зв'язок із правозастосовною практикою, що означає необхідність вивчення та врахування суб'єктами правотворчості соціально-економічної ситуації у суспільстві, об'єктивних потреб суспільного розвитку, необхідності та доцільності конституційно-правового регулювання тих чи інших суспільних відносин. Дотримання вказаних аспектів, за влучним визначенням С. В. Поленіної, дозволяє вважати ухвалені правові норми науково обґрунтованими, а тому – ефективними [289, с. 138]. З іншого боку, важливе значення має стійкий зв'язок правотворчості з правозастосовною практикою, оскільки саме вона дає змогу зробити достовірні висновки щодо ефективності нормативно-правових актів, або навпаки інформує про необхідність їх зміни чи скасування [159, с. 153].

Як зазначає у тому ж соціально орієнтованому дискурсі А. О. Монаєнко, правотворчість є напрямом діяльності держави, що пов'язаний із офіційним закріпленням норм права шляхом формування приписів, їх зміни, доповнення та скасування у відповідних джерелах права [290, с. 336].

Правотворчість спрямована на створення та вдосконалення єдиної, внутрішньо узгодженої системи норм, що регулюють суспільні відносини. Юридичний характер правотворчості визначається процесом надання правовим нормам загальнообов'язкового характеру.

При цьому правотворчість є особливим видом юридичної діяльності, якій властиві такі ознаки: а) вона здійснюється уповноваженими органами держави і в межах законодавчого процесу; б) її результатом є прийняття

нормативно-правових актів; в) вона має організований характер та мету, охороняється та гарантується державою.

Правотворчість виконує ряд функцій: а) регулювання суспільних відносин, оновлення правових норм; б) ліквідація колізій у праві; в) впорядкування нормативно-правового матеріалу тощо [290, с. 336].

При цьому процес правотворчості (зокрема, конституційної, яка є визначальною для формування належних передумов ефективної дії конституційно-правових норм у соціумі. – Авт.) передбачає дотримання таких вимог: відповідність розвитку суспільних відносин, врахування досвіду та існуючих традицій, домінування правової доктрини, дотримання правил законодавчої техніки.

Таким чином, конституційна правотворчість є цілеспрямованою діяльністю, у процесі якої відбувається формування і імплементація до правозастосування конституційно-правових норм уповноваженими суб'єктами конституційно-правових відносин з метою досягнення ефективного регулятивного впливу на базові суспільні відносини.

У наведеному визначенні конституційної правотворчості зазвичай виділяють наступні складові елементи: 1) визначення суб'єкта конституційної правотворчості, уповноваженого прийняти той чи інший нормативно-правовий акт (зазвичай таким суб'єктом у сучасній правовій державі виступає парламент як єдиний законодавчий орган. – Авт.); 2) вибір форми передбачуваного конституційного акта (конституція чи конституційний закон. – Авт.); 3) відповідна особлива процедура, у рамках якої здійснюється підготовка, прийняття або зміна конституційно-правових актів; 4) застосування спеціальних методів і способів підготовки конституційно-правових актів; 5) специфічна прикінцева мета, якою є ефективне регулювання базових суспільних відносин та досягнення відповідної усвідомленої правомірної поведінки суб'єктів конституційно-

правових відносин [291, с. 291; 292, с. 33; 293, с. 24-25].

За аналогією з позиціями, що висловлюються у загальній теорії держави і права, можна визначити, що конституційна правотворчість охоплює весь процес створення конституційно-правової норми, починаючи із зародження ідеї про неї у зв'язку з виявленням потреби в конституційно-правовій регламентації відповідних суспільних відносин, зважаючи на їх важливість та фундаментальний характер для забезпечення нормального суспільного розвитку, і закінчуючи її прийняттям і введенням в дію (імплементацією до конституційного й спеціально-галузевого правозастосування. – Авт.) [294, с. 3].

У процесі правотворчості держава у своїх нормативно-правових актах виражає власну волю. Тому, на думку А. О. Монаєнка, правотворча діяльність держави є складовою її управлінської діяльності, оскільки через правотворчість, тобто прийняття нормативно-правових актів, держава впливає не тільки на розвиток суспільства, але й на врегулювання суспільних відносин, а також шляхом правотворчої техніки [290, с. 337].

Слід зазначити, що в юридичній літературі називаються такі види правотворчості держави за юридичною чинністю актів:

1. Законодавча діяльність, тобто діяльність, пов'язана з підготовкою та прийняттям законодавчих актів (законотворчість). У правотворчості України головну роль відіграє єдиний законодавчий орган держави – Верховна Рада України. Вона має монопольну законотворчу компетенцію, тобто виключне право на прийняття законів, і коло повноважень щодо їх прийняття, передбачені Конституцією та іншими законами, її законотворчість – провідна частина правотворчості й основної конституційно-правової форми прийняття законів державою.

2. Нормотворча діяльність – це діяльність, пов'язана з підготовкою і прийняттям підзаконних актів (підзаконна нормотворчість).

Нормотворчість інших органів публічної влади України (як державна, так і локальна, самоврядна) здійснюється на підставі і відповідно до чинних законів, прийнятих Верховною Радою України [294, с. 3; 295, с. 63-64; 296, с. 18-19; 297, с. 28].

При цьому конституційна правотворчість переважно здійснюється саме у формі законотворчості, оскільки саме закон як акт найвищої юридичної сили, включаючи і саму конституцію як основне галузеве джерело конституційного права, здатен забезпечити належний рівень ефективності регулятивного впливу ухвалених конституційно-правових норм на суспільні відносини.

В цілому, спираючись на означені характеристики ефективності конституційно-правових норм як регулятора базових суспільних відносин, можна сформулювати доктринальні підходи до визначення критеріїв вимірювання рівня такої ефективності.

У цьому контексті слід зазначити, що у науковій літературі існують різні позиції щодо змісту поняття «критерій ефективності». Зокрема, А. С. Пашков і Л. С. Явич вважають загальним критерієм ефективності правових норм систему об'єктивних закономірностей розвитку суспільства, об'єктивні потреби його прогресивного розвитку [298, с. 41]. На думку Є. П. Шикіна, критерієм оцінки правових рішень і заходів є «конкретні результати у розвитку суспільних відносин, до яких воно практично призвело» [299, с. 5]. На погляд іншої групи вчених, критерієм ефективності правової норми може бути лише мета, а саме – її кількісний вираз [300, с. 166].

Водночас, на наш погляд, не можна до кінця погодитися з тезою про те, що загальні цілі розвитку суспільства не можуть слугувати критерієм ефективності правових (зокрема, конституційно-правових. – Авт.) норм через свою загальність, глобальність та неможливість кількісного виміру

[300, с. 166], оскільки: а) значна кількість конституційно-правових норм є загальними, стратегічними, програмовими за своєю іманентною сутністю, що полягає в їх фундаментальному державотворчому і правотворчому характері, а тому їх ефективність слід вимірювати саме за загальним станом правопорядку у суспільстві, який за достатнього рівня ефективності відповідних норм безпосередньо практично виражається у правомірній поведінці суб'єктів конституційно-правових відносин; б) соціально-психологічним ефектом від реалізації конституційно-правових норм є здійснення бажаного, корисного впливу на конституційно-правову свідомість суб'єктів, який також не може бути встановлений математично у конкретному кількісному вимірі; в) ефективність конституційно-правових норм є необхідним підґрунтям для належної реалізації інших галузевих правових норм на рівні конкретних життєвих обставин, виступаючи орієнтиром та засадничими засадами будь-якої галузевого правотворення і правозастосування.

Таким чином, як вбачається, загальним соціальним критерієм ефективності конституційно-правових норм у сучасній правовій державі є їх відповідність основоположному принципу верховенства права, що забезпечує формування єдиного вектору ефективного суспільного розвитку у широкому значенні цієї політико-правової категорії. В іншому випадку, слід було б аналізувати ефективність конституційного законодавства, а не ефективність конституційного права на рівні його норми, які не можна розглядати у відриві від правових принципів, ідей, природних прав людини і громадянина тощо, які також є предметом конституційно-правового регулювання та конституційно-правового гарантування з боку правової держави.

У цьому зв'язку слід погодитися позицією С. П. Головатого, який вважає верховенство права природним законом («законом природи») [301,

с. 1663]. Як справедливо зазначає вчений, «позитивне право... певної національної політичної чи юридичної системи, оформлене як юридичні норми, що містяться в різноманітних офіційних актах, виданих владними органами тієї чи іншої держави, не становлять того, що визначає сутність верховенства права як такого», а, навпаки, «...може лише засвідчити або ж наявність якихось елементів чи ознак верховенства права як явища в рамках певної політичної чи юридичної системи, або ж їхню відсутність» [301, с. 1663].

Виходячи з подібних досить слушних міркувань, саме наявність чи відсутність елементів верховенства права (іншими словами, йдеться про верховенство правового закону, такого закону, який відповідає природним правам і свободам. – Авт.) у конкретній конституційно-правовій нормі слід вважати кількісним критерієм вимірювання рівня її ефективності саме як норми права, а не лише норми закону у формально-догматичному сенсі.

Інший підхід, який розглядає як ефективну таку законодавчу норму, що прийнята компетентним органом публічної влади і якісно реалізується внаслідок забезпечення можливістю державного примусу без безпосередньої прив'язки до внутрішнього природно-правового змісту такої норми, тобто суто формально, притаманний для радянської та, наприклад, сучасної російської правової доктрини, досі побудованої на тоталітарному типі правосвідомості та виключному етатизмі при визначенні юридичних понять.

Так, під егідою державного Інституту законодавства і порівняльного правознавства при Уряді Російської Федерації та НДІ Академії Генеральної прокуратури РФ було видано масштабну колективну монографію «Законність в Російській Федерації» [302], вже в анотації до якій формування правової держави ототожнюється з підвищенням ролі законності в демократичному суспільстві [302, с. 2] замість будь-яких

конотацій до принципу верховенства права або концепції природних прав людини і громадянина, а концепція законності означена як «особливий політико-правовий режим демократичної правової держави» [302, с. 7].

Панування подібних підходів, як здається, не тільки має глибоке соціальне коріння як логічне відображення умов буття російського соціуму, але і в значній мірі пояснює невідповідність конституційних норм та практики їх застосування у правозастосовній практиці РФ, вкрай низьку реальну ефективність конституційно-правових норм, особливо тих, що пов'язані з конституційним забезпеченням природних прав і свобод, тобто йдеться про приклад прямого (у даному випадку – негативного як для формально декларованої «правової держави». – Авт.) впливу соціальних, соціально-психологічних, соціально-економічних, політичних чинників на рівень ефективності норм конституційного права.

Наслідком такого нехтування принципом верховенства права, ігнорування основних принципів як міжнародного, так і національного права, та звеличення формального визначення законності, притаманного для держав з «жорстким» авторитарним та тоталітарним політичним режимом, до яких, безсумнівно, за усіма можливими ознаками відноситься і сучасна РФ, є здійснення зовнішніх актів агресії, окупація територій суверенної держави, попрання прав та свобод людини і громадянина у самій державі, фактична заборона вільного висловлювання власної думки у ЗМІ, тотальний контроль та цензура у культурній й духовній сферах суспільного життя, знищення будь-якої реальної опозиції та недопущення опозиційної діяльності, відсутність вільних виборів та фактична незмінність вищих посадових осіб тощо. Усі перелічені процеси забезпечуються т.з. «законністю» реалізації усіх юридичних процедур в їх формальному сенсі з абсолютним нехтуванням основними правовими принципами, включаючи основоположний принцип верховенства права,

що знаходиться в основі сучасного конституціоналізму як універсального явища.

Таким чином, загальним критерієм ефективності конституційно-правових норм є: на рівні правотворчості – відповідність конституційно-правової норми принципу верховенства права, її першочергова спрямованість на забезпечення природних прав і свобод; на рівні правозастосування – реальна здатність конституційно-правової норми забезпечувати верховенства права як основоположний принцип сучасної конституційної, правової, соціальної, демократичної держави.

Водночас спеціальним критерієм ефективності конкретної конституційно-правової норми як соціального регулятора, на наш погляд, є кінцевий результат її реалізації, що полягає у правомірній поведінці суб'єктів конституційно-правових відносин за умови, що саме такий варіант поведінки був закладений до відповідної норми в якості програмового як корисний, бажаний й необхідний у тих чи інших суспільних відносинах.

Загалом, як зазначають окремі дослідники, ефективність будь-якого виду соціальної діяльності залежить від форм і методів досягнення поставленої мети, що особливо проявляється у виконавчо-розпорядчій діяльності, в роботі апарату державного управління, рівень професійної культури якого є важливим критерієм загальної культури суспільства та впливає на соціально-правове становище в ньому особистості [303, с. 14].

При цьому зазвичай визначають декілька критеріїв вимірювання рівня ефективності тих чи інших соціальних норм в їх широкому значенні регуляторів певних процесів у розвинутому соціумі, що визначає їх вплив на правомірну поведінку належних адресатів. Дані критерії є видовими для родового спеціального критерію ефективності конституційно-правової норми, яким, як вже було визначено, є кінцевий результат її реалізації,

свідомо запрограмований на стадії конституційної правотворчості.

По-перше, це ефективність з погляду необхідності (англ. *indispensable effectiveness*) [304, с. 18], коли основним критерієм є логічний (як відповідь на запитання «Що це дає корисного?»). Подібним критерієм може оцінюватися як діяльність певного конституційного органу з погляду на виправданість самого його існування і визначення загальної та конкретної соціальної користі від його діяльності як у цілому, так і від окремих заходів або напрямів його діяльності, запроваджених проектів, реалізації конкретних завдань і функцій. З іншого боку, логічний критерій є одним з можливих показників оцінки ефективності майбутньої конституційно-правової норми на стадії її проектування, дороблення та ухвалення, адже дає можливість точно встановити як бажану ціль, так і можливі наслідки прийняття та подальшої реалізації такої норми.

По-друге, це ефективність з погляду виконання плану (англ. *plan realization*) [305, с. 24]. Як оцінку результатів діяльності прийнято використовувати показники, що характеризують ступінь виконання доручень або планових (іноді прогнозних) завдань. Прикладом може бути оцінка ефективності реалізації стратегічного курсу України на європейську й євроатлантичну інтеграцію після остаточного ухвалення прийнятих у першому читанні та відправлених до Конституційного Суду України для отримання обов'язкового висновку щодо конституційності відповідних змін і доповнень до Конституції України [306] задля формування подальших правових засад, необхідних для реалізації наділених найвищою юридичною силою в межах національної правової системи конституційних планів і прогнозів.

По-третє, це цільова ефективність (англ. *target effectiveness*) [307, с. 84]. Ефективність конституційно-правових норм у даному випадку визначається як цільова ефективність або ефективність ціле покладання,

тобто правильність вибору і постановки цілей, що відповідають реальним суспільним потребам. Вона може зводитися до задоволення поточних потреб на належному рівні і відкриття перспектив, що означають вихід на нові рівні задоволення суспільних потреб і новий прогресивніший стан. При цьому кількісно виміряти цільову ефективність майже не можливо, але для конкретної оцінки рівня цільової ефективності конституційно-правової норми можна використати такі характеристики, як зручність, надійність, швидкість, стабільність. З іншого боку, пропонується визначати цільову ефективність і за наступною формулою: цільова ефективність = поставлені цілі / реальні потреби [307, с. 85].

По-четверте, це порівняльна ефективність (англ. *relative effectiveness*) [308, с. 25], під якою розуміється відповідність стандартам або найкращим зразкам, прийнятим у світовій практиці, або середньому рівню, який відповідає рівню розвитку продуктивних сил у суспільстві, досягнутому на цей час. Іншими словами, йдеться про два аспекти вимірювання порівняльної ефективності конституційно-правової норми: а) зовнішній – відповідність конституційно-правової норми основним принципам міжнародного права, наднаціональним стандартам інтеграційного об'єднання, учасником або потенційним кандидатом до якого є держава та універсальним закономірностям і стандартам розвитку світового конституціоналізму; б) внутрішній – відповідність конституційно-правової норми принципу верховенства права, її пріоритетна спрямованість на забезпечення природних прав і свобод.

По-п'яте, це критерій розвитку (англ. *development effectiveness*) [309, с. 12], тобто спрямованість конституційно-правової норми на забезпечення реального прогресу у суспільному розвитку та її реальна здатність забезпечувати конституційну модернізацію суспільства у відповідності до існуючих суспільних потреб та обраної загальної стратегічної моделі

конституційної реформи.

По-шосте, це реактивна ефективність (англ. challenge effectiveness) [310, с. 271]. Цей різновид ефективності визначає точність, адекватність, швидкість і чіткість реакцій законодавця на суспільні виклики і проблеми, що на конституційно-правовому правотворчому проявляється у своєчасному ухваленні необхідних у цій ситуації (а отже, достатньо ефективних. – Авт.) конституційно-правових норм.

По-сьоме, це економічна ефективність конституційно-правових норм, тобто їх здатність, з одного боку, бути реалізованими в межах наявних можливостей державного бюджету, а з іншого – приносити позитивний економічний ефект для держави і суспільства з точки зору їх здатності впливати на процес розбудови економічно розвинутої і водночас соціальної держави. Іншими словами, йдеться про необхідність належним чином фінансово та матеріально-технічно забезпечити ефективну реалізацію кожної конституційно-правової норми. Так, наприклад, норми Конституції України, що регулюють інститут місцевого самоврядування, можуть бути достатньо ефективними виключно за умови делегування територіальним громадам та створеним ними органам місцевого самоврядування належного обсягу повноважень та фінансових й матеріально-технічних ресурсів, що є ключовим завданням конституційної децентралізації як стрижневого елемента загальної конституційної модернізації та реформування. З іншого боку, соціально-економічна ефективність конституційно-правових норм може бути встановлена на основі аналізу негативних соціальних індикаторів, таких, як, наприклад, нерівноправ'я, збереження безробіття, бідності, обмеження доступу до вертикальної мобільності, освіти, послуг охорони здоров'я через матеріальне положення громадян. У такому значенні соціально-економічна ефективність нормативних приписів найбільш близька до понять соціальної

справедливості і суспільного благополуччя або блага. У будь-якому випадку, її не можна вимірювати виключно показником внутрішнього валового продукту (ВВП) на душу населення, оскільки ВВП завжди розподілений нерівномірно, і окремі категорії населення завжди перебувають у гіршому порівняно з іншими становищі [311, с. 51].

У будь-якому випадку, ефективність кожної окремої конституційно-правової норми слід розглядати у загальному контексті конституційної ідеології та конституційної стратегії суспільного розвитку, тобто не з точки зору суто механістичної реалізації формально-юридичної норми, а з позицій можливості реального забезпечення прийняттям та реалізацією відповідних норм конституційних принципів і визнання природно-правової природи доктрини і практики конституціоналізму у регулюванні базових суспільних відносин.

Як справедливо зазначає І. Д. Сліденко, «система може функціонувати з більшим чи меншим ступенем ефективності або взагалі не працювати, тобто бути формальною», адже «формальна система завжди є атрибутивною, оскільки реальні механізми здійснення публічної влади і відносин у соціумі є латентними та відрізняються від задекларованих на нормативному рівні (СРСР)» [312, с. 36].

На погляд вченого, основна проблема з точки зору забезпечення дієздатності конституційної системи полягає у тому, яким чином забезпечити дієздатність системи взагалі, а також її ефективність і реальність [312, с. 37].

Так, дієздатність системи як такої забезпечується формальним встановленням (конституціоналізацією. – Авт.) конституційно-правових норм щодо основ громадянського суспільства, форми державного правління, територіального устрою і політичного режиму, конституційно-правового статусу особистості тощо.

У свою чергу, реальність конституціоналізму та відповідної конституційної системи означає послідовну реалізацію у правозастосовній практиці формально задекларованих конституційно-правових норм.

Нарешті, ефективність конституціоналізму у подібній парадигмі можна визначити як забезпечення оптимального функціонування конституційної системи, включаючи систематичну конституційну модернізацію існуючих норм, інститутів та галузі в цілому.

До основоположних конституційних принципів як фундаментальної основи та інтегративного показника загальної ефективності конституційно-правових норм у сучасній правовій державі, без втілення яких неможливим є забезпечення дієздатності та реальності конституціоналізму, відносяться:

1. Народний суверенітет, який у сенсі «народовладдя», за слушним зауваженням А. О. Селіванова, «...є частиною органічної теорії вищого порядку – визнання пріоритету прав і свобод людини, волі індивідів як носіїв соціальних і культурних цінностей громадянського суспільства» [313, с. 62]. При цьому важливо, що «народ не претендує, а природно є носієм усієї влади з необмеженим потенціалом суспільного впливу на всі інші похідні інститути влади, об'єднані державою», тобто «...є від природи носієм верховної влади і сувереном без будь-яких обмежень і здатний реалізувати свою волю стосовно державних та інших владних органів» [313, с. 66]. Отже, у сучасній правовій державі жодна конституційно-правова норма не може вважатися ефективною, якщо вона ігнорує принцип народного суверенітету, не є спрямованою на забезпечення прав і свобод індивіда або не визнає і не втілює тим чи іншим чином волю народу як єдиного можливого першоджерела правотворчості щодо організації та удосконалення суспільної життєдіяльності, включаючи функціонування безпосередньо утворених

ним інститутів публічної влади.

2. Демократизм, побудований на поділі державної влади на гілки, тобто можливість громадян впливати на зміст рішень, що ухвалюються державою [312, с. 43]. При цьому ефективність конституційно-правових норм у правовій державі залежить від встановлення демократичного політичного режиму як на нормативно-правовому, так і на правозастосовному рівні, оскільки за інших умов ефективність права (а не ефективність закону у вузькому, формально-догматичному, значенні цієї категорії. – Авт.) є принципово неможливою, не відповідаючи народовладдю та пріоритету індивідуальних прав і свобод як ключовій універсальній конституційній парадигмі сучасності.

3. Ідеологічний, політичний, економічний плюралізм (ст. 15 Конституції України) [56], що на практично-праксіологічному рівні реалізації конституційно-правових норм означає забезпечення юридичної рівності в ідеологічній, політичній, економічній сферах життєдіяльності соціуму відповідно. За визначенням П. П. Шляхтуна, під плюралізмом слід розуміти «принцип організації суспільного життя, що означає багатоманітність суб'єктів і форм суспільної діяльності» [314, с. 346]. Іншими словами, ті конституційно-правові норми, які не забезпечують багатоманітність суб'єктів і форм суспільної діяльності в ідеологічній, політичній, економічній сферах, не можуть вважатися ефективними в якості інструменту забезпечення існування правової держави та функціонування доктрини конституціоналізму як такої. У свою чергу, принцип монізму як антагоністична протилежність принципу плюралізму може бути концептуальною основою ефективної реалізації норми законодавства у вузькому розумінні цього поняття, але не ефективності правової норми, що має природно-правове, а не суто формально-догматичне, підґрунтя. При цьому межі плюралізму встановлюються

самою конституцією або іншими джерелами конституційного права, виходячи із логіки цілей держави та соціуму [312, с. 43], оскільки безмежний плюралізм так само, як монізм, здатен зруйнувати засадничі основи конституційного ладу, загрожуючи не тільки ефективній реалізації конституційно-правових норм, але і принциповим основам існування конституціоналізму загалом.

4. Правова та соціальна державність, під якою у теорії держави і права розуміється політична організація суспільства, у якому право пов'язує і підкоряє собі державну владу, а основні права особи та її соціальна безпека складають зміст свободи, заснованої на законах, які приймаються і піддаються зміні законним шляхом [21, с. 153].

5. Пріоритет й непорушність прав та свобод людини і громадянина (конституційний гуманізм або людиноцентризм), конкретизація чого знаходить свій прояв у ст. 3 Конституції України («Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави») [56].

Зазначені загальні конституційно-правові принципи в інтегрованому вигляді складають основоположний принцип та фундаментальну ідею, покладену до основи сучасного конституціоналізму, яким є принцип верховенства права у його інтерпретації як верховенства правового закону, тобто принцип верховенства породжує принцип конституційної законності як вимогу відповідності конституційно-правових норм загальним принципам права та одночасно верховенство цих норм щодо норм будь-яких інших законів та підзаконних актів у державі. У свою чергу, конституційність норми права – це, насамперед, її відповідність основним

конституційним принципам, а отже, і необхідна умова її ефективності у досягненні мети затвердження та зміцнення конституційної правової держави як природної форми організації суспільного життя [451].

Більше того, ефективність правової системи держави в цілому визначається її здатністю практично втілювати у регулюванні функціонування соціуму загальні конституційні принципи, а сама правова система, за вдалим висловом Ю. С. Шемшученка, виступає інтегральним показником суспільних перетворень [315, с. 11], що відбуваються, у тому числі, на найвищому, базовому рівні конституційної модернізації суспільства.

Отже, в результаті проведеного дослідження концептуальних підходів до визначення рівня ефективності конституційно-правових норм можна дійти до таких найважливіших висновків: а) модель захисту збалансованих інтересів суспільства і держави як основного критерію ефективності конституційно-правових норм є найбільш відповідною основній меті регулятивної дії конституційно-правових норм у сучасній правовій державі, якою є забезпечення правомірної поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин при здійсненні усіх можливих форм реалізації таких норм; б) конституційна правотворчість є цілеспрямованою діяльністю, у процесі якої відбувається формування і імплементація до правозастосування конституційно-правових норм уповноваженими суб'єктами конституційно-правових відносин з метою досягнення ефективного регулятивного впливу на базові суспільні відносини; в) значна кількість конституційно-правових норм є загальними, стратегічними, програмовими за своєю іманентною сутністю, що полягає в їх фундаментальному державотворчому і правотворчому характері, а тому їх ефективність слід вимірювати саме за загальним станом правопорядку у суспільстві, який за достатнього рівня ефективності відповідних норм

безпосередньо практично виражається у правомірній поведінці суб'єктів конституційно-правових відносин; г) соціально-психологічним ефектом від реалізації конституційно-правових норм є здійснення бажаного, корисного впливу на конституційно-правову свідомість суб'єктів, який не може бути встановлений математично у конкретному кількісному вимірі; д) ефективність конституційно-правових норм є необхідним підґрунтям для належної реалізації інших галузевих правових норм на рівні конкретних життєвих обставин, виступаючи орієнтиром та засадничими засадами будь-якої галузевого правотворення і правозастосування; є) загальним соціальним критерієм ефективності конституційно-правових норм у сучасній правовій державі є їх відповідність основоположному принципу верховенства права, що забезпечує формування єдиного вектору ефективного суспільного розвитку у широкому значенні цієї політико-правової категорії; ж) загальним юридичним критерієм ефективності конституційно-правових норм є: на рівні правотворчості – відповідність конституційно-правової норми принципу верховенства права, її першочергова спрямованість на забезпечення природних прав і свобод; на рівні правозастосування – реальна здатність конституційно-правової норми забезпечувати верховенства права як основоположний принцип сучасної конституційної, правової, соціальної, демократичної держави; з) спеціальним юридичним критерієм ефективності конституційно-правової норми як соціального регулятора є кінцевий результат її реалізації, що полягає у правомірній поведінці суб'єктів конституційно-правових відносин за умови, що саме такий варіант поведінки був закладений до відповідної норми в якості програмового як корисний, бажаний й необхідний у тих чи інших суспільних відносинах; і) ефективність правової системи держави визначається її здатністю практично втілювати у регулюванні функціонування соціуму загальні конституційні принципи, а

сама правова система виступає інтегральним показником суспільних перетворень що відбуваються, у тому числі, на найвищому, базовому рівні конституційної модернізації суспільства.

Висновки до розділу 3

У результаті проведеного дослідження ефективності регулятивного впливу конституційно-правових норм у національній системі права можна дійти до таких найважливіших висновків:

1. Під реалізацією конституційно-правових норм у сучасній правовій державі слід розуміти процес їх безпосереднього втілення у поведінці суб'єктів конституційно-правових відносин шляхом здійснення ними певних дій (активна реалізація) або утримання від тих чи інших дій (пасивна реалізація).

2. Основними формами реалізації конституційно-правових норм є їх дотримання, виконання, використання, а специфічною (непрямою) формою – застосування.

3. У сучасних умовах розвитку системи права ефективність реалізації конституційно-правових норм безпосередньо залежить від якості конституційної правотворчості, основними критеріями якої є належна мета конституційно-правового регулювання, юридична законодавча техніка, діалектичний зв'язок з іншими конституційно-правовими нормами та внутрішня здатність конкретної норми формувати правомірну поведінку індивіда в усіх подібних фактичних ситуаціях.

4. Соціальний механізм регулятивної дії конституційно-правових норм складається з сукупності соціальних, соціально-психологічних та інформаційних регулюючих факторів.

5. Юридичний механізм регулятивної дії конституційно-правових

норм концептуально ґрунтується на інституті конституційно-правової відповідальності, як позитивної, так і негативної, причому основним юридичним чинником ефективності конституційно-правових норм є позитивна відповідальність суб'єктів конституційно-правових відносин, тобто їх належне, сумлінне ставлення до реалізації цих норм, юридичним наслідком чого є правомірна, у тому числі – соціально активна, поведінка, яка закладена в якості бажаної кінцевої мети нормативно-правового регулювання до текстуального змісту конституційно-правових норм.

6. Соціальний та юридичний механізми регулятивної дії конституційно-правових норм на суспільні відносини мають загальну мету, якою є правомірна поведінка адресатів – суб'єктів конституційно-правових відносин, але для досягнення даної мети застосовуються різні способи та заходи впливу – якщо для соціального механізму характерним є політичний, соціально-економічний, моральний, інформаційний вплив, то можливості юридичного механізму обмежені змістом чинних правових норм та спрямовані на їх безпосередню формально-юридичну реалізацію у життєдіяльності соціуму.

7. Модель захисту збалансованих інтересів суспільства і держави як основного критерію ефективності конституційно-правових норм є найбільш відповідною основній меті регулятивної дії конституційно-правових норм у сучасній правовій державі, якою є забезпечення правомірної поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин при здійсненні усіх можливих форм реалізації таких норм.

8. Конституційна правотворчість є цілеспрямованою діяльністю, у процесі якої відбувається формування і імплементація до правозастосування конституційно-правових норм уповноваженими суб'єктами конституційно-правових відносин з метою досягнення ефективного регулятивного впливу на базові суспільні відносини.

9. Значна кількість конституційно-правових норм є загальними, стратегічними, програмовими за своєю іманентною сутністю, що полягає в їх фундаментальному державотворчому і правотворчому характері, а тому їх ефективність слід вимірювати саме за загальним станом правопорядку у суспільстві, який за достатнього рівня ефективності відповідних норм безпосередньо практично виражається у правомірній поведінці суб'єктів конституційно-правових відносин.

10. Соціально-психологічним ефектом від реалізації конституційно-правових норм є здійснення бажаного, корисного впливу на конституційно-правову свідомість суб'єктів, який не може бути встановлений математично у конкретному кількісному вимірі.

11. Ефективність конституційно-правових норм є необхідним підґрунтям для належної реалізації інших галузевих правових норм на рівні конкретних життєвих обставин, виступаючи орієнтиром та засадничими засадами будь-якої галузевого правотворення і правозастосування.

12. Загальним соціальним критерієм ефективності конституційно-правових норм у сучасній правовій державі є їх відповідність основоположному принципу верховенства права, що забезпечує формування єдиного вектору ефективного суспільного розвитку у широкому значенні цієї політико-правової категорії.

13. Загальним юридичним критерієм ефективності конституційно-правових норм є: на рівні правотворчості – відповідність конституційно-правової норми принципу верховенства права, її першочергова спрямованість на забезпечення природних прав і свобод; на рівні правозастосування – реальна здатність конституційно-правової норми забезпечувати верховенства права як основоположний принцип сучасної конституційної, правової, соціальної, демократичної держави.

14. Спеціальним юридичним критерієм ефективності конституційно-правової норми як соціального регулятора є кінцевий результат її реалізації, що полягає у правомірній поведінці суб'єктів конституційно-правових відносин за умови, що саме такий варіант поведінки був закладений до відповідної норми в якості програмового як корисний, бажаний й необхідний у тих чи інших суспільних відносинах.

15. Ефективність правової системи держави визначається її здатністю практично втілювати у регулюванні функціонування соціуму загальні конституційні принципи, а сама правова система виступає інтегральним показником суспільних перетворень що відбуваються, у тому числі, на найвищому, базовому рівні конституційної модернізації суспільства.

РОЗДІЛ 4

ЕФЕКТИВНІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ НОРМ У ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ МІЖДЕРЖАВНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ОБ'ЄДНАНЬ

4.1. Поняття та сутність сучасних інтеграційних процесів

Сучасні процеси міждержавної інтеграції здійснюють безпосередній вплив на зміст, систему гарантій й правозастосовних механізмів та рівень ефективності конституційно-правових норм, адже передбачають гармонізацію конституційного законодавства та європейського права, включаючи новітній феномен наднаціонального регулювання, який можна прослідкувати на прикладі такого унікального інтеграційного об'єднання, як Європейський Союз.

У цьому контексті слід погодитися з М. М. Микієвичем, на погляд якого виникнення спільної політики інтеграційного об'єднання (що, у свою чергу, внутрішньо зумовило принципову можливість прямого нормативного впливу на конституційні правопорядки держав-членів. – Авт.) було зумовлене необхідністю поширення діяльності ЄС на політичну сферу, яка мала вивести об'єднання на глобальний рівень розвитку, а саме – ввести його у сферу міжнародних відносин. Це був об'єктивний процес, пов'язаний зі зростанням інституціонального значення ЄС у світі та перетворенням його в одного з найпотужніших акторів міжнародних відносин [316, с.].

Як слушно зазначає у зв'язку з цим Ж.-Ж. Сюрена, відомий французький дипломат, колишній представник Франції в Західноєвропейському Союзі, «ЄС є єдиною багатонаціональною організацією в сьогodнішньому світі, яка має всі інструменти глобальної

політики: він є головним спонсором офіційної допомоги розвитку, він має найбільш розвинуту кооперацію з третіми країнами і нині готується взяти на себе завдання, включаючи військові, щоб справлятися з кризовими ситуаціями» [317, с. 18-19].

Водночас еволюційний процес виникнення і трансформації політичної співпраці держав-членів ЄС є досить складним, багатоманітним і таким, що має досить глибоке історико-правове коріння та суспільно-політичну детермінацію. Так, у вимірі попередніх століть, що передували створенню ЄС, можна відзначити наявність декількох теоретичних проектів європейських зовнішньополітичних союзів з метою гарантування спільної безпеки. Зокрема, слід відзначити, що концептуальні моделі забезпечення співробітництва, зокрема – у сфері забезпечення міжнародної безпеки, у Європі на зазначеному етапі мали яскраво виражений регіональний характер, що дає підстави безпосередньо пов'язувати їх виникнення з концепцією об'єднаної Європи як суб'єкта здійснення зовнішньої політики. Так, на думку В. Копійки та Т. Шинкаренка, «розглядаючи порушення міжнародної безпеки як першопричину суперечностей, що спричиняють війни, прихильники «єдиної Європи» висловлювалися за потребу утворення наднаціонального об'єднання, яке б керувалося, передусім, спільними інтересами, а не інтересами окремих держав» [318, с. 128]. М. М. Микієвич прямо зазначає, що «проблема реального втілення в життя міжнародної безпеки була основою всіх ідей, які впродовж століть формували концепцію об'єднаної Європи» [316, с. 144].

У цьому зв'язку доцільно зробити висновок про першочергове значення вказаних теоретичних та практичних проектів для поступового формування концепції наднаціонального (за великим рахунком, т.з. «надконституційного». – Авт.) правового регулювання та визнати їх

початковою формою наукових роздумів не тільки про регіональне об'єднання європейських держав, але, в першу чергу, й про створення інтеграційного об'єднання, що мав би сприяти досягненню загальних інтересів держав-членів шляхом прямої правотворчості та уніфікованого конституювання стандартизованих норм.

Отже, необхідно відзначити чіткі риси певної наднаціональності такого органу, що прослідковуються у багатьох творах минулих історичних епох. Наприклад, А. Данте вважав, що єдиною умовою забезпечення стабільності на європейському континенті є створення об'єднаної держави під началом верховного правителя, який повинен керувати Європою, опираючись на федерацію підлеглих йому держав, маючи на увазі створення особливої конфедеративної християнської республіки. На його думку, єдина імперія необхідна для настання на землі вічного миру й припинення суперечок князів і королів. Імператор, будучи єдиним законним власником усієї землі, не прагнуче до набуття чужої власності. Об'єднання людства в такій державі не спричинить знеособленої уніфікації, і місцеві свободи та самоуправління повинні бути збережені. В такій «світовій державі» настане «повнота часів»ю – загальне благополуччя і благоденство, оскільки лише законність, справедливість і матеріальна забезпеченість можуть сприяти «в людях благоволінню» і досягненню вищої цілі – спасінню душі [319, с. 220], і саме подібний суспільний порядок автор вважав ідеальною за ефективністю соціального регулювання моделлю спільного буття схожих за онтологічними цілями та способами виробництва соціумів.

Одним з перших конкретних проектів формування своєрідної європейської міждержавної організації зі спільною зовнішньою та безпековою політикою, що був розроблений на державному рівні, справедливо вважається Проект, запропонований чеським королем Іржи

Подебрадом у 1464 р. На думку В. М. Корецького, цей Проект мав високу роль та значення у формуванні системи організації миру і безпеки на конкретному історичному етапі. Крім того, В. М. Корецький дав глибокий аналіз низки положень Проекту з огляду на сучасні принципи міжнародного права, зокрема, принципи Статуту ООН, зазначивши важливу схожість між ними, а також вказав на таку суттєву рису Проекту, як рівність суб'єктів, що, в свою чергу, перегукується із принципом рівності держав як одним з основних принципів сучасного міжнародного права. За його словами, «цей договір, з огляду на згадану рису (рівність), був значною мірою вже не феодальним, якому були властиві риси ієрархії. Це виявлялося у тому, що він не був замкнутим договором, оскільки відкривав можливість приймати в його члени будь-якого християнського короля, князя чи магната, які поки що не входять у цю єдність» [320, с. 224]. Особливе історично-правове значення Проекту Іржи Подебрада той же В. М. Корецький вбачає у «його головній меті: турботі про мир, мир справжній, чистий, і міцний на вічні часи, його конкретності та реалістичності. Ідеї миру, втілені в Проекті, звучали і для наступних поколінь, вони розвивалися і ширилися, відірвавшись від історичних умов, які їх породили... Вони були сформульовані за покликом народу, увійшли в ідейну спадщину народів, набули загальнолюдського характеру. Проект тому став видатною історичною пам'яткою, головні ідеї якої живуть і розвиваються відповідно до нової історичної епохи, нових конкретних умов» [320, с. 226].

Слід зазначити, що, не дивлячись на «конкретність та реалістичність», Проект Іржи Подебрада не був реалізований, як вбачається, з вказаних вище причин невідповідності конкретно-історичних умов та стану розвитку міжнародного й внутрішньодержавного (конституційного) права до закладених у ньому ідей мирного

співіснування та координації дій суверенних держав у сфері міжнародної безпеки, але найважливішими у ньому є ті відмінності, що відрізняють цей Проект від більш утопічних ідей інших середньовічних авторів, серед яких можна відзначити наступні: по-перше, запропоноване утворення не є наднаціональним, натомість враховується принцип суверенітету держав, оскільки Іржи Подебрад шукав більш тісних відносин з королями Франції, Польщі, Угорщини та Венецією як з рівними суб'єктами міжнародних відносин з метою створення певних гарантій колективної безпеки; по-друге, такий союз не був абсолютно закритим, адже будь-яка держава християнського світу могла бути прийнята до нього; по-третє, вперше утверджувався історично-правовий прообраз такого принципу сучасного міжнародного права, як рівність держав, а також концепції всезагальної безпеки в цілому, що є юридично втіленим у нормах та принципах Статуту ООН. Отже, вказаний Проект став першою комплексною теоретичною розробкою прообразу міждержавного інтеграційного європейського об'єднання зі спільною зовнішньою політикою, який, водночас, навряд чи міг бути реалізований на відповідному конкретно-історичному етапі, зважаючи на особливості правової свідомості та тогочасне розуміння абсолютної суверенної самостійності необмежених монархів як одноосібних носіїв суверенітету.

Таким чином, політико-правова обстановка у Європі на протязі всієї попередньої історії складалася тим чином, що, не дивлячись на виражену у багатьох проектах на протязі століть необхідність втілення інтеграційних ідей, до початку 70-х рр. ХХ ст. співпраця держав-членів Європейських Співтовариств у політичній сфері не була формалізована на інституційній основі. Необхідно, однак, згадати, інтеграційний проект К. Фуше 1961 р., представлений Францією і спрямований на створення в рамках Європейських Співтовариств політичного союзу в таких сферах, як

зовнішня політика, оборона та захист прав людини (тобто, по суті, йшлося про становлення концепту наднаціонального регулювання традиційних внутрішньодержавних сфер – об'єктів конституційно-правових норм. – Авт.). Цей документ передбачав формалізацію зазначених сфер співпраці у рамках Співтовариств шляхом створення відповідних організаційно-правових форм, що виходили із засад традиційного міждержавного співробітництва [321, с. 108].

У підсумку створення необхідних передумов для початку процесів інтеграції у європейському політико-правовому просторі, наприкінці 60-х років ХХ ст. практично усі держави-члени Європейських Співтовариств офіційно висловилися на користь власної політичної інтеграції, зібравшись у грудні 1969 р. в м. Гаазі (Нідерланди) на міжурядовий саміт. Рада міністрів Європейського Співтовариства схвалила доповідь Е. Давігнона, у якій проголошено, що «саме у сфері спільної зовнішньої політики ми повинні довести світу, що Європа є політичною реальністю». Міжурядовий саміт уповноважив міністрів закордонних справ держав-членів Європейських Співтовариств «вивчити найліпший шлях досягнення прогресу у сфері політичної уніфікації», враховуючи їхні досягнення в економічній сфері, зокрема, вступ у завершальну стадію формування спільного ринку, що дає змогу взяти на себе відповідальність за перехід до наступного етапу розвитку Європейських Співтовариств [322, с. 16].

На саміті у м. Люксембурзі в жовтні 1970 р. міністри закордонних справ держав-членів Європейських Співтовариств ухвалили Заяву стосовно здійснення координації міждержавної співпраці у сфері зовнішньої політики, в якій, зокрема, передбачено проведення двічі в рік зустрічей міністрів закордонних справ Європейських Співтовариств та створення спеціального Політичного комітету голів міністерств закордонних справ разом із відповідними робочими групами для

підготовки обговорення конкретних питань стосовно ведення спільної зовнішньої політики. Надалі кількість таких зустрічей міністрів закордонних справ було збільшено до чотирьох разів у рік [321, с. 68].

Таким чином, в цілому можна констатувати, що в рамках Європейських Співтовариств на міждержавному політичному рівні навіть до інституалізації та формалізації спільної зовнішньої політики вказане питання активно розроблялося шляхом проведення відповідних зустрічей на найвищому рівні зовнішніх зносин, що спричинило значний вплив на розширення меж інтеграційного правового регулювання через його інвазію до національних конституційних правопорядків через традиційні сфери конституційно-правового регулювання.

Цілком закономірним результатом такого обговорення питань формування спільної зовнішньої політики на офіційному міждержавному рівні, як вбачається, стало прийняття Єдиного Європейського акта 1986 р. (набув чинності у 1987 р.) (далі – ЄЄА) [323]. Згідно з ЄЄА, Європейські Співтовариства на підставі Європейського політичного співробітництва зобов'язалися «спільно сприяти реальному просуванню до європейської єдності», підтвердивши, що ця єдність зумовлює розвиток основних засад, передбачених Люксембурзькою 1970 р., Копенгагенською 1973 р. і Лондонською 1983 р. заявами, Урочистою декларацією про Європейський Союз 1983 р., а також здійснюваною у цій сфері практикою держав-членів. Отже, зазначений договір певною мірою інституціоналізував Європейське політичне співробітництво, що має діяти в рамках Європейських Співтовариств. Наприклад, згідно зі ст. 2 ЄЄА, вищим органом, що ухвалює рішення стосовно Європейських Співтовариств та Європейського політичного співробітництва є Європейська Рада, яка складається з голів держав та урядів держав-членів та голови Комісії Європейських Співтовариств за сприяння міністрів закордонних справ та одного з членів

Комісії і яка збирається не рідше, ніж два рази у рік. До механізму Європейського політичного співробітництва належать також зустрічі міністрів закордонних справ та члена Комісії, які проводять не рідше, ніж чотири рази у рік (п. «а» ч. 3 ст. 30 ЄСА). Передбачено також, що питання, які стосуються ЄПС, зокрема у сфері зовнішньої політики, можна обговорювати під час сесій Ради ЄС. Стосовно діяльності інших органів, що належать до механізму Європейського політичного співробітництва, то згідно з Договором Комісія є повноправною його учасницею, а з метою забезпечення тісної взаємодії з Європейським Парламентом у рамках ЄПС держава-член, яка на той момент головує в Раді ЄС, зобов'язана регулярно інформувати Парламент про питання, які стосуються зовнішньої політики, та намагатися, щоб думку його членів враховували належно (статті 3 та 4 ЄСА). В Акті, однак, не визначено конкретного механізму врахування цієї думки і практично питання вирішували шляхом ухвалення Радою ЄС рішень за участю Європейського Парламенту.

Отже, щодо процесу становлення та розвитку політичної (фактично, надконституційної, наднаціональної. – Авт.) функції ЄС як окремого предмета правового регулювання європейського права у вузькому значенні загалом можна зробити висновок про те, що саме програма поглиблення співробітництва між державами-членами, яка була визначена в Єдиному Європейському Акті та реалізована практикою його застосування, привела до підписання 7 лютого 1992 р. Маастрихтського договору і створення Європейського Союзу не тільки як економічного, але і політичного об'єднання держав [324, с. 480], що зумовило сучасні тенденції формування прямого впливу інтеграційного об'єднання на конституційні правопорядки суверенних держав – його учасниць. Згідно з пунктом 12 статті 30 ЄСА, через п'ять років після набуття чинності цього Акта, тобто 1992 р., його учасники повинні були вивчити питання про

перегляд Розділу III, який стосується європейського співробітництва у сфері зовнішньої політики [324, с. 481], яка також є безпосереднім предметом конституційно-правового регулювання через відповідні конституційно-правові норми.

В результаті нормативного формально-юридичного аналізу відповідних положень можна зробити висновок, що Маастрихтський договір не скасував установчих договорів Європейських Співтовариств та Єдиного Європейського Акта 1986 р., передбачивши внесення до них відповідних змін і доповнень, у тому числі стосовно політичних аспектів співробітництва, адже ще в Преамбулі Договору про ЄС держави-члени зобов'язалися «вести спільну зовнішню політику та політику безпеки, включаючи розробку відповідно до обставин спільної оборонної політики, яка могла б привести з часом до створення спільних сил оборони, зміцнюючи цим самим ідентичність Європи як єдиного цілого та її незалежність як чинника зміцнення миру, безпеки та сприяння прогресу в Європі й у всьому світі». Згідно зі статтею «В» Маастрихтського договору, ЄС ставить перед собою такі цілі: а) сприяти стійкому і гармонійному економічному та соціальному прогресу, особливо шляхом створення простору без внутрішніх кордонів, економічного і соціального об'єднання й укладення економічного та валютного союзу, у кінцевому підсумку введення єдиної валюти відповідно до положень цього Договору; б) сприяти утвердженню його індивідуальності на міжнародній арені, особливо шляхом провадження спільної зовнішньої політики і спільної політики безпеки, включаючи в подальшому можливе оформлення спільної оборонної політики, яка могла б привести з часом до створення загальних сил оборони; в) посилити захист прав та інтересів громадян держав-членів через уведення громадянства Союзу; г) розвивати тісне співробітництво в галузі правосуддя та внутрішніх справ.

Отже, Маастрихтський договір обумовив міжурядову структуру Європейського Союзу та визначив необхідність проведення спільної зовнішньої політики і політики безпеки як однієї з трьох основних опор ЄС, а саме – другої опори, і у такий спосіб через текст зазначеного міжнародного договору було здійснено інституалізацію сфери зовнішньої політики в межах ЄС з досить глибоким рівнем інтеграційних процесів не тільки в економічній (яка історично є першою стратегічною метою створення ЄС. – Авт.), але і в політичній сфері, що стало логічним продовженням процесу створення об'єднаної Європи як міждержавного об'єднання особливого роду з правовими елементами наднаціональності, у тому числі – в частині розробки спільної зовнішньої політики та політики безпеки (СЗППБ), що базується на нормах спільного європейського права та загальних політико-правових інститутах ЄС як самостійної правової системи з усіма підсистемами, притаманними національним правовим системам у традиційному значенні відповідної загальної теоретичної категорії.

У такому контексті необхідно відзначити, що Маастрихтський договір у формально-юридичному аспекті відіграв вирішальну роль щодо становлення зовнішньополітичної функції ЄС, втіленої у проведенні СЗППБ, адже вперше імперативною нормою міжнародного права зовнішня політика була віднесена до компетенції наддержавних інституцій, створених на рівні іншої правової системи, ніж внутрішні правові системи держав-членів відповідного регіонального міждержавного інтеграційного об'єднання.

Іншими словами, йдеться про унікальний феномен формування на сучасному етапі європейської міждержавної інтеграції політичної функції інтеграційного об'єднання як дієвого механізму впливу на конституційні правопорядки держав-членів та держав, що мають стратегічною метою

вступ до такого об'єднання, а отже – і на загальну ефективність конституційно-правових норм в межах національних правових систем вказаних держав.

При цьому, здійснюючи праксіологічний аналіз такої складної та багатогранної категорії, як «інтеграція», варто зазначити, що генетично за своєю сутністю будь-яка сучасна держава перманентно знаходиться у процесі встановлення різноманітних відносин з іншими державами. Такі відносини будуються на двосторонньому, багатосторонньому, регіональному, субрегіональному та універсальному рівнях. Розглядаючи такі процеси на сучасному етапі, необхідно усвідомити, що сьогодні відбувається швидка еволюція міжнародних інституціональних структур, поява та активізація функціонування нових міжнародних організацій, що розвиваються відповідно до об'єктивації інтересу держав до співробітництва у відповідній сфері. При цьому сучасні інтеграційні процеси дедалі більше виступають як результат формування та розширення глобального чи регіонального правового простору, який принципово є можливий лише за умови визнання взаємозалежності та взаємодії різних держав, а також їх правових систем, у тому числі – на первинному рівні норм права [325, с. 10].

Слід зазначити, що дослідженню інтеграційних процесів, які являють собою особливий тип взаємин між суверенними державами, присвячено чимало праць учених і фахівців у галузі політології, соціології, економічної теорії, юриспруденції, зокрема в науці конституційного й міжнародного права. Більше того, процеси європейської міждержавної інтеграції у наукових дослідженнях стали сприятливим ґрунтом для появи безлічі різноманітних доктринальних поглядів і теорій на таке явище, як інтеграція в цілому, адже завдяки аналізу теоретичних моделей розвитку, визначенню онтологічного змісту та ознак відповідних наукових категорій можна

прогнозувати як безпосередньо саму інтеграційну динаміку, так і кінцевий, телеологічний результат інтеграційного процесу [325, с. 12].

Нині розвиток відносин України з окремими державами вже вийшов на певний рівень міждержавного стратегічного партнерства. Відповідні положення щодо цього зафіксовано в Конституції України, міжнародних договорах України та чинному конституційному та галузевому законодавстві. Наприклад, стаття 18 Конституції України встановлює, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права [56]. Таке положення зазначеної статті, на думку О. В. Прієшкіної, визначає телеологічні домінанти й потреби забезпечення суверенітету та безпеки держави [326, с. 205]. Саме ця стаття закріплює функціонально-діяльнісні та інструментальні складові зовнішньополітичної діяльності Української держави, а відповідно – можливості її участі в інтеграційних процесах як практично-праксіологічному засобу прогресивної конституційної трансформації та модернізації суспільної життєдіяльності загалом.

Починаючи з другої половини 90-х років ХХ століття наукові дослідження, пов'язані з розробкою категорійно-понятійного апарату, виробленням теоретико-доктринальних моделей євроінтеграційної співпраці держав, активно розвиваються та позитивно сприйняті усіма суспільствознавчими науками. У вітчизняних розробках з гуманітарних наук у цілому та з проблем теорії держави і права, конституційного та міжнародного права зокрема дедалі частіше вживаються терміни «інтеграція у світове співтовариство», «європейська інтеграція», «європейська правова інтеграція», «міждержавне європейське співробітництво», «європейська міждержавна інтеграція», в яких

відображені сутнісні характеристики зазначених процесів. З одного боку, це обґрунтовано, адже, по-перше, визначає початкові кроки національної конституційно-правової доктрини щодо вироблення категоріального апарату та функціонально спрямованих напрямів дослідження. По-друге, це є відповідним відображенням конституційно-правового принципу політичного плюралізму. Закріплення у статті 15 Конституції України положення про те, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, фактично призвело до відмови від єдиної ідеології, бо жодна з ідеологій не може визнаватися державою як обов'язкова. Звідси поява багатоваріантності, багатозначності ідеологічних цінностей, що функціонують у суспільстві. Серед них і такі, що обираються державою як телеологічні домінанти, на досягнення яких працює апарат та механізм держави з метою трансформації суспільства і держави, піднесення їх на якісно новий рівень розвитку [325, с. 12].

Слід зазначити, що вказані ідеології можуть бути запозичені як у межах суспільства, так й ззовні, зокрема ідеї європейської інтеграції, причому їх носіями можуть бути в сфері політики не тільки органи держави, а й політичні партії, інші асоціації та об'єднання, що вступають у боротьбу за владу та її утримання. У цьому контексті слушною є доктринальна позиція В. А. Мальцева, який визначає політику як «діяльність у сфері відносин між соціальними групами (класами, націями, державами) з приводу встановлення і функціонування політичної влади в інтересах реалізації їх соціально значущих запитів і потреб» [327, с. 48]. Вважаємо, що, по-перше, суб'єктний склад наведеної дефініції, а саме – держави яскраво демонструє насамперед продуктивність конституційного принципу політичного розмаїття. По-друге, виникає чітка позиція щодо того, що ідея інтеграції повинна «оволодіти» органами держави та її

громадянами для того, щоб бути втіленою в життя саме через імплементацію на конституційно-правовому рівні.

З цією тезою солідарна Г. С. Широкова, яка, розкриваючи суттєві риси демократичного розмаїття, виділяє його такі характерні ознаки: а) відповідність політичного курсу уряду інтересам більшості членів суспільства; б) частка представників різних соціальних груп у вищих органах влади; в) рівень їх впливу на політичні, соціальні, економічні рішення; г) характер законодавства як чинника політичної і соціальної активності громадських організацій, що контролюють діяльність державних органів; ґ) ступінь і форми участі населення в різних суспільних і політичних організаціях; д) рівень забезпеченості рівноправності між станами та соціальними групами; ж) форми і масштаби надання економічних умов для участі населення в соціальній і політичній діяльності; е) соціальна і політична діяльність у системі потреб і ціннісних орієнтацій населення [328, с. 18].

Фактично, означені ознаки реальної демократії як політико-правового концепту одночасно є і критеріями (сутнісними ознаками) ефективності конституційно-правових норм у демократичній правовій державі, оскільки основи демократичного ладу встановлюються якраз даним видом галузевих норм права.

Водночас, незважаючи на позитивні моменти, слід звернути увагу на те, що таке термінологічне розмаїття розмиває загальні онтологічні, гносеологічні та сутнісні характеристики категорії «інтеграція», тим самим унеможлиблюючи в перспективі можливість її введення у рамки не тільки доктринальної, а й нормативно-правової дефініції, породжуючи певні колізії, знижуючи ефективність конституційно-правового регулювання, а тому ключове значення для утримання належного рівня такої ефективності мають практичні питання співвідношення конституційного та міжнародного

права, включаючи право міждержавних інтеграційних об'єднань.

Слід зазначити, що чітке визначення базових понять у теорії будь-якої науки, в тому числі конституційного права, залишається досить складною і, на перший погляд, нерозв'язаною проблемою. Остаточне її розв'язання дало б можливість звести нанівець численні розбіжності не тільки між ученими, їх думками та доктринальними позиціями, а й у вітчизняному нормативно-правовому дефінітивному масиві чинного законодавства. У деяких науках, зокрема політології та соціології, вже знайдено певні шляхи розв'язання цього завдання, серед яких основне місце посідає уніфікація визначень. Але в цьому процесі надто складно уникнути впливу суб'єктивного фактора, спрямованість якого завжди залежить від конкретних інтересів і потреб певного політичного суб'єкта. Водночас процес нормативно-правового визначення конкретного поняття повинен обов'язково відображати основні об'єктивно-сутнісні характеристики явища, що розглядається [325, с. 14].

Проте, незважаючи на велику кількість науково обґрунтованих підходів до визначення категорії «інтеграції», не виникає сумніву, що для України проблеми європейської інтеграції дедалі стають найважливішими на державному, науковому та громадсько-політичному рівнях. Тому вважаємо слушною позицію В. М. Кампа, який, характеризуючи сучасні процеси конституціоналізації зовнішніх відносин України, називає новий етап їх розвитку як євроінтеграційний [329, с. 88]. У свою чергу, В. М. Шаповал наголошує на актуальності зазначеної проблематики завдяки задекларованим намірам України щодо участі в європейських та світових інтеграційних процесах [330, с. 54].

Стаття 18 Конституції України, чітко закріплюючи можливості нашої держави щодо здійснення зовнішньополітичної діяльності, не вказує, в якій саме спосіб та в яких формах ця діяльність повинна реалізовуватися. Дана стаття Конституції визначає єдину, загальну, концептуальну форму

зовнішньополітичної діяльності – взаємовигідне співробітництво з членами міжнародного співтовариства. При цьому встановлюється, що метою міжнародного співробітництва є забезпечення національних інтересів держави, а телеологічно-функціональними засадами – досягнення та забезпечення зазначених інтересів, що нормативно жорстко обмежуються загально визнаними принципами та нормами міжнародного права.

Як відомо, право та реальна можливість укладання міжнародних договорів є однією з найсуттєвіших ознак будь-якого суб'єкта міжнародного права, і, виходячи з означеного вище юридичного факту оголошення ЄС таким суб'єктом імперативною нормою Лісабонського договору, слід особливо детально розглянути зазначений елемент міжнародної правосуб'єктності, проаналізувавши, в першу чергу, правову природу та чинне міжнародно-правове регулювання міжнародного договору як джерела конституційного права та важливого чинника ефективності конституційно-правових норм у сучасних умовах правової глобалізації та універсальної і регіональної міждержавної інтеграції, а вже з цих позицій – розглянути ті реальні інституційні та нормативні можливості, які має ЄС в особі його уповноважених органів та посадових осіб в частині підписання міжнародних договорів та правових наслідків таких дій представників ЄС як міждержавного інтеграційного об'єднання, що складає сучасний політико-правовий феномен з точки зору правильного визначення його правосуб'єктності та правової природи впливу на національні конституційні правопорядки взагалі.

Аналізуючи правові засади укладання ЄС міжнародних договорів, слід виходити з загального положення, що, оскільки міжнародний договір є формою співпраці ЄС з третіми державами та міжнародними організаціями, то вказана форма міжнародного співробітництва формується та здійснюється на основі норм загального міжнародного

права, але з тією особливістю, яка, за слушним твердженням В. І. Муравйова, полягає у тому, що положення міжнародних договорів ЄС «можуть мати правові наслідки не лише для суб'єктів міжнародного права, які уклали ці угоди, але й для суб'єктів внутрішнього права третіх країн – сторін міжнародної угоди та суб'єктів внутрішнього права держав-членів ЄС» [331, с. 320].

Отже, виходячи з подібного підходу і для того, щоб загально окреслити предмет реалізації права ЄС на підписання міжнародних договорів як необхідного юридичного елементу здійснення його впливу на ефективність конституційно-правових норм в межах національних правових систем, в першу чергу слід сказати про те, що у відповідності до ст. 2 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. [332] і ст. 2 Віденської конвенції про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. [333], які становлять нормативно-правову основу загального міжнародно-правового регулювання права міжнародних договорів, міжнародним договором є міжнародна угода, укладена державами та іншими суб'єктами міжнародного права у письмовій формі, незалежно від того, чи міститься така угода в одному, двох або кількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від його конкретного найменування. Якщо виходити з наукової парадигми, К. О. Савчук визначає міжнародний договір як «одне з основних джерел міжнародного права, угода між державами і / або іншими суб'єктами міжнародного права, що регулює їх взаємовідносини в певній сфері шляхом встановлення, зміни або припинення для її учасників прав та обов'язків згідно з основними принципами міжнародного права» [334, с. 204-205]. На думку М. О. Баймуратова, складовими елементами поняття «міжнародний договір» є: суб'єкти (учасники) договору; угода між ними; специфічна форма такої угоди, що відрізняє її від інших

міжнародних угод; процесуальне і матеріальне такої угоди міжнародним правом [335, с. 197-198].

Суб'єктами міжнародного договору, у відповідності до Віденської конвенції 1969 р., є виключно держави. В той же час, цей факт не заперечує участі інших суб'єктів міжнародного права в укладенні міжнародних договорів. Навпаки, положення ст. 3 Конвенції підтверджує таку можливість: «Той факт, що дана Конвенція не застосовується до міжнародних договорів, укладених між державами та іншими суб'єктами міжнародного права або між такими іншими суб'єктами міжнародного права, і до міжнародних угод не у письмовій формі, не торкається:

а) юридичної сили таких угод;

б) застосування до них будь-яких норм, викладених у даній Конвенції, під дію яких вони потрапили б в силу міжнародного права, незалежно від даної Конвенції;

с) застосування даної Конвенції до відносин держав між собою в рамках міжнародних угод, учасниками яких є також інші суб'єкти міжнародного права» [332].

У свою чергу, Віденська конвенція 1986 р. не тільки знімає питання про розширення кола суб'єктів права міжнародних договорів, але й практично аналогічним чином регулює їх дії щодо участі у процесі укладення, виконання і припинення дії міжнародних договорів [333].

Крім того, необхідно відзначити, що наведене визначення міжнародного договору передбачає наявність щонайменше двох суб'єктів міжнародного права, а тому двохстороння угода, у якій одна сторона є суб'єктом міжнародного права, а інша – не є, не вважається міжнародним договором, а тому щодо них діють не Віденські конвенції, а інші міжнародно-правові акти.

Слід зазначити, що хоча у нормативному визначенні міжнародного

договору йдеться про договори у письмовій формі і не передбачається усної форми договору, але держави та інші суб'єкти міжнародного права можуть за взаємною згодою розповсюдити на усні договори дію положень вказаних Віденських конвенцій. Іншими словами, міжнародний договір – це явно виражена згода між державами або іншими суб'єктами міжнародного права, укладена з питань, що становлять для них спільний інтерес і покликана регулювати їх взаємовідносини шляхом створення їх взаємних прав та обов'язків.

Слова «договір означає міжнародну угоду» відображає юридичну сутність міжнародного договору, його погоджувальну природу. На відміну від інших державних актів, міжнародний договір передбачає наявність у ньому волевиявлень щонайменше двох суб'єктів міжнародного права, причому ці волевиявлення у договорах не існують ізольовано одне від одного, а є взаємно погодженими, тобто однаково та одночасно спрямованими на досягнення певної єдиної мети. Такі взаємно погоджені волевиявлення і створюють у договорі договірні відносини, що складають юридичну сутність (зміст) будь-якого міжнародного договору.

У праві міжнародних договорів стосовно одних й тих самих суб'єктів використовуються різні найменування, що свідчать про їх належність до конкретного договору (становище на різних стадіях договірної процесу та про відношення до такого процесу взагалі). Подібна правова ситуація стосується, перш за все, держав як основних суб'єктів міжнародного публічного права. Так, поняття «держава, що бере участь у переговорах» означає державу, що була учасником складання і прийняття тексту договору; поняття «держава, що домовляється» означає державу, яка погодилася на обов'язковість для неї договору, незалежно від того, набрав договір чинності чи ні; «учасник» означає державу, що погодилася на обов'язковість для неї договору і для якої договір є чинним;

«третя держава» означає державу, що не є учасником договору [336, с. 58].

У міжнародно-правовій літературі і договірній практиці окрім терміну «учасник» міжнародного договору вживаються терміни «суб'єкт», «контрагент», «сторона». Вони вважаються рівнозначними, крім терміну «сторона». Водночас, хоча термін «контрагент» частіше застосовується до учасників зовнішньоекономічних угод, термін «суб'єкт» має більш наукове значення і вживається відносно суб'єкту міжнародного права взагалі [337, с. 147].

Також варто звернути увагу на точку зору про те, що сторонами у міжнародних договорах суб'єкти міжнародного права стають на тій стадії, коли вони цей договір вже уклали. До цього моменту, поки міжнародний договір не укладений, пройшовши до того всі необхідні стадії, його учасники називаються сторонами, що домовляються. В той же час, слід зазначити, що держави, що беруть участь у переговорах – це ті держави, які знаходяться на стадії укладання міжнародного договору, коли договір ще повністю не сформульований [335, с. 199-200].

Міжнародні договори можна класифікувати за різними критеріями:

I. За кількістю учасників: 1) односторонній міжнародний юридичний акт, у поняття якого входять нотифікація (повідомлення у встановленій формі факту, з якого можуть випливати юридичні наслідки, що з'являються у тому випадку, коли держава, що нотифікує, бере на себе одностороннє зобов'язання, наприклад, відшкодувати шкоду, вивести війська); визнання (означає факт закріплення державної волі, що перетворює фактичне становище у юридичне); протест (сутність полягає у невизнанні законності якого-небудь факту або явища міжнародної дійсності, що виходить від компетентного органу держави, яка протестує, причому найчастіше таким органом виступає орган зовнішніх зносин (міністерство закордонних справ)); відмова (акт, що викликає наслідки

виключно за волею суб'єкту, що відмовляється; у міжнародній практиці існує звичай, відповідно до якого можна відмовитися від прав, але не можна відмовитися від обов'язків, але водночас не можна позбавити себе тих прав, що є необхідними для виконання своїх юридичних зобов'язань. Єдиним випадком, коли допускається відмова від прав та обов'язків, є поява новоутвореної держави та оголошення нею відсутності правонаступництва (т. з. «*tabula rasa*») від держави-правопопередника, але крім зобов'язань, що випливають з чинних міжнародно-правових договорів попередника, особливо – щодо забезпечення прав людини (т. з. «*правонаступництво набутих прав*»); для відмови потрібним є явне і висловлене у встановлений спосіб волевиявлення держави, тобто бездіяльність у даному випадку є недостатньою); 2) двосторонні договори, у яких беруть участь два суб'єкти з певними варіаціями, коли з одного боку учасником є одна держава, а з іншого – декілька; 3) багатосторонні договори, у яких беруть участь три і більше суб'єктів міжнародного права [338, с. 154].

Отже, для правильного визначення правового регулювання (перш за все – загального міжнародно-правового) укладання ЄС міжнародних договорів як однієї з основних форм реалізації його впливу на національні конституційні правопорядки у сучасних умовах державно-правового розвитку найважливішим питанням є встановлення міжнародної правосуб'єктності ЄС, що дає змогу підпорядкувати порядок реалізації досліджуваного права положенням Віденських конвенцій. Як вбачається, зовнішньополітична практика ЄС та, особливо, положення Лісабонського договору про правосуб'єктність ЄС дозволяють констатувати на сучасному етапі наявність у цього унікального міждержавного утворення якостей похідного суб'єкта міжнародного права, окремі дії якого, більше того, мають імперативну силу для внутрішніх правових систем держав-

членів ЄС без додаткової ратифікації міжнародних угод у певних сферах життєдіяльності суспільства.

У доктрині європейського права виділено три види міжнародних договорів ЄС (окрему категорію становлять установчі договори ЄС, які за правовою природою теж є міжнародними договорами [316, с. 258]). Перша група – договори, які укладають з третіми країнами від імені Співтовариств (або Співтовариства), вони становлять виняткову компетенцію ЄС. До другої групи належать так звані змішані угоди (англ. *mixed agreements*), які укладають Європейські Співтовариства і держави-члени, з одного боку, та треті країни, з іншого. Третя група міжнародних договорів ЄС – це договори, які укладають держави-члени з третіми країнами. Ці договори є обов'язковими для Співтовариства лише за певної правової ситуації [331, с. 215-217]. Суд ЄС також підтвердив, що міжнародні договори є складовою частиною права Європейських Співтовариств, хоча вони залишаються актами країн, що не є членами Європейського Союзу [331, с. 218].

Відносно конкретних сфер імперативного характеру у зовнішній політиці ЄС як спільній політико-правовій категорії, згідно з чинними установчими договорами, ЄС формально може брати на себе міжнародно-правові зобов'язання з таких питань: торговельної політики, асоційованого партнерства, валютної сфери, наукових досліджень та технологічного розвитку, навколишнього середовища, допомоги країнам, що розвиваються. За словами В. Посельського, «Суд ЄС визнав за спільнотою право зовнішньої дії у всіх сферах, де це впливає з її внутрішніх нормативних повноважень (принцип відповідності компетенцій) або навіть поза ними» [339, с. 110]. Хоча, з іншого боку, пряме повноваження з укладення міжнародних договорів передбачені в установчих договорах лише у двох випадках: стосовно торговельних угод та угод про створення асоціацій

[316, с. 259], а тому про вказані види міжнародно-правових угод ЄС з третіми сторонами слід зупинитися окремо в силу специфічності та унікальності самого інституту прямих повноважень міждержавного об'єднання у сучасному міжнародному публічному праві.

Так, торговельні угоди у сфері спільної торговельної політики ґрунтуються на єдиних принципах, а саме: «щодо змін тарифних ставок, укладення тарифних і торговельних угод, досягнення уніфікації заходів з лібералізації, експортної політики та заходів із захисту торгівлі...» (ч. 1 ст. 133 Договору про заснування Європейського Співтовариства). Частина 3 цитованої статті передбачає порядок укладення торговельних угод, «якщо виникає потреба у переговорах про укладення угод з однією чи більше державами або міжнародними організаціями, Комісія робить рекомендації Раді, яка доручає Комісії розпочати необхідні переговори. Комісія проводить ці переговори, консультуючись зі спеціальним комітетом, який призначає Рада з метою допомоги Комісії у цій справі, і діє в рамках тих директив, які Рада може визначити для нього».

Іншою виключною формою реалізації ЄС права на укладання міжнародних договорів є підписання міжнародних договорів про асоціацію, що також заслуговує на додатковий юридичний аналіз основних теоретичних засад та нормативно-правового регулювання, особливо зважаючи на важливість вказаного міжнародно-договірного інституту для України держави, що знаходиться саме в зазначеному політико-правовому статусі [340].

Згідно зі статтею 310 Договору про заснування Європейського Співтовариства, Рада ЄС може укладати з державами чи міжнародними організаціями угоди про створення асоціацій, які передбачають взаємні права та обов'язки, спільні дії та особливі процедури співробітництва. Безпосередньо режим асоціації визначає ст. 182 Договору про заснування

Європейського Співтовариства, за якою «держави-члени погоджуються асоціювати зі Співтовариством ті неєвропейські країни і території, які мають особливі відносини з Данією, Францією, Нідерландами та Об'єднаним Королівством». Поява цієї форми співробітництва у рамках ЄС зумовлена тим, що зазначені держави, маючи під юрисдикцією заморські території під час укладення 1957 р. Римського договору, зобов'язались приєднати їх до «спільного ринку» [316, с. 260].

Отже, згідно з ч.ч. 2 і 3 ст. 182, завданням асоціації в той час була «підтримка економічного і соціального розвитку країн і територій, налагодження тісних економічних зв'язків між ними та Співтовариством у цілому..., асоціація слугуватиме, перш за все, захисту інтересів і процвітання мешканців цих країн і територій з метою досягнення економічного, соціального і культурного розвитку, до якого вони прагнуть».

У свою чергу, ст. 183 Договору про заснування Європейського Співтовариства визначила таку ціль асоціації, як застосування державами-членами ЄС у торгівлі з третіми країнами і територіями того самого підходу, якого вони дотримуються між собою на підставі цього Договору. З іншого боку, кожна країна чи територія повинні застосовувати у торгівлі з державами-членами ЄС та іншими країнами і територіями той самий режим, якого вони дотримуються у торгівлі з європейською державою, з якою вони мають особливі відносини. Для досягнення цілей асоціації держави-члени ЄС зобов'язувалися також сприяти інвестиціям, необхідним для розвитку цих країн і територій. Згідно з ч. 3 ст. 183 Договору про заснування Європейського Співтовариства, «для інвестицій, фінансованих Співтовариством, участь у тендерах і поставках має бути відкритою і на однакових умовах для всіх фізичних та юридичних осіб, які є громадянами держави-члена або однієї з країн і територій».

Відповідно до ст. 184 Договору про заснування Європейського Співтовариства, усім державам-членам ЄС поступово надаватимуть однакові умови не тільки для експорту капіталів, а й для експорту товарів в асоційовані країни. Зокрема, за ч. 1 цієї статті, «митні збори на імпорт до держав-членів з товарів, вироблених у країнах і територіях, відміняються одночасно з відміною митних зборів між державами-членами відповідно до положень цього Договору».

Узагальнюючи міжнародно-правові угоди ЄС про асоціацію в рамках його спільної зовнішньої політики, М. М. Бірюков справедливо зазначив, що «термін «асоціація» набув важливого значення з моменту, коли ним почали називати відносини особливого типу, які мають на увазі обмежений статус однієї чи декількох держав щодо певного міждержавного угруповання, тобто з того часу, коли він почав означати особливе становище суб'єкта стосовно звичайного становища повноправних членів угруповання. Головною ознакою, яка відрізняє асоційоване членство від інших форм участі держав, що не є членами, у діяльності міжнародних організацій, є достатньо інтенсивна участь в організації, зумовлена зацікавленістю в її цілях» [341, с. 10]. За обсягом правовідносин дослідник диференціював верхню і нижню межі асоціації, формулюючи її статус як приєднання або торговельну угоду та порівнюючи асоційовані відносини з приєднанням до Співтовариства і торговими угодами зі Співтовариством.

Досвід розширення Європейського Союзу свідчить, що «асоціація приводить (тільки через триваліший термін) до запровадження такого ж режиму економічної інтеграції, що і приєднання..., а поняття асоціації (асоційованого членства) передбачає участь (або, як мінімум, зацікавленість), у цілях Співтовариства, тоді як торгова угода такого навантаження не має» [341, с. 10-11]. Отже, на сучасному етапі відносини

ЄС з третіми країнами на засадах асоціації є формою участі у стосунках між державами. Цим, зокрема, асоціація відрізняється від асоційованого членства в іншій міжнародній організації – Раді Європи. Наприклад, статус асоційованого члена Ради Європи ближче до статусу повноправного члена цієї організації, ніж правове становище асоційованих членів в інших міжнародних організаціях, у яких воно є, по суті, видом членства. Щодо ЄС, то асоційоване членство є більше формою участі в діяльності об'єднання, тобто формою співробітництва інтеграційного об'єднання з третіми країнами.

Користуючись аналогічною теоретичною політико-правовою моделлю, З. Клепацький, як здається, цілком справедливо виділив чотири типи асоціації з ЄС [342, с. 256-266]. До першого типу належить асоціація з ЄС несаможітних (залежних від держав-членів Співтовариства) територій, які після набуття ними незалежності переходили до другого типу асоціації, тобто «асоціації з ЄЕС країн, що розвиваються, або країн третього світу». Третім типом асоціації є форма співробітництва з менш розвинутими європейськими державами, які, порівняно з попередніми державами, можна схарактеризувати як середньорозвинуті держави. Метою асоціації цього типу є надання можливості таким державам поступово створити умови для повноправного членства в ЄС, проте укладення подібної угоди про асоціацію з ЄС ще не може гарантувати членства в Європейському Союзі. Крім того, починаючи з 1991 р., у рамках ЄС реалізовано ще один тип асоціації, створений на підставі угод з країнами Центрально-Східної Європи: Польщею, Угорщиною, Чехією, Словаччиною та ін. Наведені угоди про асоціацію свідчать, що існують єдині підходи ЄС до співробітництва з цими країнами. Відповідно, визначено подібні інституційні механізми, серед яких: Рада асоціації, до якої входить однакова кількість членів від Співтовариства і держав-учасниць та третіх

країн, Комітет асоціації, що складається з представників ЄС і третіх країн, та органи парламентського співробітництва, які складаються з депутатів Європейського Парламенту та національних парламентів третіх країн.

Відносно інституційного механізму укладання ЄС міжнародних договорів та юридичних засобів контролю за їх виконанням, ст. 300 Договору про заснування Європейського Співтовариства визначено загальний порядок укладення міжнародних договорів. Так, у ч. 1, де окремо виділено стадію переговорів з укладення міжнародного договору, обумовлено, що «коли цей Договір передбачає укладення угод між Співтовариством та однією чи більше державами чи міжнародними організаціями, то Комісія дає рекомендації Раді, яка дозволяє Комісії розпочати необхідні переговори. Комісія проводить ці переговори, консультуючись зі спеціальним комітетом, призначеним Радою допомагати їй у виконанні цих завдань і в межах таких директив, які Рада може довести йому». Міжнародні угоди підписує Рада за пропозицією від Комісії на підставі рішення, ухваленого кваліфікованою більшістю. Рішення повинне бути одноголосним, коли справа стосується галузей, для яких потрібна одностайність для ухвалення внутрішніх правил та угод, згадуваних у статті 310, тобто угод про створення асоціацій (п. 1 ч. 2 ст. 300 Договору про заснування Європейського Співтовариства). Рада ЄС укладає договори після консультацій з Європейським парламентом, за винятком угод, передбачених у ст. 133 (спільна торгівельна політика). В окремих випадках, які стосуються визначення конкретних інституційних меж шляхом організації процедури співпраці і які мають важливі бюджетні наслідки для Співтовариства або містять поправки до актів інститутів ЄС, укладення таких угод потребує згоди Європейського Парламенту (ч. 3 ст. 300 Договору про заснування Європейського Співтовариства). У сою чергу, певний механізм контролю за укладенням

міжнародних договорів передбачено з боку Суду ЄС. Наприклад, згідно з ч. 6 ст. 300 Договору про заснування Європейського Співтовариства, «Рада, Комісія чи держава-член можуть отримати висновки Суду щодо відповідності передбачуваної угоди положенням цього договору. Якщо висновки Суду є протилежними, то угода може набути чинності лише відповідно до статті 48 Договору про Європейський Союз». Стаття 48, відповідно, передбачає внесення змін до установчих договорів ЄС. Оскільки процедуру внесення змін до установчих договорів ЄС досить важко реалізувати, бо вона потребує ратифікації цих змін через конституційні процедури держав-членів ЄС, то негативний висновок Суду, як звичайно, не допускає укладення міжнародного договору. Проте якщо заперечення Суду є незначними, то у випадку згоди сторін можливий перегляд положень міжнародного договору відповідно до його висновку [343, с. 183-184].

Таким чином, міжнародні договори, укладені державами-членами ЄС, за словами Л. Ентіна, є джерелом європейського права лише в тому випадку, якщо, накладаючи зобов'язання на Співтовариства, вони укладені в силу прямого уповноваження, що міститься в установчому акті, чи за уповноваженням інститутів Співтовариства, або якщо їхній подібний статус підтверджений Судом ЄС» [324, с. 97]. У цьому випадку може йтися, наприклад, про участь держав-членів ЄС у Європейській конвенції з захисту прав людини та основних свобод і виконання зобов'язань ними згідно з правилами ГАТТ/СОТ [344, с. 129].

Щодо співпраці ЄС з міжнародними організаціями, що є близькою в правовому розумінні формою до укладення міжнародних угод, то установчими договорами передбачено таке: на Комісію покладено забезпечення підтримки всіх відповідних відносин з органами ООН та її спеціалізованими установами. Комісія також забезпечує підтримання

необхідних зв'язків з іншими міжнародними організаціями (ст. 302 Договору про заснування Європейського Співтовариства) [316, с. 267].

Отже, аналізуючи в цілому правові засади укладання ЄС міжнародних договорів на сучасному етапі як у науковому, так у практичному аспекті формування та здійснення вказаної важливої форми формування та здійснення зовнішньої політики ЄС (тобто спрямованої до третіх держав та міжнародних організацій, на «зовнішній вектор» спільної політики ЄС), можна дійти до наступних загальних висновків: а) укладення ЄС міжнародних договорів є основною формою реалізації його спільної зовнішньополітичної функції, що становить юридичний зміст другої опори ЄС при його взаємовідносинах з третіми державами та міжнародними організаціями та реалізується з боку ЄС через діяльність відповідного інституційного механізму реалізації зовнішньої політики як основного структурного елементу СЗППБ на сучасному етапі становлення та розвитку самостійної правової системи ЄС; б) вказана форма міжнародного співробітництва формується та здійснюється на основі норм загального міжнародного права, але з тією особливістю, яка полягає у тому, що положення міжнародних договорів ЄС можуть мати правові наслідки не лише для суб'єктів міжнародного права, які уклали ці угоди, але й для суб'єктів внутрішнього права третіх країн – сторін міжнародної угоди та суб'єктів внутрішнього права держав-членів ЄС; в) зовнішньополітична практика ЄС та, особливо, положення Лісабонського договору про правосуб'єктність ЄС дозволяють констатувати на сучасному етапі наявність у цього унікального міждержавного утворення якостей похідного суб'єкта міжнародного права, окремі дії якого, більше того, мають імперативну силу для внутрішніх правових систем держав-членів ЄС без додаткової ратифікації міжнародних угод у певних сферах життєдіяльності суспільства; г) відносно конкретних сфер імперативного

характеру у зовнішній політиці ЄС як спільній політико-правовій категорії, згідно з чинними установчими договорами, ЄС формально може брати на себе міжнародно-правові зобов'язання з таких питань: торговельної політики, асоційованого партнерства, валютної сфери, наукових досліджень та технологічного розвитку, навколишнього середовища, допомоги країнам, що розвиваються; д) прямі повноваження з укладення міжнародних договорів передбачені в установчих договорах лише у двох випадках: стосовно торговельних угод та угод про створення асоціацій; є) за обсягом правовідносин можна визначити верхню і нижню межі асоціації, формулюючи її статус як приєднання або торговельну угоду та порівнюючи асоційовані відносини з приєднанням до Співтовариства і торговими угодами зі Співтовариством; ж) міжнародні договори, укладені державами-членами ЄС можна вважати джерелом європейського права лише в тому випадку, якщо, накладаючи зобов'язання на Співтовариства, вони укладені в силу прямого уповноваження, що міститься в установчому акті, чи за уповноваженням інститутів Співтовариства, або якщо їхній подібний статус підтверджений Судом ЄС; з) щодо правовідносин ЄС з міжнародними організаціями, що є формою співробітництва, юридично близькою до укладання міжнародних договорів у відповідності до норм загального міжнародного права, слід зазначити, що на Європейську Комісію покладено забезпечення підтримки всіх відповідних відносин з органами ООН та її спеціалізованими установами, а також забезпечення підтримання необхідних зв'язків з іншими міжнародними організаціями; і) міжнародний договір на сучасному етапі є основною правовою формою реалізації зовнішньої політики ЄС, що виражає відносини ЄС як спільного, окремого, автономного суб'єкта міжнародних відносин та, певною мірою, міжнародного права з третіми державами та міжнародними організаціями,

причому особливий правовий зміст мають міжнародні договори ЄС про асоціацію як такі, що у певній перспективі можуть призвести до повного членства асоційованої третьої держави в ЄС.

При цьому основною формою впливу як міжнародних договорів, так і наднаціональних джерел права ЄС на зміст та ефективність дії конституційно-правових норм є формування та реалізація європейських правових стандартів, під якими в широкому розумінні слід розуміти загальні принципи права ЄС та «спільні цінності» ЄС, а у вузькому розумінні – уніфіковані правила й нормативи в окремій сфері (прикладом чого є технічні стандарти), тобто певну модель специфікації, технічне рішення, яке може користуватися попитом на ринку [345, с. 18-19].

Слід зазначити, що серед європейських правових стандартів безпосередній вплив на рівень ефективності конституційно-правових норм у відповідності до концептуальних уявлень про правову, демократичну, соціальну державу здійснюють стандарти, що містяться у документах Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеціанської Комісії) [346], зміст яких складають саме стандарти у сфері конституційного та виборчого права.

Основною організаційною формою роботи, через яку Венеціанська Комісія впливає на ефективність конституційно-правових норм в межах національних конституційних правопорядків держав – членів Ради Європи, є аналіз законів і законопроектів, що стосуються питань конституційного права, у тому числі – стандартів виборчого права, прав меншин тощо [345, с. 57], тобто, іншими словами, ключовим завданням Венеціанської комісії є аналіз конституційно-правових норм та проектів конституційно-правових норм з точки зору встановлення їх відповідності принципам європейської демократії та «спільним цінностям», задекларованим положеннями установчих документів та основоположних

конвенцій Ради Європи, без чого конституційно-правові норми не можуть вважатися ефективними у сучасному європейському праворозумінні, яке ґрунтується на уніфікованих нормах та принципах, а також єдності базових уявлень загальної теоретичної й галузевої конституційно-правової доктрини.

Важливою є і та обставина, що Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ) розглядає висновки Венеціанської Комісії як приклади «європейських стандартів» у сфері демократії [345, с. 58], що також вказує на принципове значення таких висновків для створення ефективної конституційно-правової моделі на рівні національної правової системи.

В основі роботи Венеціанської Комісії знаходяться три основоположні принципи, а саме: а) демократія; б) захист прав людини; в) верховенство права [345, с. 58], що одночасно є і конституційно-правовими принципами будь-якої сучасної правової держави, на яких концептуально ґрунтується загальна соціальна ефективність конституційно-правових норм та їх здатність належним чином впливати на суспільні відносини з точки зору іманентної онтологічної парадигми європейського конституціоналізму.

Досвід державотворення та правотворення в Україні наочно демонструє ті напрями, які є ключовими для визначення рівня ефективності конституційно-правових норм у контексті розбудови правової держави сучасного європейського політико-правового типу [408; 410; 449], причому таке співробітництво безпосередньо сприяє утвердженню європейських правових стандартів в українському конституційному законодавстві, підвищенню якості конституційних законів та інституціональному й інструментальному розвитку демократії як найважливішої конституційної цінності. До таких напрямів, зокрема, виходячи з практики діяльності Венеціанської Комісії в межах

співробітництва з Українською державою, можна віднести: прийняття і перегляд Конституції як основного формально-юридичного джерела конституційно-правових норм; експертний аналіз проектів конституційних законів та змін і доповнень до Конституції; скасування смертної кари; проблеми посилення конституційного контролю; проблеми функціонування та модернізації виборчої системи; судова реформа тощо [345, с. 60].

В цілому, у результаті проведеного дослідження поняття та сутності сучасних інтеграційних процесів як вагомого чинника впливу на рівень ефективності конституційно-правових норм в державах-членах інтеграційних об'єднань з елементами наднаціональності, та державах, що реалізують стратегічну мету інтеграції до таких об'єднань, можна дійти до таких найважливіших висновків концептуально-доктринального характеру: а) сучасні процеси міждержавної інтеграції здійснюють безпосередній вплив на формально-юридичний зміст, систему гарантій й правозастосовних механізмів та загальний рівень соціальної ефективності конституційно-правових норм, адже передбачають гармонізацію конституційного законодавства та європейського права, включаючи новітній феномен наднаціонального правового регулювання, який можна прослідкувати на прикладі такого унікального інтеграційного об'єднання, як Європейський Союз; б) належний рівень загальної соціальної ефективності конституційно-правових норм у правових системах держав-членів міждержавних інтеграційних об'єднань може бути практично досягнутий виключно за умови функціонування національної правової системи на концептуальній основі імплементації спільних принципів й цінностей відповідного інтеграційного об'єднання (регіональних правових стандартів) та загальновизнаних універсальних міжнародно-правових стандартів на усіх рівнях національної правової матерії, включаючи

конституційний правопорядок та національну модель практики застосування конституційно-правових норм у повсякденній життєдіяльності індивіда, суспільства, держави; в) для досягнення належного рівня ефективності конституційно-правових норм у сучасній правовій, демократичній, соціальній державі європейського типу абсолютна більшість суб'єктів конституційного права на рівні правосвідомості має підтримувати загальні засади правової системи інтеграційного об'єднання у всій сукупності її правових принципів, правових стандартів, нормативно встановлених спільних цінностей та практично-праксіологічних моделей правових відносин, які поступово через соціально-психологічні чинники сприйняття стають невід'ємною і необхідною частиною національного конституційного правопорядку та національної правової системи в цілому; г) для досягнення належного рівня ефективності конституційно-правових норм в частині забезпечення конституційно-правового статусу людини і громадянина у відповідності до спільних уявлень про його зміст та систему гарантій середній рівень правової культури переважної більшості громадян – суб'єктів правових відносин у національній правовій системі має бути приблизно ідентичним до загального рівня правової культури суб'єктів правовідносин в інших державах-членах міждержавного інтеграційного об'єднання; д) створення моделі ефективного конституційно-правового регулювання є невід'ємною та фундаментальною частиною цілеспрямованої державної політики з реалізації функції міждержавної інтеграції як новітньої зовнішньої функції держави на сучасному етапі; є) практика застосування конституційно-правових норм у сучасних європейських державах – учасницях інтеграційних процесів в рамках Ради Європи та Європейського Союзу концептуально спирається на доктринальну ідею підвищення ефективності конституційно-правових норм як невід'ємної складової конституційної

модернізації суспільства та забезпечення сталого конституційно-правового розвитку на засадах спільних правових стандартів міждержавного інтеграційного об'єднання.

4.2. Теоретичні та практичні аспекти ефективності дії конституційно-правових норм у державах-членах міждержавних інтеграційних об'єднань

У контексті доктринального визначення теоретичних та практичних аспектів ефективності дії конституційно-правових норм у державах-членах міждержавних інтеграційних об'єднань слід вказати на принципову доцільність докладно розглянути вказані особливості на прикладі національних конституційних правопорядків та інтеграційної правової системи загалом Європейського Союзу як унікального інституту з можливостями наднаціонального юридичного впливу на зміст та ефективність реалізації конституційно-правових норм на класичному внутрішньодержавному рівні.

Слід зазначити, що на сучасному етапі європейської міждержавної інтеграції в межах Європейського Союзу ключовими процесами у взаємодії між національними конституційними правопорядками держав-членів та європейським правом є взаємопов'язані процеси конституціоналізації міжнародного права та «дзеркальної» їй інтернаціоналізації конституційного права.

Прикладом інтенсифікації вказаних процесів є, серед інших сфер, конституційно-правове та профільно-галузеве забезпечення міжнародних (універсальних та регіональних) стандартів прав людини і громадянина.

Так, європейський правовий стандарт «право кожного на життя»

забезпечується на рівні національних правових систем законодавчо закріпленими позитивними та негативними зобов'язаннями держави, такими, як запровадження кримінальної відповідальності за позбавлення життя, обов'язок розслідувати кожний факт насильницького позбавлення життя, скасування смертної кари, утримання від безпідставного застосування літальної сили тощо. Водночас право на життя одночасно є основним конституційним правом людини і громадянина у будь-якій державі – члені ЄС, і національний досвід забезпечення даного права через зворотний інституціональний зв'язок здатен доповнювати та посилювати як регіональні (європейські), так і універсальні (міжнародно-правові) стандарти права на життя.

Яскравим зразком трансферту ефективних конституційно-правових норм інституціонального характеру на рівень функціонування інститутів інтеграційного об'єднання як діалектичної єдності та домінантної онтологічно обґрунтованої системи в цілому є створення Європейського Парламенту на основі концептуальної конституційно-правової моделі парламенту як національного внутрішньодержавного представницького органу, без існування та реальної дієздатності якого є принципово неможливим забезпечення демократичного ладу та основоположних ідей конституціоналізму як такого.

У цьому зв'язку необхідно відзначити, що значення дослідження організаційно-правових аспектів діяльності Європейського Парламенту у контексті визначення ефективності конституційно-правових норм в умовах інтенсифікації взаємопов'язаних процесів конституціоналізації міжнародного права та інтернаціоналізації конституційного права в межах сучасних інтеграційних об'єднань, насамперед, полягає у тому, що їх зміст формує інституціональний механізм і внутрішню конституційну архітектуру цього органу як елемента інституціональної системи ЄС та

забезпечує його функціонування в умовах суттєвого поглиблення процесів європейської міждержавної інтеграції через становлення наднаціональних форм і методів впливу на національні конституційні правопорядки держав-членів.

Керуючись означеними методологічними тезами, потрібно сформулювати й структурувати організаційно-правові аспекти діяльності Європейського Парламенту як предмет комплексного науково-практичного пізнання за наступними його складовими частинами: а) внутрішній інституціональний механізм (склад; структура; система структурних підрозділів); б) організаційно-правові форми та методи діяльності (функціональний порядок роботи); в) порядок прийняття рішень (процедура голосування).

Під складом Європейського Парламенту, на наш погляд, слід мати на увазі його чисельну кількість, встановлену чинними нормами європейського права. У відповідності до п. 2 ст. 14 Лісабонського договору про внесення змін до Договору про Європейський Союз та Договір про заснування Європейського Союзу від 13 грудня 2007 р. [347], Європейський Парламент складається з представників громадян Європейського Союзу, кількість яких не перевищує семисот п'ятидесяти та Голови, причому представництво громадян забезпечується згідно методу спадної пропорційності при мінімальному порозі у шість членів на кожну державу, але не більше дев'яноста шести місць на одну державу-члена ЄС.

Водночас за ініціативи та схвалення Європейського Парламенту остаточне рішення, яке фіксує склад Європейського Парламенту, приймає одногolosно Рада ЄС. П. 3 ст. 14 Лісабонського договору встановлює порядок обрання членів Європейського Парламенту, які обираються строком на п'ять років на загальних виборах шляхом прямого, вільного,

таємного голосування (при цьому достроковий розпуск або саморозпуск парламенту, на відміну від конституційно-правових норм багатьох європейських держав щодо порядку функціонування класичних парламентів, протягом вказаного терміну нормами європейського права не передбачений. – Авт.). Організаційні умови функціонування Європейського Парламенту, у тому числі – щодо структури та складу, встановлюються деталізовано також його Внутрішнім регламентом [348], який являє собою досить розлогий документ обсягом приблизно 250 сторінок, включає 10 додатків та є за своєю правовою природою правилами процедури даного органу, концептуально та структурно схожим на регламенти національних парламентів.

Процитоване базове положення установчого акту Європейського Союзу дає змогу охарактеризувати склад Європейського Парламенту за кількома формально-юридичними та інституціонально-інструментальними аспектами.

По-перше, чисельний склад Європейського Парламенту відповідно чинним нормам європейського права дорівнює 751 члену, адже Голова Європейського Парламенту обирається з числа його членів (п. 4 ст. 14 Лісабонського договору), тобто на парламентських виборах кандидати кумулятивно претендують саме на 751 місце. Слід зазначити, що вперше така кількість депутатів обиралася на виборах 22-25 травня 2014 р., оскільки попередній Ніщський договір від 26 лютого 2001 р. [349] встановлював кількісний склад депутатів на рівні 736 членів (ст. 190 Договору про Європейський Союз), хоча на практиці ще на парламентських виборах 2009 р. було обрано 18 депутатів від країн ЄС, а Конституційний комітет Європейського Парламенту схвалив тимчасове збільшення кількості парламентарів без належної нормативно-правової основи шляхом збереження мандатів депутатів від країн, квота яких мала

бути зменшеною у відповідності до вже чинного на той час, але такого, що не має зворотної сили, Лісабонського договору та одночасної згоди на присутність нових 18 депутатів на засіданнях Парламенту в якості спостерігачів. Натомість, на виборах 2014 р. положення ч. 2 ст. 14 Лісабонського договору цілком було реалізовано практично як в частині загальної кількості депутатів, так і щодо квотного розподілу парламентських мандатів між країнами Європейського Союзу. При цьому кількість отриманих місць представниками окремих держав Європейського Союзу розподілилася наступним чином: Німеччина – 96 членів; Франція – 74; Італія – 73; Велика Британія – 73; Іспанія – 54; Польща – 51; Румунія – 33; Нідерланди – 26; Бельгія – 21; Греція – 21; Португалія – 21; Чехія – 21; Угорщина – 21; Швеція – 19; Австрія – 19; Болгарія – 17; Данія – 13; Фінляндія – 13; Словаччина – 13; Литва – 11; Ірландія – 11; Хорватія – 11; Латвія – 8; Словенія – 8; Люксембург – 6; Кіпр – 6; Естонія – 6; Мальта – 6.

По-друге, безпосередній вплив на кількісно-квотний склад Європейського Парламенту має відсутність в установчих договорах ЄС, на відміну від положень про загальність, вільність, таємність голосування та пряме волевиявлення, жодних юридичних норм про рівність як принцип парламентських виборів, а тому, наприклад, як справедливо зазначає Л. М. Ентін, надане представництво у Парламенті Німеччини або Великої Британії є у 15-20 разів нижчим за норму представництва Люксембургу [324, с. 186], тобто йдеться про деяку невідповідність квоти чисельності населення тієї чи іншої країни-члена ЄС і ця квота коливається від 6 до 96 представників при загальному складі у 751 депутата Європейського Парламенту.

По-третє, з 2009 по 2014 рр. у Європейському Парламенті працювала унікальна організаційно-правова модель депутата-спостерігача, що

дозволило частково імплементувати положення Лісабонського договору щодо збільшення чисельного складу ще до чергових парламентських виборів, своєрідно «оминувши» у такий спосіб загальновизнаний юридичний постулат про неможливість зворотної дії нормативно-правового акту.

Відносно структури Європейського Парламенту, в першу чергу, потрібно зазначити, що у загальному (зовнішньому) сенсі вона є класичною однопалатною (монокамеральною, від грецького *monos* – один), так само як парламенти більшості країн світу, у тому числі – 3/4 унітарних держав та чотирьох федеративних держав. Ще однією загальною рисою з більшістю світових парламентів є функціонування однопалатного Європейського Парламенту на постійній основі, що передбачає створення системи постійно діючих внутрішніх підрозділів, які в комплексі становлять внутрішньоорганізаційну структуру.

Внутрішньоорганізаційна структура Європейського Парламенту визначається його Регламентом, у відповідності до положень якого доцільно визначити декілька структурних елементів організаційної побудови даної представницької інституції.

Керує діяльністю Європейського Парламенту його Голова (в англomовному варіанті – President, що, як здається, дає підстави вважати лінгвістично коректним альтернативне використання назви посади «Президент Європейського Парламенту»), який обирається з числа обраних на чергових виборах парламентарів терміном на два з половиною роки, тобто рівно на половину строку самої легіслатури. Голова Європейського Парламенту, у відповідності до чинних регламентних норм (ст. 19), здійснює контроль за дебатами та діями Парламенту (адміністративна функція), а також представляє його як у відносинах всередині Європейського Союзу, так і за його межами (представницька

функція). Тільки Голова має право дозволити депутатові виступати по одному питанню більше двох разів та може оголосити порушникові Регламенту осуд, що спричиняє заборону бути присутнім на засіданні від двох до п'яти днів (дисциплінарна функція). Крім того, Голова Європейського Парламенту наділений досить важливими повноваженнями підпису більшості законів та бюджету ЄС (нормотворча функція).

Водночас, наділяючи Голову Парламенту широкими повноваженнями з ведення засідань сесій, Регламент вказує, що Голова може брати слово в ході обговорення лише з метою сповістити депутатів про зміст питання, якщо ж він бажає брати участь у самій дискусії, то він зобов'язаний покинути своє крісло головуючого на засіданні та повернутися на своє місце лише тоді, коли дискусія з даного питання вже завершена. Іншими словами, регламентні норми спрямовані на недопущення адміністративного впливу Голови на політичну позицію депутатів під час обговорення та прийняття рішень, якщо такий вплив не пов'язаний з правомірним застосуванням дисциплінарних повноважень, що є досить корисною практикою сучасного європейського парламентаризму, заснованого на демократичних засадах організації та діяльності.

Отже, виходячи з наведених встановлених нормативно повноважень, Голову Європейського Парламенту можна визначити як вищу посадову особу Парламенту, яка обирається зі складу депутатів терміном на два з половиною роки та наділений певним обсягом повноважень задля здійснення адміністративної, представницької, дисциплінарної та нормотворчої функції в інституціональному механізмі Європейського Союзу.

У цьому контексті слід відзначити, що загалом з 1952 по 2012 рр. у Європейському Парламенті змінилося 29 голів, причому 12 з них було

обрано вже після перших загальних виборів 1979 р. При цьому цікавим є той факт, що тільки двічі на цю досить важливу посаду обиралися жінки, хоча загалом принцип гендерної рівності має суттєве значення у змісті та сутності загальновизнаних європейських стандартів в галузі забезпечення прав людини. Так, з 1 липня 2014 р. Головою Європейського Парламенту був вдруге обраний Мартін Шульц, член Партії Європейських соціалістів, відомий німецький політик та досвідчений європарламентар з 1994 р., а з 17 січня 2017 р. цей інститут ЄС очолює італійський політик, колишній єврокомісар Антоніо Таяні [350].

Кандидатури Голови та членів Бюро повинні бути запропоновані за згодою самих кандидатів від імені однієї з політичних груп або щонайменше 13 депутатами (п. 1 ст. 12 Регламенту). Якщо в результаті таємного голосування кандидат набирає абсолютну більшість голосів, він проголошується обраним. Європейський Парламент з метою більшої ефективності своєї роботи встановив, що, якщо після трьох турів голосування жоден з кандидатів не набере абсолютної більшості голосів, у четвертому турі балотуються тільки два кандидати, що набрали в попередніх турах найбільше число голосів (ст. 13, 17 Регламенту). Такий самий порядок виборів установлений і для заміщення вакансій у разі, якщо мандат кого-небудь з членів Бюро перерваний (наприклад, смерть, відставка тощо).

Заступники Голови обираються за тією ж процедурою з урахуванням представництва різних країн і політичних груп. Повноваження заступників Голови виражаються зазвичай в заміщенні Голови у його відсутність через головування на засіданнях парламенту (ст. 19 Регламенту) та присутність на офіційних церемоніях.

Загалом, Голова Європейського Парламенту має 14 заступників та 5 квесторів, які обираються одночасно (так само, як Голова, на два з

половиною роки) і входять під керівництвом Голови до складу Бюро Парламенту – колегіального органу керівництва внутрішньою організацією його роботи з адміністративних та дисциплінарних питань.

Питаннями порядку денного займається Конференція голів, до якої входять Голова Парламенту, керівники парламентських груп (фракцій) та комісій (при цьому якщо йдеться про постійні комісії, то, відповідно до усталеної європейської парламентської практики, справедливо вживається і назва «комітет»), а також два представника від незалежних депутатів. Також регламентними положеннями передбачене функціонування таких виключно дорадчо-консультативних структурних підрозділів парламенту, як Конференція голів парламентських комісій та Конференція голів міжпарламентських груп.

Найважливіше розпорядче повноваження Конференції голів, яке відрізняє його правовий статус від правового статусу Бюро, розкривається через обов'язок Голови проконсультуватися з цим керівним колегіальним органом щодо скликання надзвичайного пленарного засідання на прохання більшості депутатів, Європейської Комісії або Ради Європейського Союзу. Крім того, Конференція голів повинна намагатися приймати консенсуальні рішення, але за його відсутності проводиться процедура голосування з використанням зважених голосів залежно від кількості депутатів, яких представляє той чи інший член Конференції [351, с. 7].

Досить позитивним досвідом європейського парламентаризму в організаційно-розпорядчій площині є інститут квесторів (цікаво, що в Італії квестор – це навіть не парламентська посада, а поліцейській чин [314, с. 184], що вказує на її внутрішньодержавну правоохоронну природу), якими, відповідно до ст. 29 Регламенту, є посадові особи Європейського Парламенту, які відповідають за виконання адміністративних і фінансових завдань, що безпосередньо стосуються

депутатів, вони ведуть спеціальний реєстр професійної діяльності депутатів. Для цього кожен член Парламенту зобов'язаний щорічно подавати квесторам декларацію, що містить відомості про його професійну діяльність та доходи. До повноважень квесторів також належить видача перепусток особам, «які часто відвідують Європарламент з метою надання депутатам інформації в межах їх мандата», в тому числі – представникам лобістських груп. Отже, квестори за своїм правовим статусом є фактично контролюючими посадовими особами, основним завданням яких є недопущення регламентних порушень, корупційних діянь, отримання неправомірної вигоди членами Парламенту. При цьому квестори мають дорадчий голос на засіданнях Бюро Парламенту, а також відають фінансовими, господарськими та організаційними питаннями внутрішньої діяльності Парламенту. Іншими словами, функціональна діяльність квесторів фактично забезпечує законність у реалізації правового статусу депутатами Європейського Парламенту, сприяючи опосередковано у такий спосіб транспарентності та прозорості у прийнятті рішень Парламентом в цілому.

Як вбачається, подібний досвід може бути визнаним корисним у сучасних умовах зміцнення українського парламентаризму та розглянутий у процесі подальшої конституційної модернізації вітчизняної системи вищих органів державної влади, що може стати вельми позитивним прикладом конституціоналізації норм європейського права (під яким у вузькому сенсі мається на увазі право Європейського Союзу як унікального інтеграційного об'єднання з елементами наднаціонального регулюючого впливу на національні конституційні правопорядки. – Авт.).

В той же час, найбільше часу депутати Європейського Парламенту проводять не на пленарних засіданнях чи засіданнях керівних структурних підрозділів, а на засіданнях комісій, що є взагалі притаманним для

парламентів європейських країн (щомісяця пленарні засідання займають один тиждень, в той час як для засідання комісій відводиться не менше ніж два тижні на місяць).

Аналіз процедурних правил внутрішньої організації Європейського Парламенту дає змогу констатувати наявність трьох видів комісій як допоміжних органів – окремих структурних підрозділів Парламенту, виділених за предметною профільною сферою правотворчого регулювання: 1) постійні комісії (комітети); 2) тимчасові спеціалізовані комісії; 3) слідчі комісії.

Постійні комісії (комітети) Європейського Парламенту виконують три основні функції: законопроектну; організаційну; контрольну. При цьому, як здається, можна цілком погодитися зі справедливим висловлюванням В. М. Шаповала щодо комітетів Верховної Ради України, на думку якого «однією з найважливіших...є законопроектна [функція], яка включає розробку проектів законів та інших актів, що розглядаються парламентом, попередній розгляд та підготовку висновків і пропозицій щодо законопроектів, доопрацювання окремих законопроектів...» [352, с. 369], а тому «саме роботу в комітетах слід вважати ключовою стадією законодавчого процесу...», що «є звичайним для світової парламентської практики» [352, с. 369]. Подібна точка зору щодо відповідності функцій та повноважень постійних комісій Європейського Парламенту відповідним елементам конституційного статусу комітетів та постійних комісій світових парламентів підтверджується і твердженням Президента США В. Вільсона про те, що «Конгрес на сесії – це виставковий Конгрес, Конгрес у комітетах – це робочий Конгрес» [353, с. 210-211].

Комісії, які створюються на постійній основі, формуються в залежності від предмету діяльності, який одночасно виступає об'єктом нормотворчості. Так, в Європейському Парламенті на сьогодні створено

22 постійні комісії з: бюджету; бюджетного контролю; економічних та монетарних питань; зайнятості та соціальних відносин; довкілля, здоров'я, продовольчої безпеки; промисловості, досліджень та енергетики; внутрішнього ринку та захисту прав споживачів; транспорту і туризму; регіонального розвитку; сільського господарства і розвитку села; рибальства; культури та освіти; юридичних питань; громадянських свобод, правосуддя і внутрішньої політики; конституційних питань; прав жінок та статтевої рівності; петицій; зовнішніх відносин; прав людини (підкомітет); безпеки і оборони (підкомітет); розвитку; міжнародної торгівлі [354, с. 24].

Постійні комісії обирають свої керівні органи, в тому числі – Голову та Генерального доповідача. Робота і рішення комісій мають досить суттєве значення, при цьому важливою є та обставина, що комісії можуть розглядати як питання, передані на їх обговорення відповідно до статутних актів і за рішенням керівних органів Парламенту, так і питання, які вносяться в порядок денний за своєю ініціативою. Жодне важливе питання не може розглядатися на пленарному засіданні Парламенту без попереднього слухання в комісії, однак рішення комісії не є обов'язковим для нього. За своєю організаційно-правовою природою засідання постійних комісій є невід'ємною складовою частиною парламентської сесії, і це процедурне правило має досить суттєве значення для реалізації інституту парламентського імунітету депутатів.

Тимчасові спеціалізовані комісії створюються за рішенням Конференції голів на термін до 12 місяців. Їх конкретні завдання визначаються у самому рішенні про створення такої комісії, а завершується її функціональна діяльність поданням Парламенту підсумкової доповіді.

Тимчасові слідчі комісії створюються з метою розслідування конкретних фактів або подій, пов'язаних з обвинуваченнями у

правопорушенні або неналежному управлінні, що висувається проти інституту Європейського Союзу, адміністрації держави-члена або будь-якої іншої особи, на яку правом Європейського Союзу покладені повноваження щодо його здійснення. Звичайно, що за подібних специфічних завдань діяльність слідчих комісії має закритий, конфіденційний характер, який забезпечується на організаційному рівні проведенням закритих засідань, на які викликаються лише певні особи за спеціальним запрошенням. В той же час, принцип гласності у діяльності цих комісій не відсутній та забезпечується вже після завершення її роботи публікацією відповідної підсумкової доповіді в Офіційному віснику ЄС та наданням його Голові Європейського Парламенту, після чого така доповідь може стати предметом обговорення на пленарному парламентському засіданні. Крім того, на стадії створення тимчасової слідчої комісії повідомлення про її створення обов'язково також друкується в Офіційному віснику ЄС. Строк повноважень слідчої комісії, як і тимчасової спеціалізованої комісії, складає 12 місяців, але може бути продовжений Парламентом двічі на три місяці. Таким чином, тимчасова слідча комісія за жодних умов не може функціонувати з одного предмету розгляду більше, ніж 18 місяців за умови подвійної згоди парламентарів на таку пролонгацію [355, с. 44].

Проаналізувавши діяльність комісій Європейського Парламенту, можна стверджувати, що комісії виконують основну масу роботи з підготовки проектів рішень для подальшого розгляду на пленарних засіданнях Європарламенту; комісії беруть участь у здійсненні установчої та бюджетно-фінансової діяльності Європарламенту; у здійсненні внутрішніх та зовнішніх функцій тощо. Комісії також надають можливість обговорення конкретних питань за участю представників Комісії та Ради ЄС. Парламентські комісії в рамках своєї компетенції здійснюють

парламентський контроль за виконавчою владою. Отже, комісії в межах своєї компетенції через реалізацію законопроектних, організаційних та контрольних повноважень беруть участь у реалізації майже всіх відповідних загальних функцій Європейського Парламенту.

Ще одним специфічним інститутом Європейського Парламенту, регламентованим положеннями Регламенту, слід вважати почесну посаду дуаєна, впровадження якої дозволило вирішити процедурну проблему ведення першого засідання Парламенту. Дуаєном, за класичною парламентською традицією європейських країн, є найстарший за віком депутат Парламенту. Дуаєн Європейського Парламенту головує на відкритті першої сесії Європейського Парламенту нового скликання при обранні Голови Парламенту і Бюро. При головуванні дуаєна не допускається обговорення ніяких інших питань, крім виборів Голови й Бюро та перевірки повноважень новообраних депутатів. Як тільки вони вступають на посаду, дуаєн поступається свого місця Голові Парламенту.

Основною організаційно-правовою формою діяльності Європейського Парламенту є проведення сесій, в рамках яких депутати працюють як на пленарних засіданнях, так і на засіданнях постійних комісій, тимчасових спеціалізованих комісій, слідчих комісій, Бюро Парламенту, Конференції голів, Конференції голів парламентських комісій, Конференції голів міжпарламентських груп, політичних груп (фракцій). Всі означені методи парламентської діяльності є невід'ємними елементами парламентської сесії, які у своїй сукупності дозволяють успішно реалізовувати Парламенту свої повноваження щодо здійснення нормативно визначених функцій: законодавчої; бюджетної; контрольної; зовнішньополітичної.

Під сесію Європейського Парламенту слід розуміти чітко визначені строки, упродовж яких Європейський Парламент здійснює свої функції і

повноваження як безпосередньо, так і через сформовані в її структурі парламентські органи.

Сесійний характер діяльності притаманний практично всім парламентам світу, як тим, що здійснюють свої повноваження на постійній основі, так і тим, які працюють не в постійному режимі, і де парламентарії поєднують депутатську діяльність з іншими видами роботи. Саме під час сесій проводяться пленарні засідання Європейського Парламенту, засідання його постійних та тимчасових комісій. Європейський Парламент на сесійний період визначає коло питань, які підлягають розгляду і вирішенню, складає порядок денний чергової сесії, а також визначає дні й тижні пленарних засідань, роботи комісій, встановлює кількість і тривалість щоденних пленарних засідань Парламенту тощо. Всі ці організаційні питання щодо проведення парламентської сесії відображаються у програмі роботи Європейського Парламенту, яка затверджується на початку кожної сесії.

Сесії Європейського Парламенту, у відповідності до положень Регламенту, проводяться щорічно та збираються у другий вівторок березня кожного календарного року.

Згідно загальному правилу, пленарні засідання на сесіях Європейського Парламенту мають відкритий характер (водночас, рішення про проведення закритого засідання може бути ухвалене 2/3 голосів від спискового складу парламентарів), а посилюється транспарентність його діяльності обов'язковим оприлюдненням стенографічного звіту про засідання в Офіційному віснику ЄС. Цікаво, що пленарні засідання Європейського Парламенту проводяться у м. Страсбурзі (Франція), а засідання комісій – у м. Брюсселі (Бельгія), що зайвий раз досить символічно підкреслює глибину процесів міждержавної інтеграції у сучасній Європі. Місцем проведення пленарних засідань є головна

споруда Європейського Парламенту у Брюсселі, названа ім'ям італійського вченого-федераліста Альтієро Спінеллі, автора «Маніфесту Вентотене», проекту, у тексті якого було запропоновано ідею про прийняття конституції Сполучених Штатів Європи [351, с. 8].

При цьому більшість пленарних засідань, як демонструє парламентська практика останніх років, зазвичай проходить за досить невисокої активності депутатів, що виявляється у низькій явці, іноді – навіть до кількох десятків депутатів у сесійній залі. Натомість, як правило, зала засідань заповнюється, коли обговорюються найважливіші питання (наприклад, затверджується бюджет Європейського Союзу) або заслуховуються виступи керівників Ради Європейського Союзу або Європейської Комісії. При цьому щорічно загалом проводиться сім чергових пленарних засідань парламенту: у січні, березні, травні, липні, жовтні, листопаді та грудні. Під час цих засідань вносяться консультативні висновки, які адресуються, головним чином, Європейській Комісії та містять пропозиції щодо змін та доповнень. Ці пропозиції розглядаються на основі процедури співробітництва у першому та другому читаннях. Проекти, які вносяться Радою ЄС в рамках процедури спільного прийняття рішень, розгляд яких може відбуватися у трьох читаннях, потребують обов'язкового схвалення Європейським Парламентом. Крім того, Парламент також вносить пропозиції щодо ухвалення співпадаючої позитивної резолюції.

Слід відзначити, що постійне зростання кількості пленарних засідань, необхідність проводити попередній відбір питань, що включаються до порядку денного сесій Європейського Парламенту, спонукали прийняти досить жорсткі процедурні правила безпосередньо для складання порядку денного. Пріоритет під час розробки цього важливого процедурно-організаційного документу зазвичай віддається

обговоренню нормативних актів ЄС з метою підсилити законодавчі функції Європейського Парламенту.

Порядок проведення обговорень під час пленарних засідань встановлений Регламентом в найдрібніших деталях. Як правило, Голова після консультації з керівниками політичних груп пропонує Парламенту розподіл часу, відведеного для обговорення питання. Парламент без дискусії приймає цю пропозицію до відома (ст. 83 Регламенту).

Час для дискусій розподіляється за наступними критеріями: а) перша частина обговорення розподіляється порівну між усіма політичними групами; б) друга частина часу використовується політичними групами залежно від їх чисельності; в) депутатам, що не входять у політичні групи, відводиться для виступів час, який відповідає часу, що відводиться одній політичній групі, причому регламентні положення зобов'язують враховувати відмінності політичних поглядів таких депутатів і надавати їм право висловити свою точку зору.

Пріоритетне право на виступи може бути надано доповідачу профільної постійної комісії або головам (заступникам голів) політичних груп, які виступають від їхнього імені. Аналогічним правом користуються депутати, які бажають виступити з процедурних питань.

Важливим правилом для дотримання парламентської логістики вбачається норма, згідно якої жоден депутат не має права виступити більше двох разів з одного й того ж питання без попередньої згоди Голови. Якщо ж виступаючий відхиляється від обговорюваного у відповідності до затвердженого порядку денного питання, Голова вправі зробити йому зауваження і нагадати про необхідність поважати Внутрішній Регламент Європейського Парламенту [356, с. 22].

Якщо розглядати предметну сферу пленарної діяльності Європейського Парламенту, то за статистикою останнім часом найчастіше

обговорюються зовнішньополітичні питання, що пояснюється першочерговим значенням сфери зовнішньої політики ЄС у правотворчому забезпеченні процесів європейської міждержавної інтеграції. Подібна ситуація пов'язана з новим розподілом норм, які регулюють зовнішні відносини ЄС внаслідок набуття чинності Лісабонським договором, згідно якого є всі підстави говорити про фактичне існування права зовнішніх зносин Європейського Союзу як окремої, самостійної галузі європейського права, що включає норми, які регулюють зовнішньополітичні і зовнішньоекономічні питання діяльності ЄС [357, с. 35-36]. Задля належного організаційного забезпечення успішної реалізації зовнішньополітичної функції Європейський Парламент підтримує активні двосторонні та багатосторонні зв'язки з національними парламентами держав-членів ЄС та третіх країн, у тому числі – тих, які знаходяться в асоціативній формі співробітництва з Європейським Союзом. На внутрішньому інституціональному рівні конституційно-правових норм держав-членів ЄС з цією метою створюються спеціальні групи міжпарламентського співробітництва та змішані парламентські комісії за участю депутатів від асоційованих держав.

Серед інших питань, які найчастіше обговорюються та стають предметом прийняття рішень, слід відзначити проблеми співробітництва у галузі внутрішніх справ, правосуддя та охорони правопорядку, сільського господарства та рибальства, функціонування інститутів ЄС, захисту прав споживачів, транспорту і зв'язку, соціальної політики й зайнятості, конкуренції та внутрішнього ринку, екології, освіти та науки.

Процесом голосування після закінчення обговорення керує Голова Європейського Парламенту. За своїм процедурним характером голосування може бути відкритим, поіменним і таємним. В якості загального правила використовується відкрите голосування за допомогою

підняття рук або натискання кнопки електронної системи. Таємне голосування застосовується при призначенні органів і посадових осіб ЄС, а також на вимогу 1/5 від загального складу Парламенту. Поіменним голосуванням Парламент призначає Президента і весь склад Єврокомісії, а також виносить їй вотум недовіри відповідно до ст. 32-34 Внутрішнього Регламенту. Поіменне голосування також відбувається на вимогу 32 членів Парламенту, але заявлена одночасно вимога про таємне голосування має в даному випадку перевагу [358].

На голосування під час пленарного засідання Парламенту ставляться документи різної юридичної сили та правової природи: пропозиції по резолюції, проекти резолюцій нормативного характеру, бюджет, питання процедури і порядок денний.

Порядок прийняття рішень (процедура голосування) Європейського Парламенту є доволі стандартною для представницьких органів. Рішення на пленарних засіданнях приймаються абсолютною більшістю голосів членів Парламенту від загальної кількості присутніх на даному засіданні. При цьому досить цікавою особливістю парламентської процедури є правило вирішення питання щодо кворуму (мінімальної кількості присутніх депутатів, необхідної для початку роботи, вирішення процедурних питань та прийняття рішення), згідно якого чисельна кількість присутніх парламентарів завжди є достатнім для проведення дебатів, вирішення питання щодо порядку денного та схвалення протоколу. Натомість, кворум, необхідний для прийняття юридично обов'язкового рішення, складає одну третину депутатів від загального складу Європейського Парламенту (тобто 250 присутніх членів Парламенту). В той же час, перевірка кворуму проводиться виключно за вимогою щонайменше 32 депутатів, а тому теоретично рішення Європейського Парламенту може бути схвалене навіть за відсутності

необхідного кворуму, встановленого відповідними регламентними нормами. Якщо ж відсутність такого кворуму буде встановлена, у такому випадку прийняття рішення переноситься на наступне за розкладом сесійне пленарне засідання [359, с. 112].

Щодо прийняття деяких окремих рішень встановлюється спеціальний кворум та кваліфікована більшість. Під кваліфікованою (від лат. *qualis* – який, якої якості) більшістю у парламентському праві розуміється визначена нормативно-правовим актом більшість членів парламенту чи іншого представницького органу, необхідна для прийняття певного рішення. Кваліфікована більшість визначається зазвичай у $3/5$, $2/3$ або $3/4$ голосів від загального числа депутатів представницького органу. В національних парламентах кваліфікована більшість, як правило, застосовується для прийняття чи зміни конституції, подолання вето глави держави на прийнятий парламентом закон, подолання нижньою палатою вето верхньої палати на законопроект (за слабкої верхньої палати), прийняття рішення про усунення президента з поста в порядку імпичменту тощо. В той же час, у світі існують парламенти, процедури голосування в яких не передбачають кваліфікованої більшості, а рішення завжди приймаються абсолютною (простою) більшістю голосів депутатів (у якості приклада можна навести парламент Великої Британії). Дотримання вказаних особливих процедурних умов у Європейському Парламенті потрібне при вотуванні бюджету ЄС, схваленні угод про приєднання країн до Європейського Союзу, схваленні вотуму недовіри Європейській Комісії і в деяких інших випадках. Серед них відзначимо наступні, на наш погляд, найважливіші: для ухвалення позитивного рішення щодо питання про порушення державою-членом загальних принципів, встановлених ст. 6 Договору про ЄС, потрібна кваліфікована більшість у $2/3$ голосів депутатів, які представляють абсолютну більшість всього спискового

складу європарламентарів; для прийняття Внутрішнього Регламенту необхідним є кворум у більшість всіх членів Парламенту; для рішень про прийняття внесених Радою ЄС змін у зроблені Парламентом поправки до проекту бюджету потрібна більшість всіх депутатів і кваліфікована більшість у 3/5 від тих, хто голосував; для прийняття рішення про скликання надзвичайної сесії встановлений кворум у більшість членів Парламенту [360].

Службовці Секретаріату за своїм правовим статусом є його постійними співробітниками в індивідуальній якості, з чого випливає неможливість їх відкликання урядами держав-членів ЄС. Вони набувають статусу чиновників Європейського Союзу та повинні відмовитися від будь-якої іншої роботи за сумісництвом, крім основної роботи в Європейському парламенті. Більше того, їм заборонено одержувати інструкції від урядів, організацій або приватних осіб, які не є їх безпосередніми начальниками. Із зарплати чиновників Секретаріату стягується податок, який йде в бюджет ЄС, а не країн, громадянами яких вони є. Пенсії та соціальне забезпечення співробітників Секретаріату також регулюються нормами права Європейського Союзу [361, с. 165].

Отже, у підсумку слід відзначити, що склад, внутрішня структура та організація діяльності Європейського Парламенту на сучасному етапі інтернаціоналізації конституційно-правових норм, що визначають загальні засади парламентаризму як доктрини та практико-праксіологічної концепції, має такі найважливіші особливості та характерні риси: а) за організаційно-правовою природою Парламент Європейського Союзу є однопалатним, постійно діючим, представницьким, законодавчим органом, що виражає спільні інтереси громадян ЄС саме в якості інституціонального механізму інтеграційного об'єднання з елементами над національності, тобто є максимально наближеним до класичної моделі

національного конституційного парламентаризму; б) у внутрішній структурній побудові Європейського Парламенту політичні, адміністративні, господарські, фінансові, дисциплінарні повноваження розподілені між Головою Парламенту, Бюро, квесторами, Конференцією голів та Секретаріатом на чолі з Генеральним секретарем, причому створена своєрідна система «стримувань та противаг», побудована на принципах підзвітності, підконтрольності, колегіальності та транспарентності парламентської діяльності, за якої жодний структурний підрозділ, у тому числі – керівного рівня, не може здійснювати вирішальний вплив на питання порядку денного, процедури прийняття рішень, а також на політичну позицію депутатів та парламентських груп, а також одноосібно розпоряджатися будь-якими матеріальними ресурсами чи спрямовувати бюджетне фінансування; в) для найважливіших питань, що розглядаються Європейським Парламентом як законодавчим органом, положеннями Регламенту передбачені особливі, ускладнені умови прийняття рішень, які виражаються у вимогах кваліфікованої більшості та обов'язкового кворуму, в той час як для більшості питань порядку денного процедурні норми дозволяють взагалі «обійти» відсутність звичайного кворуму в 1/3 загального складу парламентарів; г) співробітники Секретаріату фактично прирівнюються за привілеями та імунітетами до співробітників міжнародних організацій, що у взаємозв'язку з їх індивідуальним правовим статусом дає змогу констатувати наявність на сучасному етапі європейської міждержавної інтеграції автономного штату інститутів ЄС, який покликаний неупереджено забезпечувати організацію їх діяльності незалежно від інтересів держави громадянства або постійного проживання окремої особи.

З іншого боку, конституціоналізація європейських правових стандартів досить інтенсивно та поглиблено відбувається у таких

ключових сферах сучасного конституційного розвитку держав-членів Європейського Союзу, як децентралізація, регіональна політика та місцеве самоврядування, особливо зважаючи на регіоналізацію та локалізацію як системоутворюючі тенденції публічного управління у вказаних державах.

У цьому контексті слід відзначити, що правова регламентація місцевого самоврядування віднесена до компетенції відповідних органів влади держав-членів [345, с. 354], тобто є предметом національних конституційно-правових норм.

В той же час, ЄС надає різнобічну підтримку місцевому самоврядуванню, а регіональна політика є невід'ємною частиною економічної політики ЄС та держав-членів [345, с. 355], що вбачається важливим специфічним чинником забезпечення ефективності конституційно-правових норм щодо здійснення регіонального та місцевого самоврядування саме в межах інтеграційного об'єднання.

У будь-якому випадку, незалежно від конкретної сфери конституційно-правового регулювання, в умовах конституціоналізації міжнародно-правових стандартів постає проблема співвідношення конституційного права та міжнародного права, конституційного права та права інтеграційного об'єднання, конституційного права держав-членів інтеграційного об'єднання тощо.

Натомість, не дивлячись на появу такого принципово нового явища, як наднаціональне правове регулювання, основним засобом зовнішнього впливу на загальну соціальну ефективність конституційно-правових норм в межах національної системи права та формально-юридичним джерелом конституціоналізації міжнародних правових стандартів у сфері конституційного права залишається класичний міжнародний договір як прояв суверенної волі незалежних держав на універсальному, регіональному чи двосторонньому рівні.

Слід зазначити, що питання про укладання державою міжнародних договорів тісно пов'язане з проблематикою їх юридичної сили та набуття чинності, тобто йдеться про співвідношення міжнародного та національного права, що вирішується на конституційно-правовому рівні у відповідності до однієї з основних концепцій розуміння даної проблематики, адже, за вдалим висловом Л. А. Луць, основним шляхом конституціоналізації міжнародного права на сьогодні є внесення відповідних норм до національної Конституції і законів або видання спеціального акта, згідно з яким норми міжнародного права набувають юридичної сили в межах національного права [362].

Отже, конституційно-правовий механізм взаємодії норм міжнародного та національного права – це, фактично, конституційно-правові норми та інші правові засоби, що забезпечують узгодження міжнародного та національного права. Саме за допомогою такого механізму здійснюється інкорпорація міжнародно-правових норм у Конституцію та інші законодавчі акти, що потребує забезпечення належного рівня ефективності таких норм у кожній окремій національній правовій системі.

Основні проблеми співвідношення національного та міжнародного права, як правило, фіксуються у конституціях чи конституційних законах держав, і якщо звернутися до новітнього досвіду конституційного розвитку держав-членів ЄС, який, за нашим глибоким переконанням, концентрує кращі світові правові здобутки, то можна звернути увагу на стійку традицію щодо ідеї формування правової держави, дотримання прав та свобод людини, визнання пріоритету міжнародного права.

Варто вказати і на ту важливу обставину, що конституційний розвиток у європейських країнах нині пов'язаний насамперед з інтеграційними процесами, адже поступово зароджуються нові взаємозв'язки міжнародного та внутрішньодержавного права, а це потребує

створення нових, ефективних у сучасних інтеграційних і глобалізаційних умовах конституційно-правових положень, що закріплюють їх.

Аналізуючи конституційні положення, характерні для європейських держав, необхідно також звернути увагу на визначення в них співвідношення міжнародного та національного права, адже фіксація у конституційних положеннях чітко визначеного співвідношення між національним та міжнародним правом забезпечує їх узгодженість та сприяє попередженню юридичних колізій, тобто підвищує ефективність конституційно-правових норм, що регулюють різноманітні аспекти участі держави у процесах європейської міждержавної інтеграції.

У цьому зв'язку варто відзначити, що ряд європейських конституцій фіксують положення щодо визначення загальноновизнаних норм та принципів міжнародного права як складової частини національного права. Так, наприклад, ст. 25 Конституції ФРН [363] загальноновизнані норми міжнародного права визначає як частину федерального права. Вони згідно із Конституції мають переваги перед законами і безпосередньо породжують права та обов'язки для осіб, що проживають на території Федерації. Таким чином, цитоване положення фіксує принцип верховенства загальноновизнаних норм та принципів міжнародного права над внутрішньодержавним.

Варто відзначити, що у ряді конституцій положення щодо місця у національній системі права загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права є менш деталізованими, тобто лише на рівні визнання їх складовою частиною національного права. Зокрема, подібний варіант конституційно-правового регулювання передбачений ст. 9-1 Конституції Австрійської Республіки [364]; ст. 8 Конституції Португальської Республіки [365]; відповідними положеннями Конституції Естонської Республіки [366] та іншими.

Водночас значна кількість європейських конституцій фіксує верховенство міжнародних договорів щодо національного законодавства в разі виникнення розбіжностей між ними і водночас визнає їх складовою частиною національного законодавства. Так, у ст. 55 Конституції Франції фіксується верховенство міжнародних договорів щодо національних законів [367, с. 314]. Таку ж перевагу надає останнім і конституція Республіки Болгарія. Відповідні положення конституцій Іспанії, Литовської Республіки [368] називають міжнародні договори складовою частиною національної системи законодавства або права без подальшої деталізації цих приписів.

У ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори визнаються складовою частиною національного законодавства. Про пріоритет міжнародних договорів, що імplementовані у формі закону, перед національним законодавством йдеться у Законі України «Про міжнародні договори України» [369]. Водночас законодавець визначає і те, що міжнародні договори не повинні суперечити нормам Конституції, що свідчить про особливе місце конституції як ієрархічно та системно-структурно вищого джерела національної системи права.

Отже, навіть у тих правових системах, де верховенство міжнародного права прямо визнається у чинних конституційно-правових нормах, воно не є беззастережним. Зокрема, міжнародне звичаєве право та міжнародні угоди в цих країнах не можуть суперечити конституційним нормам або основним засадам конституції, і виключно лише судовий орган, що має повноваження тлумачення конституції, може вирішити питання стосовно переваг у співвідношенні міжнародного та національного права, при цьому конституційно-правовий механізм взаємодії норм міжнародного та національного права держав-учасниць Європейського Союзу повинен включати і положення верховенства, прямої дії права Європейського Союзу

щодо внутрішньодержавного, що закріплюється також на конституційному рівні [370, с. 27].

Вказане співвідношення між внутрішнім та міжнародним правом є ключовим питанням у визначенні конституційних форм та методів здійснення державної зовнішньої політики, адже саме у міжнародно-правових формах закріплюються юридичні результати міждержавного спілкування з будь-якої актуальної проблематики взаємовідносин між країнами.

В той же час, конституційні форми та методи здійснення зовнішньої політики, як вбачається, завжди відображають конституційні цілі та завдання, що ставить перед собою держава при виконанні зовнішніх функцій та на яких має базуватися корисна для конкретної держави зовнішня політика, причому основною ціллю та завданням будь-якої країни світу, поза всяким сумнівом, є ефективне забезпечення національних інтересів.

Так, у відповідності до Постанови Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України», у сфері міжнародних відносин національні інтереси складають: стратегічні та геополітичні інтереси, пов'язані із забезпеченням національної безпеки України та захистом її політичної незалежності; економічні інтереси, пов'язані з інтегруванням економіки України у світове господарство; регіональні, субрегіональні, локальні інтереси, пов'язані із забезпеченням різноманітних специфічних потреб внутрішнього розвитку України. З метою забезпечення національних інтересів України її зовнішня політика постійно спрямовується на виконання таких найголовніших завдань: 1. Утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави. 2. Забезпечення стабільності міжнародного становища України. 3. Збереження територіальної цілісності держави та недоторканності її кордонів. 4. Включення національного

господарства у світову економічну систему для його повноцінного економічного розвитку, забезпечення потреб громадян і підвищення добробуту народу. 5. Захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів з зарубіжними українцями й вихідцями з України, надання їм допомоги згідно з міжнародним правом. 6. Поширення у світі образу України як надійного й передбачуваного партнера [370, с. 27].

Як здається, подібні цілі та завдання має й переважна більшість держав-членів Європейського Союзу у своїй зовнішній політиці. Так, згідно Преамбули Конституції Іспанії, Іспанська нація заявляє про своє прагнення «...сприяти справі зміцнення мирних відносин та ефективного співробітництва між усіма народами Землі». Відповідно до п. 2 ст. 6 Конституції Угорщини 1949 р. [371], країна «прагне до співробітництва з усіма народами та країнами світу».

Таким чином, можна зробити загальний висновок, що безпосередньо тексти конституцій держав-членів ЄС містять лише найбільш загальні норми, що визначають спеціальні цілі та завдання зовнішньої політики держави, але в той же час їх юридичний зміст розкривається детально у інших джерелах конституційного права, якими є закони та підзаконні акти про визначення основ зовнішньої політики держави, тобто і в даному випадку можна констатувати взаємне проникнення міжнародно-правових та конституційно-правових норм з подальшою інтенсифікацією їх взаємодії між собою як найважливіший чинник їх реальної ефективності і відповідності сучасній європейській політико-правовій парадигмі конституційного розвитку.

Отже, в цілому можна відзначити, що існуючі конституційні форми сприйняття спільних норм, стандартів та принципів інтеграційного об'єднання держав-членів Європейського Союзу прямо відображають

функції сучасної правової держави та реалізуються через ефективні конституційно-правові норми, що обумовлюють ці форми і ґрунтуються на основних конституційних принципах як базових критеріях загальної соціальної ефективності [401; 404].

В цілому, в результаті проведеного дослідження теоретичних та практичних аспектів ефективності дії конституційно-правових норм у державах-членах міждержавних інтеграційних об'єднань можна дійти до таких найважливіших висновків: а) на сучасному етапі європейської міждержавної інтеграції в межах Європейського Союзу ключовими процесами у взаємодії між національними конституційними правопорядками держав-членів та європейським правом є взаємопов'язані процеси конституціоналізації міжнародного права та «дзеркальної» їй інтернаціоналізації конституційного права; б) модельним зразком трансферту ефективних конституційно-правових норм інституціонального характеру на рівень функціонування інститутів інтеграційного об'єднання як діалектичної єдності та домінантної онтологічно обґрунтованої системи є створення Європейського Парламенту на основі концептуальної конституційно-правової моделі парламенту як національного внутрішньодержавного представницького органу, без існування та реальної дієздатності якого є принципово неможливим забезпечення демократичного ладу та основоположних ідей конституціоналізму як такого; в) за організаційно-правовою природою Парламент Європейського Союзу є однопалатним, постійно діючим, представницьким, законодавчим органом, що виражає спільні інтереси громадян ЄС саме в якості інституціонального механізму інтеграційного об'єднання з елементами наднаціональності, тобто є максимально наближеним до класичної моделі національного конституційного парламентаризму; г) конституціоналізація європейських правових стандартів найбільш інтенсивно та поглиблено

відбувається у таких ключових сферах сучасного конституційного розвитку держав-членів Європейського Союзу, як децентралізація, регіональна політика та місцеве самоврядування, особливо зважаючи на регіоналізацію та локалізацію як системоутворюючі тенденції публічного управління у вказаних державах; д) незалежно від конкретної сфери конституційно-правового регулювання, в умовах конституціоналізації міжнародно-правових стандартів актуалізується та об'єктивується онтологічна проблема співвідношення конституційного права та міжнародного права, конституційного права та права інтеграційного об'єднання, конституційного права держав-членів інтеграційного об'єднання тощо; є) одночасно з наднаціональним правовим регулюванням, основним засобом зовнішнього впливу на загальну соціальну ефективність конституційно-правових норм в межах національної системи права та формально-юридичним джерелом конституціоналізації міжнародних правових стандартів у сфері конституційного права залишається класичний міжнародний договір як прояв суверенної волі незалежних держав на універсальному, регіональному чи двосторонньому рівні; ж) тексти конституцій держав-членів ЄС містять лише найбільш загальні норми, що визначають спеціальні цілі та завдання зовнішньої політики держави, але в той же час їх юридичний зміст розкривається детально у інших джерелах конституційного права, якими є закони та підзаконні акти про визначення основ зовнішньої політики держави, тобто в даному випадку можна констатувати взаємне проникнення міжнародно-правових та конституційно-правових норм з подальшою інтенсифікацією їх взаємодії між собою як найважливіший чинник їх реальної ефективності і відповідності сучасній європейській політико-правовій парадигмі конституційного розвитку; з) конституційні форми сприйняття спільних

норм, стандартів та принципів інтеграційного об'єднання держав-членів Європейського Союзу прямо відображають функції сучасної правової держави, включаючи новітню функцію міждержавної інтеграції, та реалізуються через ефективні конституційно-правові норми, що обумовлюють ці форми і ґрунтуються на основних конституційних принципах як базових критеріях загальної соціальної ефективності.

4.3. Ефективність конституційно-правових норм у національних системах права держав, які реалізують стратегічну мету вступу до міждержавного інтеграційного об'єднання (на прикладі України)

На сучасному етапі власного конституційно-правового розвитку та конституційної модернізації доцільно розглянути особливості забезпечення ефективності конституційно-правових норм у новітніх умовах європейської міждержавної інтеграції у національних системах права держав, які реалізують стратегічну мету вступу до міждержавного інтеграційного об'єднання, що є актуальним і своєчасним саме для України як держави, яка з 2014 р. знаходиться в асоціативних відносинах з єдиним міждержавним інтеграційним об'єднанням з елементами наднаціонального правового регулювання, тобто таким, що вийшло на принципово новий рівень правової інтеграції – Європейським Союзом.

У цьому контексті слід зазначити, що чинні та ті, що очікують ратифікації, угоди про асоціацію ЄС з суверенними державами класифікуються залежно від форми економічного співробітництва і глибини інтеграційних процесів між учасниками відповідної угоди на:

1. Угоди про асоціацію зі створенням зони вільної торгівлі (наприклад, Угода про стабілізацію та асоціацію з Албанією 2009 р., Угода

про асоціацію з Алжиром 2005 р., Угода про асоціацію з Канадою 2013 р. та ін.).

2. Угоди про асоціацію з встановленням митного союзу (наприклад, Угода про митний союз ЄС і Туреччини 1996 р.).

3. Угоди про асоціацію зі створенням спільного ринку (Угода про європейський економічний простір 1992 г. з Норвегією, Ліхтенштейном, Ісландією) [372, с. 334].

Крім того, по конкретному найменуванню всі ці угоди можна класифікувати на угоди про стабілізацію та асоціацію (з балканськими державами, такими, як Албанія, Боснія і Герцеговина, Сербія, Чорногорія, Македонія), угоди про асоціацію (зокрема, з усіма східноєвропейськими країнами), угоди про вільну торгівлю, угоди про митний союз [373, с. 24].

Також, на думку деяких авторів, можна виділити особливу форму асоціативних відносин ЄС з країнами, що розвиваються, інституціоналізовану через імплементацію Котонуської угоди (Договору про партнерство між ЄС і країнами Африки, Карибського і Тихоокеанського басейну (АКТ) 2000 р.), який встановлює фактично асоціативне співробітництво між ЄС, 6 острівними державами Тихоокеанського регіону і 71 країною Африки і Карибського басейну, і встановлює, як і класичні двосторонні угоди про асоціацію, базові принципи співпраці в політичній, економічній і фінансовій сферах [374].

Щодо реалізації стратегічного курсу України на вступ до ЄС необхідно зазначити, що Угода про асоціацію між ЄС та Україною [340] є безпосереднім джерелом впливу на зміст та рівень ефективності конституційно-правових норм, їх якість та гарантованість у суспільних відносинах, оскільки передбачає гармонізацію українського законодавства з правом ЄС з метою забезпечення досягнення цілей і завдань Угоди та подальшої інтеграції з перспективою набуття у майбутньому

повноправного членства.

Характеризуючи форми впливу європейських правових стандартів на якість конституційної законотворчості в Україні як первинний чинник її соціальної і юридичної ефективності, необхідно відзначити, що одним із найважливіших завдань, що стоять сьогодні перед нашою державою, є подальша трансформація національної правової (зокрема і насамперед, конституційно-правової. – Авт.) системи шляхом її реформування та поступового приведення законодавства у відповідність із європейськими правовими стандартами [345, с. 363].

Виходячи з означеного стратегічного завдання, можна визначити основні тактичні напрями забезпечення та подальшого підвищення ефективності конституційно-правових норм на сучасному етапі конституційного розвитку України.

По-перше, це підвищення загального рівня правової свідомості та правової культури у соціумі до рівня, достатнього як для належної імплементації європейських правових стандартів, так і для відповідного забезпечення ефективної реалізації конституційно-правових норм.

При цьому особливе значення для забезпечення ефективності конституційно-правових норм має високий рівень правосвідомості та правової культури суб'єктів конституційно-правових відносин – учасників законотворчого процесу, адже від зазначеного чинника безпосередньо залежить якість та ефективність розробки й прийняття актів конституційного законодавства – народних депутатів України, співробітників апарату Верховної Ради України, суб'єктів законодавчої ініціативи (Президент України, Кабінет Міністрів України) та їх допоміжних служб.

При цьому ключовою проблемою у вітчизняних умовах на сьогодні вбачається забезпечення належної професійної підготовки учасників

законотворчого процесу, що дає як фахову спроможність приймати нові закони через застосування достатніх юридичних і спеціальних знань, так і «стійке позитивне ставлення до права» [375, с. 314], яке дозволяє уникнути професійної деформації та проявів правового нігілізму, адже зміст закону, структурні особливості норм та законів виробляються у відповідності з установками правосвідомості, а правові норми (зокрема, конституційно-правові. – Авт.), у свою чергу, впливають на розвиток правосвідомості громадян, сприяють формуванню обґрунтованих, справедливих суджень про правові стосунки, правові вимоги, суб'єктивні права, обов'язки та відповідальність [376, с. 98].

По-друге, це створення необхідного інструментально-інституціонального фундаменту для забезпечення ефективності конституційно-правових норм як регулятора базових суспільних відносин через формування ефективного та належного публічного управління.

У даному контексті слід цілком погодитися з твердженням Д. М. Белова щодо необхідності ретельного відбору інституційних зразків задля підвищення ефективності норм, що закріплюють основи конституційного ладу [377, с. 168].

Крім того, науковець визначає в якості двох інших умов забезпечення інституціональної ефективності конституційно-правових норм «ефективне адміністрування нових правових норм (їхнє підкріплення діючими правилами контролю – вертикальними та горизонтальними)» [377, с. 168] (що і є у досліджуваній площині основним завданням системи органів публічної влади, як державної, так і муніципальної. – Авт.), «досягнення компліментарності старих та нових правових норм (вибудовування зв'язків між новими конституційно-правовими нормами та нормами, що вже існують» [377, с. 168-169] та «укорінення нових конституційно-правових норм на всіх рівнях конституційно-правової

системи» [377, с. 169].

Виходячи з означених методологічних домінант, Д. М. Белов пропонує три елементи як підґрунтя ефективної дії конституційно-правових норм: 1) достатній час; 2) спеціальні зусилля; 3) часткові компроміси [377, с. 169], оскільки «...яким би високим авторитетом не володіли норми інституту основ конституційного ладу, вони повинні швидко та безболісно реалізовуватися в соціальній дійсності, у фактичних суспільних відносинах. В іншому випадку вони ризикують залишитися записаними тільки на папері, що значно знижує соціальну ефективність Конституції, негативно впливає на весь процес правозастосування в цілому» [377, с. 168].

Водночас ефективна реалізація конституційно-правових норм у фактичних суспільних відносинах є неможливою без усунення юридичних колізій у конституційно-правовій матерії, що є ще одним ключовим тактичним напрямом забезпечення достатньої ефективності конституційно-правових норм на сучасному етапі розвитку українського конституціоналізму, адже, виходячи з факту об'єктивного існування різноманітних джерел конституційного-права та досить значної кількості окремих нормативних приписів (конституційно-правових норм) у тексті кожного такого джерела, доцільно передбачити гіпотезу про те, що конституційно-правові норми можуть вступати у конфлікт (колізію, суперечність) одна з одною, а інколи такі суперечності навіть використовуються окремими суб'єктами конституційного права у політичних, економічних, соціальних та інших цілях, оскільки конституційне право є фундаментальною галуззю національної правової системи, що регулює найважливіші, базові суспільні відносини, встановлюючи основи конституційного ладу держави, а тому необхідно проаналізувати загальне визначення поняття «колізія», їх види та основні

критерії класифікації, розроблені як загальною теорією держави та права, так і галузевими теоретичними дослідженнями у сфері конституційного права.

За загальним науковим визначенням Словника іншомовних слів, колізія (лат. *collisio*) – це «1) зіштовхнення протилежних інтересів, прагнень, інтересів; 2) юридичне розходження між окремими законами однієї держави або суперечність законів, судових рішень різних держав» [127, с. 241].

В той же час, Ю. О. Тихомиров у контексті розгляду питання про юридичні колізії в цілому вважає «протиріччя, що виникають у всіх сферах життя громадянина, держави і суспільства в цілому»..., нашими «вічними супутниками», а конфлікти, спори, зіткнення людей, на його думку, існували у всі часи [378, с. 3]. Він категоричний в тому, що «колізія – це сьогоднішній спільний знаменник намірів, дій, вчинків» [379, с. 19].

Сам термін «колізія» етимологічно первинно походить від латинського терміну «*collide*» («стикаюсь») і означає сутичку, збіг протилежних обставин, сил та інтересів [380].

Класичним виразом колізії є протиріччя між «існуючим» і «необхідним», а якщо взяти до уваги ту обставину, що закон закріплює «існуюче», а в праві міститься «належне» чи «необхідне», то юридичні колізії в найбільш глобальному масштабі полягають у протиріччях між позитивним законом і природним правом, що є найбільш актуальним саме для конституційно-правової матерії, колізія невідповідності формально-юридичного та фактичного стану реалізації норм якої є однією з ключових проблем у процесі забезпечення ефективності конституційно-правових норм у сучасній національній правовій системі України.

Будь-яку колізію можна оцінити з юридичної точки зору, особливо тоді, коли ставиться за мету її подолання. На думку того ж

Ю. О. Тихомирова, і «право, і правові акти завжди були «учасниками» сварок та примирень, спорів та домовленостей, конфліктів та угод, війн та миру. Вони були... – як привід і мета, як арбітр і суддя, як засіб узгодженості інтересів» [378, с. 3].

Варто зазначити, що легалізованого (тобто нормативного) поняття «колізія», його дефініції чинне законодавство України не містить. Цікаво, що у систематизованому вигляді відсутнє воно і в загальній теорії права, а тим більше – у конституційному праві з урахуванням особливостей його галузевого предмету та методу [381, с. 68]. У деяких законодавчих актах України сьогодні лише згадується про колізії. Так, в Законі України «Про міжнародний комерційний арбітраж» [382] у ст. 28 «Норми, що застосовуються до суті спору» закріплене положення про те, в яких випадках третейський суд при вирішенні спору застосовує колізійні норми, а Кодекс торговельного мореплавства [383] у ст. 14 містить перелік колізійних норм, які застосовуються у відносинах морського перевезення вантажів, фрахтування судна, лізингу тощо.

Загалом, зважаючи на подібну регламентацію колізійних аспектів законодавства, притаманну не тільки українській сучасній правовій системі, а так само і національним правовим системам зарубіжних країн, Ю. О. Тихомиров у дослідженнях юридичних колізій змушений констатувати, що «проблема колізій в глобальному масштабі не ставиться і не вирішується, вона зводиться до колізійного права і колізійних норм, що приписують, які акти застосовувати, коли виникає суперечлива ситуація» [378, с. 4].

У радянські часи вважалося, що навіть для колізійних норм немає об'єктивних передумов, бо в разі виникнення колізій (а основною їх причиною вважалися виключно недоліки кодифікації, тобто відбувалася абсолютизація їх формально-догматичної природи. – Авт.) вони повинні

були розв'язуватись залежно від юридичної сили і субпідрядності норм або на підставі правил дії правових норм у часі [384, с. 28].

Дослідження вчених-юристів з цієї проблеми стримувало, мабуть, політичне «табу» на аналіз суспільних протиріч і конфліктів, що стало причиною відсутності системного підходу для їх обґрунтування та подолання [380].

Отже, у зв'язку з названими причинами всі поняття юридичних колізій на даний час можна знайти лише в енциклопедичних і словникових виданнях, але ті терміни, що в них містяться, такі, як колізія, колізія законів, колізія прав, колізійне право, колізійна норма, колізійна прив'язка, є недостатніми для теоретичного і наукового обґрунтування проблеми. На думку Ю. М. Тодики, «безконфліктна модель розвитку суспільних відносин, яка панувала у 80-х роках на пострадянському просторі, не спонукала до наукових пошуків причин появи і шляхів вирішення конфліктів у політико-правовій сфері. Визнавалось, що за соціалізму існують тільки неантагоністичні суперечності, а тому керівництво багатьох країн СНД виявилось безсилим перед розв'язанням конфліктів і, насамперед, у державно-правовій сфері» [385, с. 42].

Словникові визначення колізій у зв'язку з цим не можна вважати науковими, а їх енциклопедична лаконічність зручна і корисна лише на загальному пізнавальному (гносеологічному) рівні.

Водночас аналіз наукових публікацій і ґрунтовних праць з проблеми правових (у тому числі – конституційно-правових) колізій показує неоднозначний підхід вчених-правознавців до цього складного суспільного явища.

Досліджуючи наукову проблему колізій, фахівці використовують синоніми цього слова: протиріччя, конфлікти, конкуренція, спір, зіткнення, протилежність, розбіжність, розходження, антагонізм,

неузгодженість, суперечність, взаємовиключення та інші, чим створюють колізійні ситуації вже на доктринальному рівні розроблення належного для повсякденного застосування дефінітивного інструментарію.

Зокрема, мова йде про колізії, протиріччя, конкуренцію норм, конкуренцію законів, що у політичній сфері означає виникнення конституційного конфлікту в державі та / або суспільстві, причому у деяких випадках вказані поняття протиставляють.

Так, на думку Д. П. Письменного, змішувати колізію з конкуренцією норм неприпустимо, бо «це зовсім різні поняття. У колізії знаходяться норми, які суперечать одна одній, для колізій характерна наявність декілька норм, які відрізняються за змістом одна від одної. При конкуренції норм ніякої колізії не може бути, можливі два види конкуренції: загальної та спеціальної норми.., а також спеціальних норм. Зазначимо, що конкуренція – це більш складне явище, ніж колізія. У ній переплітаються питання факту з питанням права...» [386, с. 80].

Узагальнюючи протиріччя в галузі основних прав конституційної системи Німеччини як «конфлікти», З. Ютсі говорить про два їх види: конкуренцію основних прав та їх колізію. Принципова різниця між ними, на його думку, полягає в тому, що «конкуренція основних прав виникає тоді, коли стосовно поведінки носія основних прав може застосовуватись декілька прав. На відміну від питання конкуренції основних прав тут йдеться не про рівне ієрархічне розташування основних прав до особи громадянина, а про протилежності одного або декількох прав до кількох носіїв основних прав» [387, с. 62]. Отже, З. Ютсі розглядає конкуренцію, швидше, як альтернативу для одного суб'єкта вибрати з-поміж різних, але не суперечливих за предметом свого правового регулювання, правових норм ту, яка більш за все захистить його порушене право чи право, яке оскаржується, або законний інтерес. При цьому передбачається, що

конкурентні правові норми ніколи не можуть вступити в протиріччя, оскільки вони несуть однакове правове навантаження для суб'єкта, однакові за змістом, а застосування будь-якої з них дає однаковий результат.

Отже, з усіх названих синонімів поняття «колізія» лише «конкуренція» не є протиріччям, бо вона є змагальністю за пріоритетність. Викладене свідчить, що словникове визначення юридичної колізії не охоплює всіх її аспектів. Суттєвим елементом це поняття доповнює З. Ютсі, на чий погляд, «такі колізії виникають тоді, коли дві норми застосовуються щодо одного і того ж факту і їх застосування призводить до різних результатів» [387, с. 63].

Таким чином, вважається, що при застосуванні колізійних правових норм обов'язково настають різні результати. З цим важко не погодитись, бо настання однакового результату в такій ситуації було б очевидним фактом відсутності колізії. Настання однакового результату при застосуванні різних правових норм щодо одного й того ж предмета регулювання може лише підтверджувати висловлювану вище думку про те, що ці норми є не колізійними, а альтернативними. Вони лише конкурують між собою в очах суб'єкта їх застосування, який має право вибору однієї з них або всіх разом.

При цьому істотне методологічне підґрунтя для визначення дефінітивного поняття юридичної колізії дає Д. П. Письменний, на думку якого, «у колізії знаходяться норми, які суперечать одна одній і відрізняються за змістом» [386, с. 81]. Отже, для колізійності правових норм вони мають відрізнятися не лише за результатом їх застосування, а й за своїм змістом. Слід також зробити акцент на тому, що, мабуть, автор мав на увазі не лексичний зміст правових норм, а зміст правовий (юридичний).

Підсумовуючи, можна погодитися з думкою Д. Лилака, що колізія – це стан і дія кількох правових актів чи їх норм, як правило нормативного характеру, що прийняті одним або різними суб'єктами правотворчості, які спрямовані на регулювання одних і тих же суспільних відносин, а застосування кожного з них окремо дає різний, зокрема протилежний, результат [380].

Водночас аналізуючи поняття та юридичний зміст саме колізії конституційно-правових норм, слід відзначити той факт, що предмет конституційного регулювання, втілений у конституційно-правових нормах, має значну специфіку порівняно з будь-якою іншою галуззю внутрішнього права держави, що виявляються з декількох основних позицій.

На погляд К. А. Бабенко, на сучасному етапі розвитку українського конституціоналізму «ми стаємо свідками не лише переосмислення ролі конституційного регулювання, але й його змісту» [388]. Традиційно проблематика конституційного регулювання зводилася до аналізу ступеня чіткості у визначенні статусу суб'єктів політико-правових відносин. Але насправді це питання є значно ширше, оскільки включає не тільки дослідження конституційно-правового статусу тих чи інших суб'єктів політики та політичних відносин, а й проблему взаємодії між державою та громадянським суспільством. На цьому наголошує О. В. Петришин, який, обґрунтовуючи положення, що громадянське суспільство і державна влада в їх інституціональному розумінні являють собою дві невід'ємні складові одного явища – сучасного соціуму, він слушно вказує на те, що взаємодія цих двох базових елементів не може не бути предметом конституційного регулювання [389, с. 75].

Дійсно, за своєю природою владні відносини виникають не лише у сфері, де одноосібно діє держава і де вона виступає єдиним суб'єктом

владного впливу, але й в громадянському суспільстві, яке через гарантовані конституційним правом механізми має змогу долучатися до процесів формування політичної влади, визначення її основних цілей і пріоритетів, а також до її реалізації. Фактично цей елемент політико-правової взаємодії держави і суспільства закладений вже в самому понятті демократичної держави, завданням якої є не просто управління суспільними відносинами, а насамперед розв'язання правовими засобами соціальних проблем.

Виступаючи однією з галузей права, конституційне право спрямовує свій регулятивний вплив на суспільні відносини через конституційно-правові норми, тобто саме від ефективності конституційно-правових норм безпосередньо залежить загальна ефективність соціальної та юридичної дії конституційного права як провідної галузі національного права в цілому. Ця теза видається незаперечною, оскільки реалізація функції нормативного регулювання є універсальною і глибинною якістю не тільки конституційного права, але, насамперед, права як такого. При цьому, при визначенні напрямів забезпечення ефективності конституційно-правових норм через усунення нормативних колізій йдеться не про усю сукупність суспільних відносин, а лише про ті, де одним з безпосередніх учасників є держава або де вона має свій прямиий інтерес [390, с. 8-9].

Більше того, навіть з огляду на це зауваження слід додати, що йдеться не про регулювання всієї поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин (в такому разі ми б мали «панрегламентацію» функціонування тих чи інших учасників конституційних правовідносин), а виключно про урегульованість статусу всіх суб'єктів конституційно-правових відносин.

Це означає, що конституція не може і не повинна виконувати весь обсяг функцій щодо регулювання суспільних відносин. По-перше, це

просто не потрібно, оскільки в будь-якому суспільстві завжди існують механізми саморегуляції, які взагалі не мають правових властивостей, але при цьому є не менш дійовими, ніж право (включаючи конституційне право). По-друге, серед тих суспільних відносин, які все ж таки регулюються правом, далеко не всі є предметом саме конституційного права, оскільки ціла низка суспільних відносин регулюються нормами інших галузей права (цивільного, адміністративного, кримінального, інформаційного права тощо). Тому, кажучи про суспільний лад, практично всі сучасні українські дослідники роблять наголос на тому, що конституцією встановлюються лише основи суспільного ладу (з цим пов'язані конституційне визначення, закріплення і гарантування основ суспільного ладу [391, с. 53]), тоді як суспільні відносини вільно розвиваються на основі закладених конституцією принципів, метою яких є забезпечення свободи індивіда як члена громадянського суспільства, неприпустимість порушення «простору свободи», окресленого правом, заборона застосування насильницьких заходів, не заснованих на праві. І тільки в тих випадках, коли в цьому виникає об'єктивна потреба (наприклад в сфері реалізації публічної влади), коли інші способи регулятивного впливу є неможливими чи неприйнятними, для регулювання суспільних відносин застосовуються норми конституційного права.

Зважаючи на це, цілком правомірною і методологічно вірною є модель, яка виходить з того, що конституційне регулювання охоплює дві основні сфери: а) сферу забезпечення та охорони прав і свобод людини і громадянина; б) відносини всередині публічної влади, чи владовідносини [392, с. 16] (у другому випадку йдеться, іншими словами, про політичні або політико-правові, якщо вони хоча б формально ґрунтуються на приписах конституційно-правових норм, відносини всередині певної

держави та в межах її національної правової системи. – Авт.).

Отже, у структурі забезпечення ефективності конституційно-правових норм на теоретико-методологічному та практично-праксіологічному рівнях, на наш погляд, особливе місце посідає інституціональний підхід, в основі якого знаходиться виділення та доктринальна характеристика тих основних інститутів, які становлять безпосередній предмет конституційно-правових норм.

Водночас, попри свої незаперечні переваги, інституціональний метод дослідження ефективності конституційно-правових норм спричиняє певні проблеми теоретико-методологічного характеру. Вони пов'язані з тим, що надмірне акцентування уваги на окремих інститутах конституційного права часто унеможлиблює аналіз процесів взаємодії між різними органами державної влади, між різними владними гілками, між державою і суспільством у цілому. Тому у контексті визначення комплексної моделі забезпечення належної ефективності конституційно-правових норм видається доцільним досліджувати не лише конкретні інститути, що є предметом конституційного регулювання, включаючи й основні політико-правові інститути як основу конституційного ладу сучасної правової держави, але також їх взаємодію. Це дає змогу виділити конкретні сфери конституційного регулювання: економічні, соціальні, культурно-національні, інформаційні відносини, але все ж таки беззаперечно, що центральне місце серед них посідає сфера політико-правових відносин, і саме від ефективності конституційно-правових норм політико-правового характеру значною мірою залежить загальна соціальна ефективність усього масиву чинних конституційно-правових норм.

Такий теоретико-методологічний спосіб дослідження ефективності конституційно-правових норм, крім іншого, дає можливість пояснити основні властивості колізії конституційно-правових норм як нагальної у

сучасних українських реаліях проблеми забезпечення їх ефективності та дати досліджуваному поняттю науково-практичне комплексне визначення, що охопило б як характерні юридичні риси конституційно-правової норми, так і загальне значення терміну «юридична колізія» з відповідним врахуванням вказаної значної специфіки предмету конституційного регулювання.

Виходячи з подібного підходу, у правовому сенсі цілком виправданим є ототожнення понять «конституційно-правова колізія» та «конституційно-правовий конфлікт», оскільки і в першому, і в другому випадку йдеться про загострення політичних відносин у певній державі внаслідок суперечностей між конституційно-правовими нормами або між інтерпретацією змісту та наслідків таких норм різними суб'єктами конституційного права, перш за все – носіями владної компетенції, наприклад – органами, які відносяться до різних гілок влади та по-різному тлумачать одні й ті ж самі конституційно-правові норми, що безпосередньо впливає на ефективність їх застосування в практичній площині суспільного життя.

Загалом, виходячи з подібних міркувань, конфлікт (колізію) конституційно-правових норм можна визначити як суперечність положень двох або більше конституційно-правових норм, що містяться у чинних джерелах конституційного права певної держави та стосуються аналогічних суспільних відносин, що входять до специфічного предмету конституційно-правового регулювання, тобто у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина або політико-правових відносин (правовідносин з приводу отримання та реалізації політичної, головним чином – державної, влади).

У подібній інтерпретації вирішення та запобігання появі конституційно-правових колізій є важливим чинником забезпечення

належного рівня ефективності конституційно-правових норм у сучасних умовах конституційної модернізації та розбудови правової держави європейського типологічного (модельного) зразку в Україні.

Ще одним тактичним напрямом забезпечення ефективності конституційно-правових норм у державі, що реалізує стратегічну мету вступу до міждержавного інтеграційного об'єднання, є формування збалансованого підходу до співвідношення між імплементацією європейських правових стандартів та збереженням національної конституційної традиції.

У цьому контексті слід погодитися з М. Козюброю та О. Лисенко, на погляд яких в Україні існує спадковість конституційної традиції, що виражається в європоцентричному баченні ролі держави і права у суспільному житті [393, с. 8].

У свою чергу, сутність європейської конституційної парадигми (про що вже під різними кутами зору неодноразово зазначалося у нашому дослідженні. – Авт.) полягає у функціонуванні демократичної системи правління, основаної на повазі до прав та основних свобод людини, соціально орієнтованої ринкової економіці, збалансуванні різноманітних інтересів у суспільстві, виходячи з ідей відкритості, толерантності і справедливості [312, с. 216]. З іншого боку, зміст та сенс європейського конституціоналізму полягає у «деконцентрації влади шляхом практичного впровадження принципів субсидіарності та пропорційності» [394, с. 305-306].

Виходячи з притаманної сучасному європейському конституціоналізму парадигми соціальної держави та визнання соціальних прав як предмету конституційно-правових норм, слід наголосити і на такому важливому напрямі забезпечення їх загальної соціальної ефективності, як реалізація принципу соціальної держави в умовах

ліберально-демократичної ринкової економічної моделі суспільного розвитку. При цьому необхідно звернути увагу на те, що соціальні права у конституційно-правових нормах багатьох європейських держав виводяться з конституційного принципу соціальної держави та поваги до прав особистості [312, с. 219].

З доктринальної точки зору, у більшості європейських держав права людини є основою «концепції горизонтального ефекту», у відповідності до якої права людини та основні свободи є зобов'язуючими для законодавця, який конкретизує конституційні принципи та приписи у сфері приватного права, а також визначає гарантії доступу до управлінських послуг і правосуддя [395, с. 96].

Іншим тактичним напрямом забезпечення ефективності конституційно-правових норм та розвитку сучасного українського конституціоналізму в цілому вбачається подальше поглиблення конституційної децентралізації та становлення реальної і дієвої системи місцевого й регіонального (проміжного) самоврядування (локальної конституційної демократії) [396, с. 8-21].

При цьому децентралізація влади є специфічним методом управління, важливим для розвитку місцевої демократії, способом передачі прав на прийняття рішень з визначених питань, або визначеним структурам місцевого і регіонального рівня, що не входять до системи виконавчої влади і є відносно незалежними від неї [397, с. 72], що підвищує ефективність практичної реалізації конституційно-правових норм на місцевому (локальному) рівні, максимально наближуючи суб'єкта конституційного правозастосування до його адресатів. Подібна пряма кореляція між глибиною процесів конституційної децентралізації та ефективністю реалізації конституційно-правових норм стає можливою з огляду на те, що закріплення повноважень за органами місцевого

самоврядування здійснюється за принципом, що завдання, які можна успішно виконувати на найвищому рівні управління, повинні здійснюватися саме там, тоді як завдання вищого рівня, які знаходяться поза межами місцевої компетенції, мають виконувати регіональні органи управління [398, с. 135]. Як справедливо зазначає О. В. Скрипнюк, «за таких обставин громада вирішує згідно з гарантією її самоврядування всі справи місцевого характеру під власну відповідальність» [397, с. 72], причому децентралізована модель функціонування публічної влади є онтологічно та концептуально можливою виключно у правовій системі з високим рівнем ефективності конституційно-правових норм, що визначають права та основні свободи особистості, тобто зазначений напрям є тісно взаємопов'язаний з іншими тактичними напрямками забезпечення загальної соціальної і юридичної ефективності конституційно-правових норм.

Нарешті, важливим напрямом підвищення внутрішньої (іманентної) ефективності конституційно-правових норм є запобігання їх надмірній політизації та переведення конституційно-правових інститутів в юридичну парадигму регулювання та практичної реалізації, на чому, зокрема, наголошує видатний український конституціоналіст Ю. С. Шемшученко [315, с. 7-14].

У цьому контексті необхідно погодитися з фундаментальною тезою Ю. С. Шемшученка про те, що «сама по собі правова система може виступати в ролі інтегрального показника суспільних перетворень...адже завдяки системним і державно-владним характеристикам правова система забезпечує організованість і стабільність внутрішньосистемних громадських зв'язків, зберігає цілісність громадського організму, нейтралізує, витісняє негативні явища із суспільного життя [315, с. 11].

Іншими словами, саме правова система на рівні конкретних правових

норм є тим основним інструментом, через застосування якого держава реалізує свої функції та завдання, у тому числі – новітню функцію міждержавної інтеграції, реалізація та належне конституційно-правове забезпечення якої є ключовою стратегічною метою України на сучасному етапі її конституційного розвитку [450; 452].

В цілому, у результаті проведеного на прикладі сучасного державно-правового досвіду України дослідження ефективності конституційно-правових норм у національних системах права держав, які реалізують стратегічну мету вступу до міждержавного інтеграційного об'єднання, можна дійти до таких найважливіших висновків: а) стратегічним завданням та необхідною загальною умовою для подальшого підвищення соціальної і юридичної ефективності конституційно-правових норм на сучасному етапі розвитку українського конституціоналізму та європейської міждержавної інтеграції України є трансформація конституційно-правової системи шляхом її реформування та поступового приведення законодавства у відповідність із європейськими правовими стандартами; б) можна визначити такі основні тактичні напрями забезпечення та подальшого підвищення ефективності конституційно-правових норм на сучасному етапі конституційного розвитку України: підвищення загального рівня правової свідомості та правової культури у соціумі до рівня, достатнього як для належної імплементації європейських правових стандартів, так і для відповідного забезпечення ефективної реалізації конституційно-правових норм; створення необхідного інструментально-інституціонального фундаменту для забезпечення ефективності конституційно-правових норм як регулятора базових суспільних відносин через формування ефективного та належного публічного управління; усунення юридичних колізій у конституційно-правовій матерії; формування збалансованого підходу до співвідношення

між імплементацією європейських правових стандартів та збереженням національної конституційної традиції; поглиблення конституційної децентралізації та становлення реальної і дієвої системи місцевого й регіонального (проміжного) самоврядування (локальної конституційної демократії); запобігання надмірній політизації конституційно-правових норм та переведення конституційно-правових інститутів в юридичну парадигму регулювання та практичної реалізації; в) конституційно-правові норми можуть вступати у конфлікт (колізію, суперечність) одна з одною, а інколи такі суперечності навіть використовуються окремими суб'єктами конституційного права у політичних, економічних, соціальних та інших цілях, оскільки конституційне право є фундаментальною галуззю національної правової системи, що регулює найважливіші, базові суспільні відносини, встановлюючи основи конституційного ладу держави; г) конфлікт (колізію) конституційно-правових норм можна визначити як суперечність положень двох або більше конституційно-правових норм, що містяться у чинних джерелах конституційного права певної держави та стосуються аналогічних суспільних відносин, що входять до специфічного предмету конституційно-правового регулювання, тобто у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина або політико-правових відносин.

Висновки до розділу 4

У результаті проведеного дослідження ефективності конституційно-правових норм у правових системах держав-членів міждержавних інтеграційних об'єднань можна дійти до таких найважливіших висновків:

1. Сучасні процеси міждержавної інтеграції здійснюють безпосередній вплив на формально-юридичний зміст, систему гарантій й правозастосовних механізмів та загальний рівень соціальної ефективності конституційно-правових норм, адже передбачають гармонізацію конституційного законодавства та європейського права, включаючи новітній феномен наднаціонального правового регулювання, який можна прослідкувати на прикладі такого унікального інтеграційного об'єднання, як Європейський Союз.

2. Належний рівень загальної соціальної ефективності конституційно-правових норм у правових системах держав-членів міждержавних інтеграційних об'єднань може бути практично досягнутий виключно за умови функціонування національної правової системи на концептуальній основі імплементації спільних принципів й цінностей відповідного інтеграційного об'єднання (регіональних правових стандартів) та загальновизнаних універсальних міжнародно-правових стандартів на усіх рівнях національної правової матерії, включаючи конституційний правопорядок та національну модель практики застосування конституційно-правових норм у повсякденній життєдіяльності індивіда, суспільства, держави.

3. Для досягнення належного рівня ефективності конституційно-правових норм у сучасній правовій, демократичній, соціальній державі європейського типу абсолютна більшість суб'єктів конституційного права на рівні правосвідомості має підтримувати загальні засади правової

системи інтеграційного об'єднання у всій сукупності її правових принципів, правових стандартів, нормативно встановлених спільних цінностей та практично-праксіологічних моделей правових відносин, які поступово через соціально-психологічні чинники сприйняття стають невід'ємною і необхідною частиною національного конституційного правопорядку та національної правової системи в цілому.

4. Для досягнення належного рівня ефективності конституційно-правових норм в частині забезпечення конституційно-правового статусу людини і громадянина у відповідності до спільних уявлень про його зміст та систему гарантій середній рівень правової культури переважної більшості громадян – суб'єктів правових відносин у національній правовій системі має бути приблизно ідентичним до загального рівня правової культури суб'єктів правовідносин в інших державах-членах міждержавного інтеграційного об'єднання.

5. Створення моделі ефективного конституційно-правового регулювання є невід'ємною та фундаментальною частиною цілеспрямованої державної політики з реалізації функції міждержавної інтеграції як новітньої зовнішньої функції держави на сучасному етапі.

6. Практика застосування конституційно-правових норм у сучасних європейських державах – учасницях інтеграційних процесів в рамках Ради Європи та Європейського Союзу концептуально спирається на доктринальну ідею підвищення ефективності конституційно-правових норм як невід'ємної складової конституційної модернізації суспільства та забезпечення сталого конституційно-правового розвитку на засадах спільних правових стандартів міждержавного інтеграційного об'єднання.

7. На сучасному етапі європейської міждержавної інтеграції в межах Європейського Союзу ключовими процесами у взаємодії між національними конституційними правопорядками держав-членів та

європейським правом є взаємопов'язані процеси конституціоналізації міжнародного права та «дзеркальної» їй інтернаціоналізації конституційного права.

8. Модельним зразком трансферу ефективних конституційно-правових норм інституціонального характеру на рівень функціонування інститутів інтеграційного об'єднання як діалектичної єдності та домінантної онтологічно обґрунтованої системи є створення Європейського Парламенту на основі концептуальної конституційно-правової моделі парламенту як національного внутрішньодержавного представницького органу, без існування та реальної дієздатності якого є принципово неможливим забезпечення демократичного ладу та основоположних ідей конституціоналізму як такого.

9. За організаційно-правовою природою Парламент Європейського Союзу є однопалатним, постійно діючим, представницьким, законодавчим органом, що виражає спільні інтереси громадян ЄС саме в якості інституціонального механізму інтеграційного об'єднання з елементами наднаціональності, тобто є максимально наближеним до класичної моделі національного конституційного парламентаризму.

10. Конституціоналізація європейських правових стандартів найбільш інтенсивно та поглиблено відбувається у таких ключових сферах сучасного конституційного розвитку держав-членів Європейського Союзу, як децентралізація, регіональна політика та місцеве самоврядування, особливо зважаючи на регіоналізацію та локалізацію як системоутворюючі тенденції публічного управління у вказаних державах.

11. Незалежно від конкретної сфери конституційно-правового регулювання, в умовах конституціоналізації міжнародно-правових стандартів актуалізується та об'єктивується онтологічна проблема співвідношення конституційного права та міжнародного права,

конституційного права та права інтеграційного об'єднання, конституційного права держав-членів інтеграційного об'єднання тощо.

12. Одночасно з наднаціональним правовим регулюванням, основним засобом зовнішнього впливу на загальну соціальну ефективність конституційно-правових норм в межах національної системи права та формально-юридичним джерелом конституціоналізації міжнародних правових стандартів у сфері конституційного права залишається класичний міжнародний договір як прояв суверенної волі незалежних держав на універсальному, регіональному чи двосторонньому рівні.

13. Тексти конституцій держав-членів ЄС містять лише найбільш загальні норми, що визначають спеціальні цілі та завдання зовнішньої політики держави, але в той же час їх юридичний зміст розкривається детально у інших джерелах конституційного права, якими є закони та підзаконні акти про визначення основ зовнішньої політики держави, тобто в даному випадку можна констатувати взаємне проникнення міжнародно-правових та конституційно-правових норм з подальшою інтенсифікацією їх взаємодії між собою як найважливіший чинник їх реальної ефективності і відповідності сучасній європейській політико-правовій парадигмі конституційного розвитку.

14. Конституційні форми сприйняття спільних норм, стандартів та принципів інтеграційного об'єднання держав-членів Європейського Союзу прямо відображають функції сучасної правової держави, включаючи новітню функцію міждержавної інтеграції, та реалізуються через ефективні конституційно-правові норми, що обумовлюють ці форми і ґрунтуються на основних конституційних принципах як базових критеріях загальної соціальної ефективності.

15. Стратегічним завданням та необхідною загальною умовою для подальшого підвищення соціальної і юридичної ефективності

конституційно-правових норм на сучасному етапі розвитку українського конституціоналізму та європейської міждержавної інтеграції України є трансформація конституційно-правової системи шляхом її реформування та поступового приведення законодавства у відповідність із європейськими правовими стандартами.

16. Можна визначити такі основні тактичні напрями забезпечення та подальшого підвищення ефективності конституційно-правових норм на сучасному етапі конституційного розвитку України: підвищення загального рівня правової свідомості та правової культури у соціумі до рівня, достатнього як для належної імплементації європейських правових стандартів, так і для відповідного забезпечення ефективної реалізації конституційно-правових норм; створення необхідного інструментально-інституціонального фундаменту для забезпечення ефективності конституційно-правових норм як регулятора базових суспільних відносин через формування ефективного та належного публічного управління; усунення юридичних колізій у конституційно-правовій матерії; формування збалансованого підходу до співвідношення між імплементацією європейських правових стандартів та збереженням національної конституційної традиції; поглиблення конституційної децентралізації та становлення реальної і дієвої системи місцевого й регіонального (проміжного) самоврядування (локальної конституційної демократії); запобігання надмірній політизації конституційно-правових норм та переведення конституційно-правових інститутів в юридичну парадигму регулювання та практичної реалізації.

17. Конституційно-правові норми можуть вступати у конфлікт (колізію, суперечність) одна з одною, а інколи такі суперечності навіть використовуються окремими суб'єктами конституційного права у політичних, економічних, соціальних та інших цілях, оскільки

конституційне право є фундаментальною галуззю національної правової системи, що регулює найважливіші, базові суспільні відносини, встановлюючи основи конституційного ладу держави.

18. Конфлікт (колізію) конституційно-правових норм можна визначити як суперечність положень двох або більше конституційно-правових норм, що містяться у чинних джерелах конституційного права певної держави та стосуються аналогічних суспільних відносин, що входять до специфічного предмету конституційно-правового регулювання, тобто у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина або політико-правових відносин.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження ефективності конституційно-правових норм в умовах сучасного розвитку системи права можна дійти до таких найважливіших висновків:

1. Система конституційного права виступає елементом самоорганізуючого механізму системи права, а система права, у свою чергу, обумовлює форми самоорганізації та способи функціонування національної правової системи, що об'єднує усі правові явища в межах певного соціуму державного, інтеграційного або міжнародного (міждержавного) рівня.

2. До іманентних (внутрішньо притаманних) ознак системи права відносяться об'єктивна зумовленість, органічна єдність і узгодженість, структурна різноманітність, стабільність і динамізм, а також поділ (диференціація) і структурна ієрархічність.

3. Норма права є первинним елементом будь-якої системи права, який відображає об'єктивно існуючі у суспільстві або на між суспільному рівні соціальні реалії.

4. Правова система ЄС є самостійною, окремою правовою системою, що складається з усіх необхідних елементів будь-якої правової системи, таких, як суб'єкти права, правові норми та принципи, правові відносини (у тому числі – правова поведінка, юридична практика та режим функціонування правової системи), правова ідеологія, правова свідомість, правові погляди, правова культура, а також зв'язки між вказаними елементами, що встановлюють результат їх взаємодії, а саме – законність, правопорядок, які об'єднуються у п'ять підсистем правової системи: інституціональну; нормативну (регулятивну); ідеологічну; функціональну; комунікативну.

5. Правова система ЄС нормативно базується на європейському праві у вузькому сенсі як сукупності правових норм, що в містяться в актах Європейського Союзу та Європейських Співтовариств.

6. ЄС є об'єднанням особливого типу у світовій практиці, яке динамічно розвивається шляхом консолідації зусиль країн-учасниць та модернізації засобів та механізмів досягнення поставлених цілей.

7. У правовій системі Європейського Союзу і Європейських Співтовариств з багатьох питань діє принцип пріоритету європейського права у вузькому сенсі стосовно національного права держав-членів, тобто йдеться про прямий, безпосередній вплив системи права інтеграційного об'єднання наднаціонального рівня на національні системи права як принципово нове явище сучасної політико-правової дійсності.

8. Системи права різних рівнів (універсальні, наднаціональні, національні) у сучасних умовах правової глобалізації та міждержавної інтеграції знаходяться під безпосереднім впливом новітніх тенденцій у праві, політиці, економіці, культурі, соціальній сфері, що викликає об'єктивний процес формування принципово нових закономірностей та особливостей їх прогресивного розвитку і модернізаційної трансформації.

9. Зміст правових норм, які складають фундамент національної системи права, у сучасних умовах значно розширюється за рахунок імплементації, у тому числі – шляхом прямої рецепції, до системи законодавства та правозастосовної практики елементів (норм та інститутів) міжнародно-правової та інтеграційних (наднаціональних) систем права.

10. Сучасний розвиток системи права як інституту глобального (транснаціонального) конституціоналізму має такі найважливіші особливості та визначальні тенденції розвитку: сучасна система права повинна відтворювати демократичну, правову державність у державах з

демократичною формою політичного режиму і забезпечує зв'язок правового регулювання із суспільством, громадянами відповідної держави; загальна демократизація системи права, відображення у конституційно-правових нормах, прийнятих у всьому світі після Другої світової війни, ідеї демократичного устрою суспільного життя та демократичного характеру діяльності органів і посадових осіб публічної влади, як державної, так і муніципальної й регіональної; розширення зон дії права як такого і конституційного права зокрема, що супроводжується розширенням меж правового простору у структурі соціально-нормативного регулювання суспільних відносин, при цьому у вказаній парадигмі особливе значення має розширення меж міжнародно-правового регулювання та взаємодія міжнародного і конституційного права в умовах інтенсифікації інтеграційних політико-правових процесів, що на універсальному рівні виражаються, зокрема, у становленні новітнього дискурсу транснаціонального (глобального) конституціоналізму; гуманізація системи права та її переорієнтування з інтересів держави на інтереси індивіда та суспільства в цілому через політико-правовий концепт забезпечення прав людини і громадянина як найвищу мету діяльності публічної влади та ключове завдання чинного законодавства і найважливіший критерій ефективності норм права як соціального регулятора; збільшення обсягу та якісного змісту процесуальних (процедурних) норм у формально-юридичній структурі системи права, у тому числі – на конституційно-правовому рівні.

11. У площині конституційно-правового забезпечення прав людини і громадянина знаходить свій найбільший прояв взаємний вплив та іманентний взаємозв'язок з внутрішнім правопорядком імплементація міжнародно-правових норм до національної системи права, а конституційно-правовим нормам як первинному структурному елементу

системи права у такій парадигмі відводиться ключова роль у формуванні поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин, їх соціалізації та трансформації у сучасних умовах конституціоналізації міжнародного права та інтернаціоналізації конституційного права усталених правових держав.

12. Під конституційною модернізацією системи права слід розуміти її оновлення, осучаснення на концептуальному, інституціональному та практично-праксіологічному рівнях без докорінних змін конституційного ладу на основі вже закріплених у конституції та конституційному законодавстві основних, фундаментальних принципів конституційного права.

13. Іманентна (внутрішня) сутність конституційної модернізації системи права знаходить свій вираз у її функціях, до яких відносяться: функція інституціоналізації; концептуального оновлення системи права; понятійного забезпечення процесів перетворення держави та права; забезпечення переходу держави та права до якісно нового етапу свого існування; вирішення (зняття) суперечностей (конфліктів та криз) між потребами розвитку суспільства та можливостями, нормативно заданими в рамках Основного Закону держави.

14. Характеристику галузевої правової норми у структурі національної системи права складає сукупність таких елементів: цінність правової норми, тобто аксіологічне значення для суспільства та держави факту існування кожної окремої норми права як соціального регулятора конкретних правових відносин, що охоплюються відповідним нормативним приписом; структура правової норми, що складає її формальну характеристику у механізмі правового регулювання; форми та методи реалізації правових норм у правових відносинах, тобто практично-праксіологічна (змістовна) домінанта функціонування правових норм у

сучасному суспільстві.

15. При дослідженні теоретико-методологічних особливостей функціонування конституційно-правових норм слід проводити та чітко усвідомлювати різницю між поняттями «носій влади», «носій правотворчої функції» та «джерело влади», «джерело права», «джерело національної правової системи», адже джерелом правової системи та усіх її елементів, включаючи правові норми, у подібному розумінні є виключно народ, який легітимізує державу та її апарат у статусі носіїв публічної влади, включаючи повноваження щодо створення та подальшого забезпечення належної реалізації норм права в інтересах усього суспільства.

16. Конституційно-правові норми втілюють у своїй внутрішній сутності усі основні ознаки соціальних норм, тобто, як вже відзначалося, є результатом свідомої соціальної діяльності людини, при цьому в них знаходять своє відображення окремі прояви спонтанності нормативно-правового розвитку.

17. Фундаментальною характерною особливістю конституційно-правових норм є те, що вони не можуть бути відокремленими від суспільного життя, тобто виступати продуктом «чистого розуму» чи результатом вольового інтелектуального зусилля, відірваного від реального стану суспільних відносин, а конституціоналізм як політико-правова доктрина має чітко виражений історичний характер та діалектичний концепт поступового становлення і розвитку.

18. До найважливіших особливостей норм конституційного права у сучасному конституціоналізмі, на наш погляд, слід віднести наступні: загальнообов'язковий характер конституційно-правових норм, тобто норма конституційного права є обов'язковою для всіх суб'єктів конституційного права без винятку; норми конституційного права є

регулятивними, оскільки встановлюють чи санкціонують правило поведінки, що регулює суспільні відносини; конституційно-правові норми мають формально-визначений характер, тобто, будучи виданими народом, чи державою, чи суб'єктами місцевого самоврядування, мають письмову, документальну форму, яка надає можливості всім суб'єктам конституційного права ясно і точно розуміти їх зміст і сутність; норма конституційного права має загальний характер, тобто поширюється на всіх суб'єктів, що стають учасниками правовідносин, передбачених цією нормою.

19. Теоретико-правовий та методологічний вимір підвищення ефективності нормативного конституційно-правового регулювання має ґрунтуватися на антропологічній парадигмі й гуманізмі як дієвих інструментах пізнання, якими володіє людство. Визнання цінності й значущості кожної людини, забезпечення її прав і свобод, надання реальних механізмів їх реалізації й захисту, які в кінцевому підсумку забезпечують стійкий розвиток людини й суспільства, є найважливішими складовими методологічного інструментарію дослідження ефективності правової системи у загальному філософському та юридичному аспектах її наукового пізнання й пошуку принципово нових форм її осучаснення та удосконалення на рівні правових норм, інститутів, відносин та правового життя в цілому.

20. Найбільш актуальним у сучасних умовах міждержавної інтеграції предметом наукового пізнання та подальшого практично-прикладного впровадження вбачається питання про підвищення ефективності норм права в цілому і, зокрема, конституційно-правових норм як базового структурного елемента правової системи суспільства та держави, адже саме на рівні галузевих норм конституційного права у процесі правової інтеграції першочергово імплементуються загальновизнані правові

принципи та правові цінності як універсального, так і регіонального (європейського) рівня.

21. Важливість та своєчасність дослідження методологічного інструментарію дослідження оптимальних шляхів підвищення ефективності конституційно-правового регулювання знаходить свій прояв відразу у контексті декількох чинників, серед яких варто відзначити наступні: важливе місце конституціоналізації міжнародного правопорядку в умовах сучасних інтеграційних процесів, які ідентично впливають на суспільні відносини у державах з різноманітними правовими системами; актуальність на сучасному етапі теоретико-правових проблем, що пов'язані з необхідністю вдосконалення та підвищення ефективності конституційно-правового регулювання шляхом розроблення та впровадження ефективних конституційно-правових норм, які повністю відповідають сучасному стану суспільних відносин та здатні належним чином врегулювати поведінку широкого кола суб'єктів конституційно-правових відносин, серед яких на сучасному етапі окремо слід відзначити такого принципово нового, як міждержавні інтеграційні об'єднання з елементами конституційної над національності (Європейський Союз).

22. Існує об'єктивна необхідність розробки комплексної методології дослідження ефективності конституційно-правових норм на сучасному етапі конституційного розвитку із застосуванням широкого (комплексного) міждисциплінарного підходу, побудованого на діалектичній синергетиці загальної теорії держави і права, конституційного права, міжнародного права, філософії, політології, економіки, соціології та інших наук про суспільство та людину, що вивчають об'єктивні закономірності розвитку природи, суспільства, держави, людини як наявних форм буття матерії та свідомості.

23. Методологічні засади дослідження ефективності конституційно-

правових норм мають бути побудовані на широкому міждисциплінарному підході, що враховує об'єктивні закономірності та досягнення правової науки (головним чином – теорії держави і права та теорії конституційного права), загальної філософії, соціології, політології та інших провідних наук про суспільство та людину. Окреме місце серед вказаних галузей наукового пізнання посідає загальна теорія держави і права, яка дає змогу узагальнити відомості про категорію «ефективність конституційно-правових норм», та соціологія, що спрямована на досягнення відповідності юридичного змісту правових норм об'єктивно існуючим суспільним відносинам та рівню правосвідомості суспільства на тому чи іншому конкретно-історичному етапі його розвитку.

24. У методологічній площині конституційної модернізації суспільства об'єктивується виключне значення підвищення ефективності конституційно-правових норм у сучасних умовах правової глобалізації та міждержавної інтеграції, конституціоналізації міжнародного права та інтернаціоналізації конституційно-правової матерії.

25. Дослідження ефективності конституційно-правових норм є необхідним елементом комплексного загальнотеоретичного дослідження ефективності правового регулювання на сучасному етапі міждержавної інтеграції з метою пошуку доцільних шляхів удосконалення правотворчого та правозастосовчого процесів задля їх відповідності тому стану суспільних відносин, що об'єктивно склався та існує в межах кожної конкретної національної правової системи.

26. Кінцевою метою ефективної дії будь-якої правової, зокрема конституційно-правової, норми є забезпечення бажаної поведінки людей шляхом втілення правових норм у правомірній поведінці суб'єктів правових відносин, причому безпосереднім предметом правового регулювання виступає вольова поведінка суб'єктів, а отже, і ефективною

конституційно-правову норму можна визнати виключно у тому випадку, якщо вона здатна спонукати суб'єктів правових відносин до правомірних вольових актів (через здійснення певної дії або утримання від її здійснення), заздалегідь закладених (запрограмованих) у цій норми в якості кінцевого результату її реалізації.

27. Ефективна реалізація галузевих норм конституційного права на концептуально-онтологічному рівні їх сприйняття у соціумі безпосередньо залежить як від застосування специфічних юридичних способів формування правомірної поведінки особи (дозволи, зобов'язання, заборони певних зразків поведінки), так й від інших (неюридичних) способів (психологічних, економічних, морально-етичних тощо), що дозволяють конституційно-правовим нормам ефективно досягати своєї основної мети.

28. До системи забезпечувальних елементів ефективності конституційно-правових норм можна віднести такі: наявність конституційного законодавства (включаючи конституцію або як сукупність інших конституційних актів); ієрархія нормативно-правових актів, що ґрунтується на принципі законності; верховенство права як основна характеристика правової держави; повна і точна реалізація конституційно-правових норм у діях суб'єктів конституційно-правових відносин; ефективне функціонування інститутів публічної влади з функцією забезпечення реалізації конституційно-правових норм, тобто охорони встановленого даними нормами правопорядку; комплексна та всебічна система гарантій ефективної дії конституційно-правових норм.

29. Теоретико-методологічний зміст категорії «ефективність конституційно-правових норм» складається з таких структурних елементів: мета – забезпечення відповідності поведінки суб'єктів правових відносин змісту конституційно-правової норми (телеологічний аспект

ефективності конституційно-правових норм); сукупність конституційних принципів як світоглядна основа забезпечення ефективності конституційно-правових норм (онтологічний аспект); система засобів, прийомів, умов ефективної реалізації конституційно-правових норм (праксіологічний аспект); діяльність суб'єктів правових відносин зі створення та застосування конституційно-правових норм (функціональний аспект); критерії оцінки ефективності конституційно-правових норм у відповідності до пануючих у суспільстві фундаментальних конституційних цінностей (аксіологічний аспект).

30. Під поняттям «ефективність конституційно-правових норм» у сучасних умовах розвитку конституціоналізму слід розуміти якісну та кількісну здатність конституційно-правових норм забезпечувати здійснення суб'єктами конституційно-правових відносин усвідомлених, цілеспрямованих правомірних вольових актів (через здійснення певної дії або утримання від її здійснення), задалегідь закладених (запрограмованих) у нормах в якості кінцевого результату їх реалізації.

31. Під реалізацією конституційно-правових норм у сучасній правовій державі слід розуміти процес їх безпосереднього втілення у поведінці суб'єктів конституційно-правових відносин шляхом здійснення ними певних дій (активна реалізація) або утримання від тих чи інших дій (пасивна реалізація).

32. Основними формами реалізації конституційно-правових норм є їх дотримання, виконання, використання, а специфічною (непрямою) формою – застосування.

33. У сучасних умовах розвитку системи права ефективність реалізації конституційно-правових норм безпосередньо залежить від якості конституційної правотворчості, основними критеріями якої є належна мета конституційно-правового регулювання, юридична законодавча техніка,

діалектичний зв'язок з іншими конституційно-правовими нормами та внутрішня здатність конкретної норми формувати правомірну поведінку індивіда в усіх подібних фактичних ситуаціях.

34. Соціальний механізм регулятивної дії конституційно-правових норм складається з сукупності соціальних, соціально-психологічних та інформаційних регулюючих факторів.

35. Юридичний механізм регулятивної дії конституційно-правових норм концептуально ґрунтується на інституті конституційно-правової відповідальності, як позитивної, так і негативної, причому основним юридичним чинником ефективності конституційно-правових норм є позитивна відповідальність суб'єктів конституційно-правових відносин, тобто їх належне, сумлінне ставлення до реалізації цих норм, юридичним наслідком чого є правомірна, у тому числі – соціально активна, поведінка, яка закладена в якості бажаної кінцевої мети нормативно-правового регулювання до текстуального змісту конституційно-правових норм.

36. Соціальний та юридичний механізми регулятивної дії конституційно-правових норм на суспільні відносини мають загальну мету, якою є правомірна поведінка адресатів – суб'єктів конституційно-правових відносин, але для досягнення даної мети застосовуються різні способи та заходи впливу – якщо для соціального механізму характерним є політичний, соціально-економічний, моральний, інформаційний вплив, то можливості юридичного механізму обмежені змістом чинних правових норм та спрямовані на їх безпосередню формально-юридичну реалізацію у життєдіяльності соціуму.

37. Модель захисту збалансованих інтересів суспільства і держави як основного критерію ефективності конституційно-правових норм є найбільш відповідною основній меті регулятивної дії конституційно-правових норм у сучасній правовій державі, якою є забезпечення

правомірної поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин при здійсненні усіх можливих форм реалізації таких норм.

38. Конституційна правотворчість є цілеспрямованою діяльністю, у процесі якої відбувається формування і імплементація до правозастосування конституційно-правових норм уповноваженими суб'єктами конституційно-правових відносин з метою досягнення ефективного регулятивного впливу на базові суспільні відносини.

39. Значна кількість конституційно-правових норм є загальними, стратегічними, програмовими за своєю іманентною сутністю, що полягає в їх фундаментальному державотворчому і правотворчому характері, а тому їх ефективність слід вимірювати саме за загальним станом правопорядку у суспільстві, який за достатнього рівня ефективності відповідних норм безпосередньо практично виражається у правомірній поведінці суб'єктів конституційно-правових відносин.

40. Соціально-психологічним ефектом від реалізації конституційно-правових норм є здійснення бажаного, корисного впливу на конституційно-правову свідомість суб'єктів, який не може бути встановлений математично у конкретному кількісному вимірі.

41. Ефективність конституційно-правових норм є необхідним підґрунтям для належної реалізації інших галузевих правових норм на рівні конкретних життєвих обставин, виступаючи орієнтиром та засадничими засадами будь-якої галузевого правотворення і правозастосування.

42. Загальним соціальним критерієм ефективності конституційно-правових норм у сучасній правовій державі є їх відповідність основоположному принципу верховенства права, що забезпечує формування єдиного вектору ефективного суспільного розвитку у широкому значенні цієї політико-правової категорії.

43. Загальним юридичним критерієм ефективності конституційно-правових норм є: на рівні правотворчості – відповідність конституційно-правової норми принципу верховенства права, її першочергова спрямованість на забезпечення природних прав і свобод; на рівні правозастосування – реальна здатність конституційно-правової норми забезпечувати верховенства права як основоположний принцип сучасної конституційної, правової, соціальної, демократичної держави.

44. Спеціальним юридичним критерієм ефективності конституційно-правової норми як соціального регулятора є кінцевий результат її реалізації, що полягає у правомірній поведінці суб'єктів конституційно-правових відносин за умови, що саме такий варіант поведінки був закладений до відповідної норми в якості програмового як корисний, бажаний й необхідний у тих чи інших суспільних відносинах.

45. Ефективність правової системи держави визначається її здатністю практично втілювати у регулюванні функціонування соціуму загальні конституційні принципи, а сама правова система виступає інтегральним показником суспільних перетворень що відбуваються, у тому числі, на найвищому, базовому рівні конституційної модернізації суспільства.

46. Сучасні процеси міждержавної інтеграції здійснюють безпосередній вплив на формально-юридичний зміст, систему гарантій й правозастосовних механізмів та загальний рівень соціальної ефективності конституційно-правових норм, адже передбачають гармонізацію конституційного законодавства та європейського права, включаючи новітній феномен наднаціонального правового регулювання, який можна прослідкувати на прикладі такого унікального інтеграційного об'єднання, як Європейський Союз.

47. Належний рівень загальної соціальної ефективності конституційно-правових норм у правових системах держав-членів

міждержавних інтеграційних об'єднань може бути практично досягнутий виключно за умови функціонування національної правової системи на концептуальній основі імплементації спільних принципів й цінностей відповідного інтеграційного об'єднання (регіональних правових стандартів) та загально визнаних універсальних міжнародно-правових стандартів на усіх рівнях національної правової матерії, включаючи конституційний правопорядок та національну модель практики застосування конституційно-правових норм у повсякденній життєдіяльності індивіда, суспільства, держави.

48. Для досягнення належного рівня ефективності конституційно-правових норм у сучасній правовій, демократичній, соціальній державі європейського типу абсолютна більшість суб'єктів конституційного права на рівні правосвідомості має підтримувати загальні засади правової системи інтеграційного об'єднання у всій сукупності її правових принципів, правових стандартів, нормативно встановлених спільних цінностей та практично-праксіологічних моделей правових відносин, які поступово через соціально-психологічні чинники сприйняття стають невід'ємною і необхідною частиною національного конституційного правопорядку та національної правової системи в цілому.

49. Для досягнення належного рівня ефективності конституційно-правових норм в частині забезпечення конституційно-правового статусу людини і громадянина у відповідності до спільних уявлень про його зміст та систему гарантій середній рівень правової культури переважної більшості громадян – суб'єктів правових відносин у національній правовій системі має бути приблизно ідентичним до загального рівня правової культури суб'єктів правовідносин в інших державах-членах міждержавного інтеграційного об'єднання.

50. Створення моделі ефективного конституційно-правового

регулювання є невід'ємною та фундаментальною частиною цілеспрямованої державної політики з реалізації функції міждержавної інтеграції як новітньої зовнішньої функції держави на сучасному етапі.

51. Практика застосування конституційно-правових норм у сучасних європейських державах – учасницях інтеграційних процесів в рамках Ради Європи та Європейського Союзу концептуально спирається на доктринальну ідею підвищення ефективності конституційно-правових норм як невід'ємної складової конституційної модернізації суспільства та забезпечення сталого конституційно-правового розвитку на засадах спільних правових стандартів міждержавного інтеграційного об'єднання.

52. На сучасному етапі європейської міждержавної інтеграції в межах Європейського Союзу ключовими процесами у взаємодії між національними конституційними правопорядками держав-членів та європейським правом є взаємопов'язані процеси конституціоналізації міжнародного права та «дзеркальної» їй інтернаціоналізації конституційного права.

53. Модельним зразком трансферу ефективних конституційно-правових норм інституціонального характеру на рівень функціонування інститутів інтеграційного об'єднання як діалектичної єдності та домінантної онтологічно обґрунтованої системи є створення Європейського Парламенту на основі концептуальної конституційно-правової моделі парламенту як національного внутрішньодержавного представницького органу, без існування та реальної дієздатності якого є принципово неможливим забезпечення демократичного ладу та основоположних ідей конституціоналізму як такого.

54. За організаційно-правовою природою Парламент Європейського Союзу є однопалатним, постійно діючим, представницьким, законодавчим органом, що виражає спільні інтереси громадян ЄС саме в якості

інституціонального механізму інтеграційного об'єднання з елементами наднаціональності, тобто є максимально наближеним до класичної моделі національного конституційного парламентаризму.

55. Конституціоналізація європейських правових стандартів найбільш інтенсивно та поглиблено відбувається у таких ключових сферах сучасного конституційного розвитку держав-членів Європейського Союзу, як децентралізація, регіональна політика та місцеве самоврядування, особливо зважаючи на регіоналізацію та локалізацію як системоутворюючі тенденції публічного управління у вказаних державах.

56. Незалежно від конкретної сфери конституційно-правового регулювання, в умовах конституціоналізації міжнародно-правових стандартів актуалізується та об'єктивується онтологічна проблема співвідношення конституційного права та міжнародного права, конституційного права та права інтеграційного об'єднання, конституційного права держав-членів інтеграційного об'єднання тощо.

57. Одночасно з наднаціональним правовим регулюванням, основним засобом зовнішнього впливу на загальну соціальну ефективність конституційно-правових норм в межах національної системи права та формально-юридичним джерелом конституціоналізації міжнародних правових стандартів у сфері конституційного права залишається класичний міжнародний договір як прояв суверенної волі незалежних держав на універсальному, регіональному чи двосторонньому рівні.

58. Тексти конституцій держав-членів ЄС містять лише найбільш загальні норми, що визначають спеціальні цілі та завдання зовнішньої політики держави, але в той же час їх юридичний зміст розкривається детально у інших джерелах конституційного права, якими є закони та підзаконні акти про визначення основ зовнішньої політики держави, тобто в даному випадку можна констатувати взаємне проникнення міжнародно-

правових та конституційно-правових норм з подальшою інтенсифікацією їх взаємодії між собою як найважливіший чинник їх реальної ефективності і відповідності сучасній європейській політико-правовій парадигмі конституційного розвитку.

59. Конституційні форми сприйняття спільних норм, стандартів та принципів інтеграційного об'єднання держав-членів Європейського Союзу прямо відображають функції сучасної правової держави, включаючи новітню функцію міждержавної інтеграції, та реалізуються через ефективні конституційно-правові норми, що обумовлюють ці форми і ґрунтуються на основних конституційних принципах як базових критеріях загальної соціальної ефективності.

60. Стратегічним завданням та необхідною загальною умовою для подальшого підвищення соціальної і юридичної ефективності конституційно-правових норм на сучасному етапі розвитку українського конституціоналізму та європейської міждержавної інтеграції України є трансформація конституційно-правової системи шляхом її реформування та поступового приведення законодавства у відповідність із європейськими правовими стандартами.

61. Можна визначити такі основні тактичні напрями забезпечення та подальшого підвищення ефективності конституційно-правових норм на сучасному етапі конституційного розвитку України: підвищення загального рівня правової свідомості та правової культури у соціумі до рівня, достатнього як для належної імплементації європейських правових стандартів, так і для відповідного забезпечення ефективної реалізації конституційно-правових норм; створення необхідного інструментально-інституціонального фундаменту для забезпечення ефективності конституційно-правових норм як регулятора базових суспільних відносин через формування ефективного та належного публічного управління;

усунення юридичних колізій у конституційно-правовій матерії; формування збалансованого підходу до співвідношення між імплементацією європейських правових стандартів та збереженням національної конституційної традиції; поглиблення конституційної децентралізації та становлення реальної і дієвої системи місцевого й регіонального (проміжного) самоврядування (локальної конституційної демократії); запобігання надмірній політизації конституційно-правових норм та переведення конституційно-правових інститутів в юридичну парадигму регулювання та практичної реалізації.

62. Конституційно-правові норми можуть вступати у конфлікт (колізію, суперечність) одна з одною, а інколи такі суперечності навіть використовуються окремими суб'єктами конституційного права у політичних, економічних, соціальних та інших цілях, оскільки конституційне право є фундаментальною галуззю національної правової системи, що регулює найважливіші, базові суспільні відносини, встановлюючи основи конституційного ладу держави.

63. Конфлікт (колізію) конституційно-правових норм можна визначити як суперечність положень двох або більше конституційно-правових норм, що містяться у чинних джерелах конституційного права певної держави та стосуються аналогічних суспільних відносин, що входять до специфічного предмету конституційно-правового регулювання, тобто у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина або політико-правових відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шаганенко В. П. Сутнісні характеристики системи права // В. П. Шаганенко // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 69-74.
2. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : Учебник / под ред. Ю. Н. Оборотова. – Одесса : Феникс, 2011. – 436 с.
3. Kenneth C. Bausch. The Emerging Consensus in Social Systems / Kenneth C. Bausch. – Springer Science+Business Media, LLC, 2001. – 419 p.
4. Giddens A. The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration / Anthony Giddens. – Polity Press, Cambridge, 1986. – 402 p.
5. Заморська Л. І. Правова нормативність та її інституціоналізація в Україні / Л. І. Заморська. – Одеса : Фенікс, 2013. – 304 с.
6. Поляков А. В. Общая теория права. Феноменолого-коммуникативный подход : Курс лекций / А. В. Поляков. – 2-е изд., доп. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. – 642 с.
7. Лук'янов Д. Правова система як предмет порівняльно-правових досліджень: характеристика за теорією систем / Д. Лук'янов // Вісник Національної академії правових наук України. – 2015. – № 2. – С. 27-35.
8. Проблемы общей теории права и государства : учеб. для вузов / В. С.Нерсесянц и др.. ; под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : НОРМА, 2001. – 832 с.
9. Общая теория государства и права. Академический курс : в 2 т. / под ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1998. – Т. 2: Теория права / В. В. Борисов и др. – 1998. – 656 с.
10. Скакун О. Ф. Правова система – держави, суспільства, регіону, світу? (щодо базових категорій порівняльного правознавства) : Відкрита лекція / О. Ф. Скакун. – К. ; Х. ; Сімферополь : Ін-т держави і права ім.

В. М. Корецького НАН України ; Логос, 2007. – Вип. 12. – 32 с. – (Сер. наук.-метод. вид. «Акад. порівняльн. правознавства»).

11. Оксамытний В. В. Правовые системы современного мира: проблемы идентификации : Открытая лекция / В. В. Оксамытний. – Киев ; М. ; Симферополь : Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины ; Логос, 2008. – Вып. 10. – 36 с. – (Сер. науч.-метод. изд. «Акад. сравнит. правоведения»).

12. Дамирли М. А. Сравнительное правоведение в поисках собственной идентичности : Открытая лекция / М. А. Дамирли. – Киев ; Львов : ЗУКЦ, 2012. – Вып. 28. – 24 с. – (Сер. науч.-метод. изд. «Акад. сравнит. правоведения»).

13. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Ильичев Л. Ф., Федосеев П. Н. и др. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.

14. Крылов Н. Б. Правотворческая деятельность международных организаций / Н. Б. Крылов ; отв. ред. И. И. Лукашук / – М. : Наука, 1988. – 170 с.

15. Поздняков Э. А. Системный подход и международные отношения / Э. А. Поздняков. – М. : Наука, 1976. – 169 с.

16. Афанасьев В. Г. Системность и общество / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 432 с.

17. Дія права: інтегративний аспект / кол. авторів ; відп. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2010. – 360 с.

18. Мельник Н. В. Особливості дослідження теорії самоорганізації: синергетичний підхід / Н. В. Мельник // Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 2. – С. 430-439.

19. Шундигов К. В. Синергетический подход в правоведении. Проблемы методологии и опыт теоретического применения: монография / К. В. Шундигов. – М. : Юрлитинформ, 2013. – 256 с.

20. Дюркгейм Э. О. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. О. Дюркгейм. – М. : Политиздат, 1991. – 575 с.

21. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учеб. / О. Ф. Скакун. – Харьков : Консум, 2000. – 704 с.

22. Баймуратов М. А. Международное публичное право / М. А. Баймуратов. – Х. : Одиссей, 2007. – 736 с.

23. Шемшученко Ю. С. Держава // Великий энциклопедичний юридичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2007. – С. 155-156.

24. Договор о Европейском Союзе от 7 февраля 1992 г. (Маастрихтский договор) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://europa.eu/eur-lex/en/treaties/dat/EU_treaty.html

25. Договор о внесении изменений и дополнений в Договор о Европейском Союзе от 2 октября 1997 г. (Амстердамский договор) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://europa.eu/eur-lex/en/treaties/dat/EU_treaty.html

26. Договор о внесении изменений и дополнений в Договор о Европейском Союзе от 26 февраля 2001 г. (Ниццкий договор) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://europa.eu/eur-lex/en/treaties/dat/EU_treaty.html

27. Договор о внесении изменений и дополнений в Договор о Европейском Союзе от 13 декабря 2007 г. (Лиссабонский договор) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://europa.eu/eur-lex/en/treaties/dat/EU_treaty.html

28. Европейский Союз [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org>

29. Проценко І. М. Європейський Союз / І. М. Проценко, К. О. Савчук // Великий енциклопедичний юридичний словник. – С. 248-249.

30. Лукашук И. И. Мировой порядок XXI века / И. И. Лукашук // *Международное публичное и частное право.* – 2002. – № 1. – С. 7-12.
31. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України / Л. А. Луць. – К., 2003. – 304 с.
32. Микієвич М. М. Інституційне право Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики та безпеки / М. М. Микієвич. – Львів, 2005. – 520 с.
33. Дмитрієв А. І. Міжнародне публічне право / А. І. Дмитрієв, В. І. Муравйов. – К., 2000. – 640 с.
34. Гнатовський М. М. *Acquis communautaire* та створення загальноєвропейського правового простору / М. М. Гнатовський // *Київський часопис міжнародного права.* – 2001. – № 1. – С. 67-73.
35. Муравйов В. І. Спільний доробок (*acquis communautaire*) Євросоюзу: поняття та зміст / В. І. Муравйов, О. О. Гріненко // *Порівняльно-правові дослідження.* – 2008. – № 2. – С. 154-161.
36. Мельник А. Я. Європейське Співтовариство / А. Я. Мельник // *Великий енциклопедичний юридичний словник.* – С. 245-246.
37. Шемшученко Ю. С. Європейське право / Ю. С. Шемшученко // *Великий енциклопедичний юридичний словник.* – С. 245.
38. Сюр Н. В. Правова інтеграція України до Європейського Союзу: теоретико-правове дослідження / Н. В. Сюр // *Автореф. дисс...канд. юрид. наук : спеціал. 12.00.01* – К., 2006. – 20 с.
39. Лисенков С. Л. *Загальна теорія держави і права : Навч. посіб* / С. Л. Лисенков – К. : Юрисконсульт, 2006. – 355 с.
40. Крестовська Н. М. *Теорія держави і права: Елементарний курс* / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва– Х. : ТОВ «Одіссей», 2007. – 432 с.
41. Система советского права и перспектива ее развития : Материалы

круглого стола журналу «Советское государство и право» // Советское государство и право. – 1982. – № 6. – С. 90-95.

42. Дудченко В. В. Про «сущє» та «належне» в праві / В. В. Дудченко // Держава і право. – 2008. – Вип. 39. – С. 3-10.

43. Нерсесянц В. С. Право в системе социальной регуляции / В. С. Нерсесянц. – М. : Знание, 1986. – 64 с.

44. Волошин Ю. О. Парадигма взаємодії міжнародного та національного права в умовах міждержавної інтеграції: нові підходи та виклики / Ю. О. Волошин // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 61. – С. 51-60.

45. Глобализация и развитие законодательства (очерки) / отв. ред. : Ю. А. Тихомиров, А. С. Пиголкин. – М. : Городец, 2004. – 464 с.

46. Конюхова И. А. Международное и конституционное право: теория и практика взаимодействия / И. А. Конюхова. – М. : Формула права, 2006. – 496 с.

47. Теліпко В. Е. Міжнародне публічне право : Навч. посіб. / В. Е. Теліпко, А. С. Овчаренко; за заг. ред. Теліпко В. Е. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 608 с.

48. Міжнародне публічне право : підручник / За ред. В. М. Репецького. – 2-ге вид., стер. – К. : Знання, 2012. – 437 с.

49. Montevideo Convention on Duties and Rights of States (December 26, 1933) // Treaties and Other International Agreements of the United States of America 1776-1949. – Vol. 3. Multilateral 1931-1945. Department of State Publication 8484. – Washington, DC : Government Printing Office, 1969.

50. Декларація про державний суверенітет України : Документ Верховної Ради України від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – № 31. – Ст. 429.

51. Про основні напрями зовнішньої політики України : Постанова

Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 40. – Ст. 527.

52. Акт проголошення незалежності України : Документ Верховної Ради України від 24 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.

53. Партнерство заради миру : Заява від 10 січня 1994 р. // Дипломатический вестник. – 1994. – № 13-14. – С. 32-33.

54. Хартія про особливе партнерство між НАТО й Україною від 9 липня 1997 р. // Голос України. – 11 липня 1997 р. – № 127. – С. 10-11.

55. Московська (тристороння) заява президентів США, Росії та України від 14 січня 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_300

56. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

57. Угода про асоціацію між Україною, з одної сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони від 21 березня 2014 р. та 27 червня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://comeuroint.rada.gov.ua/komevpoint/doccatalog/document?id=56219>

58. Василенко И. А. Политическая глоба листика : Учебное пособие для вузов / И. А. Василенко. – М. : Логос, 2000. – 358 с.

59. Ралько В. В. Трансформация правовых систем: основные научные подходы, перспективы процесса / В. В. Ралько // Государство и право. – 2010. – № 1. – С. 111-115.

60. Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / за ред. В. Ісаєва ; пер. з англ.. А. Іщенко. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 362 с.

61. Конвенція о статусе беженцев от 28 июля 1951 г. // Права

человека. Сборник международных документов. – Т. 1 (часть вторая). Универсальные договоры. Организация объединённых наций. Нью-Йорк и Женева, 1994 г. – С. 739-760.

62. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 8 липня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 16. – Ст. 146.

63. Recommendation 417 (1965) on the publication of the travaux preparatoires of Council of Europe Conventions and Agreements.

64. Recommendation 564 (1969) on the acquisition by refugees of the nationality of their country of residence on 30 Septembre 1969.

65. Resolution (70) 2 Acquisition by refugees of the nationality of their country of residence on 26 January 1970.

66. Recommendation no. R (84) 21 of the acquisition by refugees of the nationality of the host country on 14 November 1984.

67. European Convention on nationality on 7. November 1997 and explanatory Report // European Treaty Series. – № 166. – P. 45-49.

68. Про громадянство України : Закон України від 18 січня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65.

69. Боярс Ю. Р. Вопросы гражданства в международном праве / Ю. Р. Боярс. – М.: Международные отношения, 1986. – 157 с.

70. Санстейн К. С. Об экспрессивной функции права / К. С. Санстейн // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – Чикаго, 1996. – № 2. – С. 36-42.

71. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / За ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2008. – 252 с.

72. Мурашин Г.О. Демократія / Г. О. Мурашин // Великий енциклопедичний юридичний словник. – С. 149.

73. Шемшученко Ю. С. Правова держава / Ю. С. Шемшученко // Великий енциклопедичний юридичний словник. – С. 688-689.
74. Рабинович П. М. Верховенство права / П. М. Рабинович // Великий енциклопедичний юридичний словник. – С. 70.
75. Законность // Словарь административного права. – М., 1999. – С. 134.
76. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления. Курс лекцій / Г. В. Атаманчук. – М. : Юрид. лит., 1997. – 400 с.
77. Стрижак А. А. Конституційний Суд України як інститут забезпечення та захисту конституційної законності / А. А. Стрижак // Вісник Конституційного Суду України. – 2010. – № 1. – С. 102-110.
78. Політична модернізація: теорія та історія : метод. рек. для слухачів усіх форм навч. / уклад. : В. Б. Дзюндзюк, О. А. Котуков, О. В. Радченко та ін. – К. : НАДУ, 2011. – 2011. – 48 с.
79. Бондаренко О. В. Конституційна модернізація: поняття та співвідношення з суміжними категоріями / О. В. Бондаренко // Наше право. – 2015. – № 3. – С. 31-37.
80. Езеров А. Перспективы модернизации Конституции / А. Езеров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.ua/article.php?id=100095436>
81. Орзіх М. П. Конституційна модернізація та реформування в Україні / М. П. Орзіх // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». – 2010. – Т. 9. – С. 21-31.
82. Войтович Р. Модернізація державного управління в умовах глобальної інтеграції / Р. Войтович // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2013. – № 2. – С. 14-23.
83. Лазаренко С. В. Конституційна реформа і модернізація:

співвідношення понять / С. В. Лазаренко // Молодий вчений. – 2016. – № 5. – С. 424-427.

84. Бондарь Н. С. Конституционная модернизация российской государственности: в свете практики конституционного правосудия / Н. С. Бондарь; Серия «Библиотечка судебного конституционализма». Вып. 5. – Москва : Юнити-Дана, 2014. – 198 с.

85. Киреев В. В. К вопросу о понятии и методологии исследования конституционной реформы / В. В. Киреев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.lawmix.ru/comm/465>

86. Шемшученко Ю. С. Теоретичні проблеми державознавства і правознавства в умовах глобалізації / Ю. С. Шемшученко // Національна держава і право в умовах глобалізації : зб. наук. ст. / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – С. 3-8.

87. Макогон Б. В. Процессы глобализации в современном праве и их проявление в российском законодательстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 Теория и история государства и права / Б. В. Макогон. – М., 2007. – 20 с.

88. Колдаева Н. П. Об идеологии взаимодействия международного и национального права в условиях глобализации / Н. П. Колдаева // Правовая система России в условиях глобализации : сб. материалов «круглого стола» / под ред. Н. П. Колдаевой, Е. Г. Лукьяновой. – М. : Ось-89, 2005. – С. 27-32.

89. Витушко В. А. Некоторые вопросы истории развития глобализма и дифференциации в праве / В. А. Витушко // Глобализационные процессы в сфере права: проблемы правового развития в России и СНГ : материалы науч.-практ. конф., 19 апреля 2001 г. – М. : МГУК, 2001. – С. 10-14.

90. Мелков Г. М. Юридическое содержание термина «глобализация»

/ Г. М. Мелков // Глобализационные процессы в сфере права: проблемы правового развития в России и СНГ : материалы науч.-практ. конф., 19 апреля 2001 г. – М., 2001. – С. 45-46.

91. Національна держава і право в умовах глобалізації : зб. наук. ст. / упоряд. Н. М. Пархоменко ; за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – 170 с.

92. Лукашук И. И. Взаимодействие международного и внутригосударственного права в условиях глобализации / И. И. Лукашук // Журнал российского права. – 2002. – № 3. – С. 112-120.

93. Бондарь Н. С. Конституционный суд как институт модернизации российской государственности / Н. С. Бондарь // Конституционное правосудие : вестн. конф. органов конституционного контроля молодой демократии. – Ереван, 2006. – Вып. 1. – С. 3-6.

94. Марченко М. Н. Глобализация и ее воздействие на современное национальное государство (методологический аспект) / М. Н. Марченко // Теоретико-методологические проблемы права. – М. : Зерцало, 2007. – 390 с.

95. Сеидов А. В. Международное право в эпоху глобализации. Эволюция концепции государственного суверенитета / А. В. Сеидов. – М. : Науч. кн., 2005. – 154 с.

96. Юридична енциклопедія: В 6-ти т./ Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. Енцикл., 2001. – Т. 3. – 736 с.

97. Теплюк М. Конституційний лад в Україні: поняття та деякі питання порядку його визначення і зміни / М. Теплюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1007/>

98. Книгін К. Правове визначення референдуму як форми народовладдя: проблеми теорії і практики / К. Книгін // Право України. – 2001. – № 11. – С. 28-31.

99. Законодательные страницы. Конституции мира // Коммерсант. Власть. – 2007. – № 31. – С. 61-70, № 32. – С. 61-70, № 33. – С. 59-69.
100. Шаповал В. М. Основний Закон України і референдум: до питання про «стабільність» Конституції / В. М. Шаповал // Право України. – 2000. – № 2. – С. 4-5.
101. Franks S. The Parliament of Canada / S. Franks. – Toronto : University of Toronto Press; C. E. S. 1987. – 300 p.
102. Smith J. The role of the Legislature in liberal – democratic societies / J. Smith. – Dalhousie University, 2001. – 150 p.
103. Президентство или парламентаризм для Центральной и Восточной Европы в эпоху глобализации? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cpi.hr/download/links/6638.pdf>
104. Easter G. M. Preference for Presidentialism, Postcommunist Regime Change in Russia and the NIS / G. M. Easter // World Politics. 1997. – January. Vol. 9. – N2. – 450 p.
105. Lane J. A. Constitutions and Political Theory. Manchester University Press, 1996. – P. 204.
106. Linz J. The Perils of Presidentialism / J. Linz // Journal of Democracy. – 1990. – Vol. 1. – N2. – P. 51-59.
107. Селиванов А. Конституційна визначеність і подолання нестабільності проведеної реформи повноважень суб'єктів центральної влади / А. Селиванов // Право України. – № 5. – 2007. – С. 3-8.
108. Савчин М. В. Президент України у конституційній системі: забезпечення континуїтету та належного функціонування публічної влади главою держави / М. В. Савчин // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 3. – С. 65-75.
109. Boston J. Governing Under Proportional Representation: Lessons from Europe / J. Boston. – Wellington : Institute of Policy Studies, 1998. – 268

р.

110. Горбач В. Криза демократії / В. Горбач // Народна правда – 23 мая 2007 года.

111. Кряжков В.А. Конституционная юстиция в РФ: Учебное пособие / В. А. Кряжков, Л. В. Лазарев. – М : Издательство БЕК, 1998. – 462 с.

112. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 4. – Ст. 24.

113. Кудряченко А. И. Институт президентства в Украине: реалии конституционно-правового статуса / А. И. Кудряченко // Государство и право. – М. – 1998. – № 3. – С. 99-106.

114. Демків Р. Я. Конституційне право України: курс лекцій / Р. Я. Демків. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 332 с.

115. Хабриева Т. Я. Правовая охрана конституции / Т. Я. Хабриева. – Казань : Изд. Казанского университета, 1995. – 221 с.

116. Чушенко В. Якою має бути влада / В. Чушенко // Галичина. – 1995. – 5 травня.

117. Мазур Д. В. Акти правотворчості Президента в республіках зі змішаною формою правління (загальнотеоретичний аспект): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Д. В. Мазур ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2007. – 20 с.

118. Баглай М. В. Малая энциклопедия конституционного права / М. В. Баглай. – М. : Изд. Бек, 1998. – 519 с.

119. Шульженко Ю. Л. Конституционный контроль в России / Ю. Л. Шульженко. – М. : РАН, ИГиП, 1995. – 176 с.

120. Кривенко Л. Президент України: конституційно-правовий статус / Л. Кривенко // Віче. – 1993. – № 12. – С. 40-48.

121. Безсмертний Р. Президент України і Верховна Рада України / Р.

Безсмертний // Віче. – 2000. – № 7(100). – С.34-38.

122. Ткаченко О. Вето Президента: основи, практика / О. Ткаченко // Голос України. – 1999. – № 142 від 12.08.1999 р. – С. 2-3.

123. Головатенко В. Право вето Президента України: складова механізму стримувань і противаг чи дестабілізуючий чинник законотворення? / В. Головатенко // Українське право. – 2000. – № 1. – С.105-109.

124. Селіванов А. Право президентського вето у контексті відносин з парламентом А. Селіванов // Голос України від 18 червня 1996 р. – № 105-106. – С. 7.

125. Малишко М. Стан і розвиток сучасного конституціоналізму та форми охорони конституцій / М. Малишко // Сучасний конституціоналізм та конституційна юстиція: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції / За ред. С. В. Ківалова, М. П. Орзіха. – Бібліотека журналу «Юридичний вісник». – Одеса : Юридична література, 2000. – С.142-145.

126. Орзих М. Ф. Конституционная реформа в Украине : Учеб. пособие / М. Ф. Орзих. – О. : Юрид. л-ра, 2003. – 123 с.

127. Словарь иностранных слов. – 18-е изд., стер. – М. : Рус. яз., 1989. – 624 с.

128. Ющенко Ю. П. Філософсько-методологічні проблеми визначення поняття «норма» як найважливішої медико-біологічної категорії / Ю. П. Ющенко // Мультиверсум. Філософський альманах. – К. : Центр духовної культури, р – 2004. – № 39 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_39/Uchenko.htm

129. Piener A. Norm / A. Piener // Handbuch philosophischer Grundbegriff. Bd. 4. – Munchen, 1973. – 1800 s.

130. Большая психологическая энциклопедия. – М. : ЭКСМО, 2007. – 544 с.

131. Большая медицинская энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bigmeden.ru/letter?l=%D0%9D&p=4>
132. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства / Л. Дюги. – М. : ИНФРА-М, 2013. – 427 с.
133. Лисюк І. І. Деякі питання виникнення соціальних норм / І. І. Лисюк // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 3. – С. 65-69.
134. Бігун В. С. Антропологія, аксіологія та соціологія права. До питання про праворозуміння / В. С. Бігун // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 4. – С. 24. – С. 23-32.
135. Козловський А. А. Право як пізнання: вступ до гносеології права / А. А. Козловський. – Чернівці : Рута, 1999. – 295 с.
136. Теорія держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с.
137. Черних Є. М. Спонтанність як концептуальна характеристика права / Є. М. Черних // Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих учених : Зб. тез наук. праць / за заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2018. – С. 152-154.
138. Пацурківський П. Спонтанність права: кроки за горизонт / П. Пацурківський, Р. Гаврилук // Право України. – 2016. – № 5. – С. 101-112.
139. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
140. Новгородцев П. И. Историческая школа юристов / П. И. Новгородцев. – СПб. : Изд-во «Лань», 1999. – 192 с.
141. Степанюк О. І. Норми конституційного права України: проблеми теорії / О. І. Степанюк : Автореф. дис. ... к.ю.н. – К., 1993. – 18 с.

142. Конституційне право України / За ред. проф. В. Ф. Погорілка ; 2-е доопр. видання. – К., 2000. – 468 с.
143. Тодыка Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина / Ю. Н. Тодыка. – Х., 1998. – 292 с.
144. Погорілко В. Ф. Конституційне право України : Підручник / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко; за заг. ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наукова думка; Прецедент, 2006. – 344 с.
145. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі / В. Гьосле. – К. : Лібра, 2003. – 248 с.
146. Плахов В. Д. Социальные нормы: философские основания общей теории / В. Д. Плахов. – М. : Мысль, 1985. – 254 с.
147. Конституційне право України: прагматичний курс : Навчальний посібник / М. В. Афанасьєва, Ю. Ю. Бальцій, Ю. Д. Батан та ін. – Одеса : Юридична література, 2017. – 256 с.
148. Ніколайченко Г. М. Основні чинники, що зумовлюють розвиток конституційно-правових норм на сучасному етапі державотворення / Г. М. Ніколайченко // Форум права. – 2010. – № 2. – С. 334-338.
149. Конституційне право України : підручник / за ред. Ю. М. Тодики й В. С. Журавського. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2002. – 536 с.
150. Перепелюк В. Г. Конституційні процедури. Державно-конституційне право / В. Г. Перепелюк. – Чернівці : Рута, 2004. – 350 с.
151. Акуленко В. І. Конституційні основи охорони культурної спадщини і міжнародні зобов'язання України / В. І. Акуленко // Конституційне будівництво в Україні: теорія та практика : матер. міжн. наук.-практ. конф. (1-3 червня 2000 р.). – Ужгород : Закарпаття, 2000. – С. 63-67.
152. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика / Відп. ред. В. Ф. Погорілко. – К., 2003. – 600 с.

153. Давидов Р. Питання теорії конституційних правовідносин / Р. Давидов, Ю. Датшук // Право України. – 2006. – № 1. – С. 12-18.
154. Юридична енциклопедія : в 6-ти т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. Енцicl., 2001. – Т. 3. – 792 с.
155. Серегин А. В. Историческая панорама политических и правовых учений : Учебник / А. В. Серегин, В. Б. Романенко. – Ростов н / Д : ИПО ПИ ЮФУ, 2009. – 332 с.
156. Иванников И. А. Теория государства и права : учеб. Пособие / И. А. Иванников. – Ростов н / Д, 2001. – 202 с.
157. Ильин И. А. Понятие права и силы / И. А. Ильин // Собр. Соч. – М., 1994. – Т. 4. – 300 с.
158. Матузов Н. И. Актуальные проблемы теории права / Н. И. Матузов. – Саратов, 2003. – 510 с.
159. Придворов Н. А. Правообразование и правообразующие факторы в праве / Н. А. Придворов, В. В. Трофимов. – М. : Норма : ИНФРА-М, 2012. – 400 с.
160. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5-ти т. – Х.: Право, 2008. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2008. – 728 с.
161. Рабінович П. М. Проблеми трансформації методології вітчизняного правознавства: досягнення, втрати, перспективи / П. М. Рабінович // Вісник АПНУ. – 2002. – № 4. – С. 3-14.
162. Гудима Д. Права людини: антропо-методологічні підходи до їх дослідження / Д. Гудима // Вісник АПНУ. – 2009. – № 1. – С. 40-47.
163. Бобровник С. В. Теоретико-методологічні засади дослідження компромісу і конфлікту в праві / С. В. Бобровник // Часопис Київського

університету права. – 2008. – № 4. – С. 8-12.

164. Бехруз Х. Концептуальные подходы в структуре методологии сравнительно-правовых исследований / Х. Бехруз // *Держава і право*. – 2008. – № 40. – С. 12-17.

165. Довгерт А. Методологічне значення ідеї національного цивільного права / А. Довгерт // *Право України*. – 2009. – № 8. – С. 15-19.

166. Кельман М. Загальнонаукова методологія і методологія права / М. Кельман // *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників Третього всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 23-24 листопада 2007 р.)*. – Львів: СПОЛОМ, 2008. – С. 168-173.

167. Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір / Л. Г. Удовика. – Х. : Право, 2011. – 552 с.

168. Брызгалов А. И. О некоторых теоретико-методологических проблемах юридической науки на современном этапе / А. И. Брызгалов // *Государство и право*. – 2004. – № 4. – С. 10-18.

169. Братасюк М. Ціннісний підхід до права в контексті сучасної правничої методології / М. Братасюк // *Підприємництво, господарство, право*. – 2005. – № 11. – С. 3-7.

170. Сырых В. М. Логические основания общей теории права. – Т. 1: Элементный состав / В. М. Сырых. – М. : ЗАО Юстицинформ, 2004. – 528 с.

171. Маркс К. Соч. 1-50 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 21. – М., 1955-1981. – 742 с.

172. Малахов В. П. Правосознание: природа, содержание, логика / В. П. Малахов. – М., 2001. – 386 с.

173. Ромашкін С. В. Ідеї історичної школи права в становленні

юридичної герменевтики / С. В. Ромашкін // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 50. – С. 97-102.

174. Буткевич В. Г. Радянське право і міжнародний договір / В. Г. Буткевич. – К. : Вища школа, 1977. – 264 с.

175. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права : Учебное пособие / Г. Ф. Шершеневич. – Том 1. – М., 1995. – 720 с.

176. Гайворонская Я. В. К вопросу о понимании правовых и юридических норм / Я. В. Гайворонская // Правоведение. – 2001. – № 3. – С. 39-45.

177. Алаїс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. І. Алаїс. – К., 2002. – 203 с.

178. Царьков И. И. Развитие правосознания в европейской традиции права / И. И. Царьков. – СПб., 2006. – 344 с.

179. Тункин Г. И. Основы современного международного права / Г. И. Тункин. – М., 1987. – 300 с.

180. Марченко М. Н. Проблемы общей теории государства и права / М. Н. Марченко. – Т. 2. – М., 2007. – 2096 с.

181. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.

182. Шеремет А. Д. Методика финансового анализа / А. Д. Шеремет, Р. С. Сайфулин. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 176 с.

183. Экономическая эффективность новой техники в машиностроении / А. П. Ковалев, Н. К. Кочалос, А. А. Колобов. – М. : Машиностроение, 1978. – 255 с.

184. Фінансовий аналіз : навч. посіб / Білик М. Д., Павловська О. В., Притуляк Н. М., Невмержицька Н. Ю. – К. : КНЕУ, 2005. – 592 с.

185. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств : Підручник. – 2-ге вид., доп. і перероблене / В. Г. Андрійчук. – К. : КНЕУ, 2002. – 624 с.

186. Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ : Учеб. пособие / Ю. П. Сурмин. – К. : МАУП, 2003. – 368 с.
187. Чучук Ю. В. Теоретична сутність понять «економічна ефективність» та «ефективність діяльності» / Ю. В. Чучук // Ефективна економіка. – 2014. – № 2 [Електронний ресурс]. –
Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2765>
188. Горбань О. М. Основи теорії систем і системного аналізу : Навч. посібник / О. М. Горбань, В. Є. Бахрушин. – Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2004. – 204 с.
189. Економічний аналіз : Навч. посібник / За ред. Ніконенко М. С. – К., 2003. – 679 с.
190. Орлов П. А. Экономика предприятия : Учеб. Пособие / П. А. Орлов. – Х. : РИО ХГЭУ, 2000. – 401 с.
191. Економіка підприємств АПК : навч. посібник для вузів / під ред. С. Л. Дусановського. – Тернопіль, 1997. – 267 с.
192. Основи економічної теорії / С. В. Мочерний та ін. – К. : Знання, 2000. – 300 с.
193. Майстро Р. Г. Науково-теоретичні основи ефективності / Р. Г. Майстро, Ю. С. Щербак // Вісник Нац. техн. ун-ту «ХПІ» : Зб. наук. пр. Темат. вип. : Технічний прогрес і ефективність виробництва. – Харків : НТУ «ХПІ». – 2014. – № 32. – С. 97-102.
194. Лямець В. І., Системний аналіз. Вступний курс. 2-е вид., перероб. та допов / В. І. Лямець, А. Д. Тевяшев. – Х. : ХНУРЕ, 2004. – 448 с.
195. Лазарев В. В. Правоприменительные акты и их эффективность в условиях развитого социалистического общества : Автореф. дисс. ... д.ю.н. / В. В. Лазарев. – М., 1977. – 33 с.
196. Оксамытний В. В. Правомерное поведение личности / В. В.

Оксамытний. – К. : Наукова думка, 1985. – 176 с.

197. Голунский С. А. Теория государства и права / С. А. Голунский, М. С. Строгович. – М., 1940. – 304 с.

198. Александров Н. Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма / Н. Г. Александров. – М. : Госюриздат, 1961. – 271 с.

199. Оніщенко Н. М. Право як об'єкт і чинник реформаторських змін в сучасному суспільстві / Н. М. Оніщенко // Білетень Міністерства юстиції України. – 2016. – № 2. – С. 22-27.

200. Васецький В. Ю. Ефективність формування права в сучасних українських умовах / В. Ю. Васецький // Ефективність норм права : Зб. наук. праць / Матеріали VII міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 17 листопада 2016 р.); за заг. ред. Н. М. Пархоменко, М. М. Шумила, І. О. Ізарової. – Київ : Ніка-Центр, 2016. – С. 190-192.

201. Черданцев А. Ф. Социальная ценность социалистического права / А. Ф. Черданцев // Советское государство и право. – 1978. – № 7. – С. 19-29.

202. Лазарев В. В. Правомерное поведение как объект юридического исследования / В. В. Лазарев // Советское государство и право. – 1976 – № 10. – С. 29-37.

203. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : учебник / Ю. Н. Оборотов и др.; под ред. Ю. Н. Оборотова; Нац. ун-т. «Одес. юрид. акад». – О. : Феникс, 2011. – 436 с.

204. Івановський Д. В. Правовий вплив на свідомість як чинник формування правомірної поведінки / Д. В. Івановський // Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані : монографія / за ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова; МОН України, НУ «ОЮА», каф. крим. права та ін. крим.-прав. дисциплін; Миколаїв. ін-т. Права; ПРЦ НАПрНУ; ГО

«Всеукр. асоціація крим. права». – Миколаїв : Іліон, 2016. – С. 608-625.

205. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : Підручник. 3-тє видання / О. Ф. Скакун. – К. : Алерта, 2012. – 524 с.

206. Мальцев Г. В. Социальные основания права / Г. В. Мальцев. – М. : Норма : ИНФРА-М, 2007. – 800 с.

207. Баранов В. М. Истинность норм советского права. Проблемы теории и практики / В. М. Баранов. – Саратов, 1989. – 400 с.

208. Гамбаров Ю. С. Научное изучение права / Ю. С. Гамбаров. – СПб : Тип. М. М. Стасюлевича, 1911. – 793 с.

209. Антология мировой политической мысли. В 5 т. Том II. Зарубежная политическая мысль XX в. – М., 1997. – 830 с.

210. Легка О. В. Реалізація норм права: теоретико-правові аспекти / О. В. Легка // Право і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 30-33.

211. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. – К., 2001. – 176 с.

212. Хропанюк В. Н. Теория государства и права. Учебник : 3-е изд. дополн. и испр. / В. Н. Хропанюк. – М. : 2008. – 384 с.

213. Лазарев В. В. Социально-психологические аспекты применения права / В. В. Лазарев. – Казань, 1982. – 143 с.

214. Решетов Ю. С. Реализация норм советского права: системный анализ / Ю. С. Решетов. – Казань, 1989. – 154 с.

215. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом обществе / С. С. Алексеев. – М., 1966. – 187 с.

216. Тихомиров Ю. А. Критерии законности правовых актов / Ю. А. Тихомиров // Право и экономика. – 1997. – № 19-20. – С. 3-6.

217. Адміністративне право України. Академічний курс : Підруч.: У двох томах: Том 1. Загальна частина / Ред. колегія : В. Б. Авер'янов (голова). – К. : Юридична думка, 2004. – 584 с.

218. Бурлацкий Ф. М. Проблемы прав человека в СССР и России / Ф. М. Бурлацкий. – М. : Аспект-пресс, 1999. – 270 с.
219. Черченко І. Поняття конституційно-правового механізму зовнішніх відносин держави / І. Черченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/chapter/2/38/1548>
220. Dicey A. Introduction to the Study of the Law of the Constitution / A. Dicey. – L. : MacMillan, 1959. – 196 p.
221. Mackintosh J. The British Cabinet / J. Mackintosh. – L. : Methuen, 1968. – 160 p.
222. Hood Phillips O. Constitutional and Administrative Law / O. Hood Phillips. – L. : Sweet & Maxwell, 1973. – 420 p.
223. Шаповал В. Н. Британская конституция. Политико-правовой анализ / В. Н. Шаповал. – К. : Лыбидь, 1991. – 300 с.
224. Forsey E. How Canadians Govern Themselves / E. Forsey. – Ottawa : Government of Canada, 1991. – 260 p.
225. Макаренко О. Роль Кабінету Міністрів України у конституційно-правовому механізмі здійснення зовнішньої політики / О. Макаренко // Право України. – 2007. – № 9. – С. 4-9.
226. Авер'янов В. Б. Конституційні засади організації та діяльності Кабінету Міністрів України / В. Б. Авер'янов. – К. : Ін Юре, 2002. – 400 с.
227. Окуньков Л. А. Конституции государств Европейского Союза / Л. А. Окуньков. – М. : ИНФРА-М: Норма, 1997. – 260 с.
228. Конституция ФРГ 1949 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vivovoco.rsl.ru/vv/law/brd.htm>
229. Конституційне право зарубіжних країн: Навч. посібник / М. С. Горшеньова, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка та ін.; За заг. ред. В. О. Ріяки. – 2-е вид., допов. і перероб. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 544 с.
230. Международные акты о правах человека : Сборник документов.

– М. : Издательство «НОРМА – ИНФРА М», 1998. – 784 с.

231. Болонський процес у фактах і документах (Сорбонна-Болонья-Саламанка-Прага-Берлін). – К., Тернопіль. : Видавництво ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2003. – 52 с.

232. Дзвінчук Д. І. Державне управління освітою в Україні: тенденції і законодавство / Д. І. Дзвінчук. – К. : ЗАТ «Нічлава», 2003. – 240 с.

233. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах // Международные документы по правам человека / Сост. В. М. Тертышник. – Харьков : РИФ «Арсис, ЛТД», 2000. – 288 с.

234. Данілян О. Г. Пошук оптимального поєднання державного регулювання і саморегулювання ринку / О. Г. Данілян // Актуальні проблеми державного управління. – 2000. – № 2. – С. 15-19.

235. Європейські правові стандарти та їх імплементація в українське законодавство / За ред. О. В. Зайчука. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2013. – 546 с.

236. Домаранський О. Правове забезпечення освіти / О. Домаранський // Освіта України. – 2003. – № 40-41. – 3 червня. – С. 7.

237. Каленюк І. Освіта в ринковому середовищі та неекономічні цінності / І. Каленюк // Економіка України. – 2003. – № 7. – С. 67-73.

238. Куценко В. Освіта як фактор стабільності та національної безпеки України / В. Куценко // Економіка України. – 1998. – № 1. – С. 12-21.

239. Власов Ю. Л. Окремі проблеми реалізації норм права у практичній діяльності органів судової влади / Ю. Л. Власов // Держава і право. Юрид. і політ. науки : Зб. наук. пр. – 2005. – Вип. 29. – С. 22-26.

240. Рабінович П. М. Основи загальної теорії держави та права / П. М. Рабінович. – К. : Атіка, 1994. – 240 с.

241. Медведчук В. В. Про методологічні основи правової системи

України та шляхи її вдосконалення / В. В. Медведчук // Вісник Академії правових наук України. – Х., 1996. – С. 36-42.

242. Казимирчук В. П. Социальное действие права в условиях развитого социализма / В. П. Казимирчук // Автореф. дисс...докт. юрид. наук. – М., 1977. – 40 с.

243. Ефимов Е. Н. Элементарные понятия о государстве и праве / Е. Н. Ефимов. – М. : Задруга, 1916. – 128 с.

244. Бачинин В. А. Методологические проблемы каузально-детерминационного анализа правовых реалий / В. А. Бачинин // Правоведение. – 2007. – № 6. – С. 149-158.

245. Ван Хоек М. Право как коммуникация / М. Ван Хоек // Правоведение. – 2006. – № 2. – С. 44-53.

246. Мальцев Г. В. Нравственные основания права / Г. В. Мальцев. – М. : Юр. Норма, НИЦ ИНФРА-М, 2019. – 400 с.

247. Аракелян М. Р. Эффективность права в контексте правозащитной деятельности государства: теоретический аспект / М. Р. Аракелян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua>

248. Заворотченко Т. М. Політичні права і свободи людини й громадянина в Україні: теоретичні основи і проблеми реалізації / Т. М. Заворотченко. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2013. – 424 с.

249. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки : прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19780420>

250. Погорілко В. Ф. Конституційне право України : Підручник / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. – К. : Правова єдність, 2010. – 432 с.

251. «Про проведення опитування громадської думки з питань

довіри громадян України Президентів України та Верховній Раді України : Указ Президента України № 413/95 від 31 травня 1995 р // Урядовий кур'єр. – 03 червня 1995 р. – № 82 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/413/95>

252. Про невідповідність Указу Президента України від 31 травня 1995 р. № 413/95 «Про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президентів України та Верховній Раді України» Конституції і законам України» : Постанова Верховної Ради України № 192/95-ВР від 01 червня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 21. – Ст. 159.

253. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 08 червня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 18. – Ст. 133.

254. Про Конституційний Суд України : Закон України від 16 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.

255. Речицький В. Конституційна реформа 2004 року і права людини / В. Речицький, Є. Захаров // Бюлетень «Права Людини». – 2005. – № 7 [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1112039734>

256. Логіко-лінгвістична експертиза Постанови Верховної Ради України № 3295 від 10 січня 2006 р. «Про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України» : Постанова Верховної Ради України від 02 лютого 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/fsview/6918.html>

257. Юридичний висновок Міністерства юстиції України від 10 травня 2006 р. щодо рішень деяких органів місцевого самоврядування

(Харківської міської ради, Севастопольської міської ради і Луганської обласної ради) стосовно статусу та порядку застосування російської мови в межах міста Харкова, міста Севастополя і Луганської області [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: https://minjust.gov.ua/m/str_7477

258. Універсал національної єдності від 03 серпня 2006 р. // Урядовий кур'єр. – 05 серпня 2006 р. – № 145 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0010100-06>

259. Корж І. Вибори в незалежній Україні / І. Корж // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2012. – № 3. – С. 74-77.

260. Рішення Верховного Суду України від 03 грудня 2004 р. у справі за скаргою довіреної особи кандидата на посаду Президента України Юценка В. А. в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі по виборах Президента України Катеринчука М. Д. на бездіяльність Центральної виборчої комісії, дії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України 21 листопада 2004 року та на рішення про оголошення Президентом України Януковича В. Ф. / / Урядовий кур'єр. – 2004. – № 234.

261. Про звільнення Тарасюка Б. І. з посади Міністра закордонних справ України : Постанова Верховної Ради України № 413-V від 01 грудня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-16/ed20061201>

262. Ухвала Шевченківського районного суду міста Києва від 05 грудня 2006 р. про призупинення дії Постанови Верховної Ради України від 01 грудня 2006 р. № 413-V.

263. Ухвала колегії суддів судової палати з цивільних справ Апеляційного суду м. Києва від 04 лютого 2007 р. у справі №22-3838а/06.

264. Про визнання таким, що втратив чинність, Указу Президента

України від 5 грудня 2006 року № 1033» : Указ Президента України від 30 січня 2007 р. №59/2007 [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/59/2007>

265. Шевченко А. Є. Вплив ефективності законодавства на сучасний розвиток Української держави / А. Є. Шевченко, Л. В. Гапоненко // Якість та ефективність законотворення: актуальні проблеми / Заг. ред. В. О. Зайчука. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. – С. 53-55.

266. Оніщенко Н. М. Проблеми ефективності законодавства та сучасний розвиток / Н. М. Оніщенко // Віче. – 2007. – № 12. – С. 3-6.

267. Кравченко М. Г. Загальні закономірності реалізації закону: поняття, суть і ознаки / М. Г. Кравченко // Держава і право. – 2010. – № 49. – С. 50-55.

268. Добродумов П. О. Роль правового моніторингу в процесі вдосконалення законодавства / П. О. Добродумов [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://dspace.uabs.edu.ua>

269. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / Кол. авт.; Відп. ред. Ю. В. Баулін. – Донецьк : ПП «ВД «Кальміус», 2013. – 424 с.

270. Кутафин О. Е. Предмет конституционного права / О. Е. Кутафин. – М. : Юристъ, 2001. – 444 с.

271. Лучин В. О. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации / В. О. Лучин. – М. : ЮНИТА-ДАНА, 2002. – 159 с.

272. Агапов А. С. Конституционно-правовая ответственность в федеративных отношениях : дисс...канд. юрид. наук / А. С. Агапов. – М., 2008. – 160 с.

273. Тодыка Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина : учеб. пособ. / Ю. Н. Тодыка. – Х. : Фолио,

Райдер, 1998. – 292 с.

274. Клименко О. М. Конституційна відповідальність парламенту як фактор підвищення ефективності законодавчої діяльності / О. М. Клименко // Якість та ефективність законотворення: актуальні проблеми / Заг. ред. В. О. Зайчука. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. – С. 65-73.

275. Про відновлення довіри до судової влади : Закон України від 8 квітня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 23. – Ст. 870.

276. Про реагування на факти порушення судьями Конституційного Суду України присяги судді : Постанови Верховної Ради України від 24 лютого 2014 р. № 775-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 12. – Ст. 201.

277. Сороко В. М. Результативність та ефективність державного управління і місцевого самоврядування : навч. посіб. / В. М. Сороко. – К. : НАДУ, 2012. – 160 с.

278. Саймон Г. А. Адміністративна поведінка: дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції : пер. з англ. / Г. А. Саймон. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.

279. Цветков В. В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект) / В. В. Цветков. – Х. : Право, 1996. – 164 с.

280. Атаманчук Г. В. Государственное управление (организационно-функциональные вопросы) : учеб. пособие / Г. В. Атаманчук. – М. : ОАО «НПО «Экономика», 2000. – 302 с.

281. Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи / Кол. авт. ; наук. кер. В. В. Цветков. – К. : Оріяни, 1998. – 364 с.

282. Мельник А. Ф. Державне управління : підручник / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна. – К. : Знання, 2009. – 582 с.
283. Лесечко М. Д. Основи системного підходу: теорія, методологія, практика : навч. посіб. / М. Д. Лесечко. – Львів : УАДУ, 2002. – 300 с.
284. Нижник Н. До проблеми ефективності державного управління в Україні / Н. Нижник // Підвищення ефективності державного управління: стан, перспективи та світовий досвід : зб наук. пр. / за заг. ред. В. М. Князева. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – С. 6-11.
285. Марченко М. Н. Государство и право в условиях глобализации / М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2009. – 400 с.
286. Баймаханов М. Т. Избранные труды по теории государства и права / М. Т. Баймаханов. – Алматы, 2003. – 710 с.
287. Правовая мысль XX века: сб. обзоров и рефератов / отв. ред. Ю. С. Пивоваров. – М., 2002. – 190 с.
288. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье. – СПб. : Изд-во Л. Ф. Пантелеева, 1900. – 797 с.
289. Поленина С. В. Законотворчество в Российской Федерации / С. В. Поленина. – М., 1996. – 145 с.
290. Монаєнко А. О. Сутність та види правотворчості в державі / А. О. Монаєнко // Якість та ефективність законотворення: актуальні проблеми / Заг. ред. В. О. Зайчука. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. – С. 336-340.
291. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Х. : Право, 2002. – 328 с.
292. Олуйко В. М. Парламентське право України: проблеми теорії та практики / В. М. Олуйко. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 215 с.
293. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права / Ю. Л. Власов. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 179

с.

294. Станік С. Р. Оптимізація нормотворчої діяльності як правового засобу утвердження прав і свобод людини / С. Р. Станік // Право України. – 1999. – № 5. – С. 3-7.

295. Коссіньяк Ж. Ясне законодавство: Нариси з нормотворення / Ж. Коссіньяк. – Видання Центру правової реформи і законопроектних робіт. – Кн. 1. – К., 2000. – С. 63-64.

296. Рабінович П. М. Юридична техніка законотворення в Україні: загальні проблеми / П. М. Рабінович // Вісник академії правових наук України. – 1998. – № 2. – С. 18-19.

297. Ковальський В. С. Правотворчість: теоретичні та логічні засади / В. С. Ковальський, І. П. Козінцев. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 192 с.

298. Пашков А. С. Эффективность действия правовой нормы / А. С. Пашков, Л. С. Явич // Советское государство и право. – 1970. – № 3. – С. 40-47.

299. Шикин Е. П. Основные условия эффективного применения права : Автореф. дисс. ... к.ю.н. / Е. П. Шикин. – Свердловск, 1971. – 20 с.

300. Эффективность правовых норм / Кудрявцев В. Н. и др. – М. : Юрид. лит., 1980. – 280 с.

301. Головатий С. П. Книга третя. Верховенство права: український досвід. – С. 1277-1747 / С. П. Головатий. – К. : Фенікс, 2006. – 1747 с.

302. Законность в Российской Федерации. – М. : Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации, НИИ Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации, 2008. – 624 с.

303. Чемерис А. О. Теоретичне обґрунтування групової дієвої компетенції органів державного управління та місцевого самоврядування / А. О. Чемерис // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр.

/ за заг. ред. А. О. Чемериса. – Львів : ЛФ УАДУ ; Кальварія, 2000. – Вип. 4. – С. 8-22.

304. Кхол Й. Эффективность управленческих решений : пер. с чешс. / Й. Кхол. – М. : Прогрес, 1975. – 165 с.

305. Райт Г. Державне управління / Г. Райт ; пер. з англ. В. Івашка, О. Коваленка, С. Соколик. – К. : Основи, 1994. – 191 с.

306. Оновлення конституції як завершення революції [Електронний ресурс] / А. Барікова, К. Давиденко, Я. Журба та ін. // Міжнародний центр перспективних досліджень. – 2015. – Режим доступу: http://pravo.org.ua/img/books/files/1458298756konstituciya_reforma_b.pdf307

307. Саламатов В. Проблема розуміння ефективності діяльності державних службовців / В. Саламатов // Підвищення ефективності державного управління: стан, перспективи та світовий досвід : зб наук. пр. / за заг. ред. В. М. Князева. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – С. 82-89.

308. Бакуменко В. Д. Формування державно-управлінських рішень: проблеми теорії, методології, практики / В. Д. Бакуменко. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – 328 с.

309. Ефективність державного управління та управлінських кадрів в умовах змін : зб. наук. пр. / І. Розпутенко, О. Пухкал, О. Брайченко та ін. – К. : НАДУ, 2005. – 168 с.

310. Коржова О. Професійна підготовка державних службовців як чинник підвищення ефективності державної служби в Україні / О. Коржова // Підвищення ефективності державного управління: стан, перспективи та світовий досвід : зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Князева. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – С. 270-275.

311. Герасимова Н. Р. Эффективность норм права / Н. Р. Герасимова, А. В. Дёмин / Социально-политические науки. – 2012. – №. 3. – С. 50-52.

312. Курс конституционного права Украины. Том 2.

Конституционный строй Украины : учебник / под ред. М. А. Баймуратова и А. В. Батанова. – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2012. – 800 с. – (Серия «Энциклопедия современного конституционализма»).

313. Селіванов А. О. Наукові погляди на сучасні конституційні процеси / А. О. Селіванов. – К. : Логос, 2014. – 132 с.

314. Шляхтун П. П. Конституційне право: словник термінів / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2005. – 568 с.

315. Шемшученко Ю. С. Конституційний процес у незалежній Україні (до 20-річчя Конституції України) (діалог – полілог) / Ю. С. Шемшученко // Конституційний полілог. 20 років Конституції України: суспільство і влада в конституційному процесі : Зб. тез міжн. наук.-практ. конф. – К. : ВАІТЕ, 2016. – С. 7-14.

316. Микієвич М. М. Інституційне право Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики та безпеки / М. М. Микієвич. – Львів, 2005. – 300 с.

317. Subrenat J.-J. The CFSP perspective / J.-J. Subrenat // Organizing Europe's Place in World Affairs: The European Union's Common Foreign and Security Policy / Ed. by A. Kasekamp. – Tartu, 2001. – Vol. 3. – P. 7-25.

318. Копійка В. Європейський Союз: заснування і етапи становлення / В. Копійка, Т. Шинкаренко. – К., 2001. – 300 с.

319. Данте А. Малые произведения / А. Данте. – М., 1968. – 400 с.

320. Корецкий В. М. Проект Иржи Подебрада об организации мира и современность // В. М. Корецкий. Избранные труды ; Редкол. : В. Н. Денисов (гл. ред.) и др. – К., 1989. – 420 с.

321. Европейская интеграция: современное состояние и перспективы. – Минск, 2001. – 250 с.

322. Hague Communiqué // Bulletin EC. – 1970. – № 1. – P. 12-18.

323. Единый Европейский Акт. Договор о Европейском Союзе. – М.,

1994. – 120 с.

324. Европейское право : Учебник для вузов / Под общ. ред. проф. Л. М. Энтина. – М., 2000. – 960 с.

325. Волошин Ю. О. Інтеграційне право : Курс лекцій / Ю. О. Волошин. – Маріуполь : МДУ, 2011. – 146 с.

326. Прієшкіна О. В. Конституційно-правові основи виборів до органів місцевого самоврядування / О. В. Прієшкіна // Актуальні проблеми держави і права. – 2004. – Вип. 22. – С. 203-212.

327. Мальцев В. А. Основы политологии : Учебник для вузов / В. А. Мальцев. – М. : Информпечать ИТРК РСПП, 1998. – 480 с.

328. Широкова Г. С. Ограничение права собственности на природные ресурсы как условие обеспечения прав народа и человека / Г. С. Широкова // Теория и практика ограничения прав человека по российскому законодательству и международному праву : Сб. науч. тр. Часть II. Том 2 / Под ред. В. М. Баранова. – Н. Новгород, 1998. – С. 12-22.

329. Кампо В. М. Стан і проблеми розвитку конституційної науки в Україні / В. М. Кампо // Економіка та право. – 2018. – № 1. – С. 84-97.

330. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн : Підручник / В. М. Шаповал. – К. : Артєк, Вища школа, 1997. – 264 с.

331. Муравйов В. І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика) / В. І. Муравйов. – К., 2002. – 429 с.

332. Венская конвенция о праве международных договоров от 23 мая 1969 г. [Электронный ресурс]. –

Режим доступа:<http://www.law.edu.ru/umk/Hrestom.asp?IdCourse=144&OpenNodeId=100063009>

333. Венская конвенция о праве договоров между государствами и международными организациями или между международными

організаціями от 21 марта 1986 г.[Електронний ресурс]. –

Режим доступу:<http://www.law.edu.ru/umk/Hrestom.asp?IdCourse=144&OpenNodeId=100063009>

334. Савчук К. О. Договір міжнародний / К. О. Савчук // Великий енциклопедичний юридичний словник. – С. 204-205.

335. Баймуратов М. А. Международное публичное право / М. А. Баймуратов. – Х.: Одиссей, 2007. – 704 с.

336. Тодошак О. Права людини з огляду міжнародно-правової політики: проблема доктринального обґрунтування / О. Тодошак // Актуальні проблеми європейської інтеграції : Зб. статей з питань європейської інтеграції та права. – Вип. 3 / За ред. В. М. Кривцової та Д. В. Ягунова. – О. : Фенікс, 2008. – С. 57-61.

337. Волошин Ю. О. Зовнішня політика України в умовах європейської інтеграції: проблеми конституційно-правового забезпечення / Ю. О. Волошин, С. В. Папаяні. – О. : Фенікс, 2015. – 232 с.

338. Фёдоров В. Н. ООН и стратегия мира / В. Н. Федоров. – М., 1975. – 264 с.

339. Посельський В. Європейський Союз. Інституційні основи європейської інтеграції / В. Посельський. – К. : Смолоскип, 2002. – 168 с.

340. Угода про асоціацію між Україною, з одної сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони від 21 березня 2014 р. та 27 червня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://comeuroint.rada.gov.ua/comevoint/doccatalog/document?id=56219>

341. Бирюков М. М. Международно-правовые аспекты ассоциированного членства в Европейском Экономическом Сообществе / М. М. Бирюков : Автореф. дисс...канд. юрид. наук. Специал. 12.00.11 – М., 1981. – 22 с.

342. Клепацкий З. М. Западноевропейские международные организации / З. М. Клепацкий – М. : Прогресс, 1973. – 487 с.
343. Хартли Т. К. Основы права Европейского Сообщества / Т. К. Хартли. – М. : ЮНИТИ; Закон и право, 1998. – 647 с.
344. Глобализация и развитие законодательства: Очерки / Отв. ред. Ю. А. Тихомиров, А. С. Пиголкин. – М., 2004. – 300 с.
345. Європейські правові стандарти та їх імплементація в українське законодавство / За ред. академіка НАПрН України О. В. Зайчука. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2013. – 546 с.
346. Presentation / Venice Commission [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.venice.coe.int/site/main/Presentation_E.asp
347. Лиссабонський договір 2007 г. // Treaty of Lisbon. Official Journal of the European Union. – 2007. – 7 дек.
348. Rules of Procedure. European Parliament, Latest edition (16th), July 2004. Official Journal № L/52, 2004.
349. Ніщський договір про внесення та доповнень у Договір про Європейський Союз, Договорів про заснування Європейських Співтовариств та деяких пов'язаних з ними актів 2001 р. Official Journal, C80/01.
350. Мартинов А. Ю. Європейський парламент / А. Ю. Мартинов // Енциклопедичний словник-довідник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5696-5/78.pdf>
351. Парламентські вибори в Європейському Союзі / Ковриженко Д. С., Котляр Д. М., Євгенєва А. М., Асланян Г. П., Замніус В. М. – К. : Міленіум, 2002. – 116 с.
352. Шаповал В. М. Комітети і комісії Верховної Ради України / В. М. Шаповал // Великий енциклопедичний юридичний словник. – С. 369.
353. Лафитский В. И. Конституционный строй США / В. И.

Лафитский. – М.: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации, 2007. – 320 с.

354. Шевчук Б. Засади функціонування Європейського Союзу / Б. Шевчук // Ефективність державного управління. – 2015. – Вип. 44. – С. 21-28.

355. Венізелос Е. Стабільність конституційного феномену в постновітній час / Е. Венізелос // Порівняльно-правові дослідження. – 2005. – № 1. – С. 42-50.

356. Яковюк І. Особливості впливу наднаціональної організації на державний суверенітет країн-кандидатів та країн-сусідів (на прикладі Європейського Союзу) / І. Яковюк // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 3. – С. 20-26.

357. Гріненко О. О. Міжнародно-правове регулювання зовнішніх зносин Європейського Союзу // О. О. Гріненко / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин. – К.: Фенікс, 2011. – 448 с.

358. Ратушний С. М. Деякі теоретичні питання гармонізації національного законодавства з міжнародно-правовими нормами / С. М. Ратушний [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pre/2008/Ratushnyi.pdf

359. Шемшученко Ю. С. Теоретичні проблеми гармонізації законодавства України з європейським правом / Ю. С. Шемшученко // Вісник Академії правових наук. – 2004. – Вип. 3. – С. 108-124.

360. Шиб Т. Співвідношення міжнародного та національного права України / Т. Шиб [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2430/>

361. Черченко І. Л. Поняття конституційно-правового механізму зовнішніх відносин держави / І. Л. Черченко // Право України. – 2004. – №

5. – С. 163-167.

362. Луць Л. А. Конституційно-правовий механізм взаємодії норм міжнародного та національного права: деякі теоретичні аспекти / Л. А. Луць [Електронний ресурс].

– Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=14&d=409>

363. Конституція ФРГ 1949 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vivovoco.rsl.ru/vv/law/brd.htm>

364. Конституція Австрії 1920 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.constitution.garant.ru/doc_3864861.htm

365. Конституція Португалії 1976 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.constitution.garant.ru/doc_3864859.htm

366. Конституція Естонії 1992 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/6482>

367. Конституційне право зарубіжних країн : Навч. посібник / М. С. Горшеньова, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка та ін. ; За заг. ред. В. О. Ріяки. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 544 с.

368. Конституція Литви 1992 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.constitution.garant.ru/doc_3864839.htm

369. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 10. – Ст. 45.

370. Волошин Ю. О. До проблеми нормопроектного забезпечення діяльності Президента України в умовах глобалізації та міждержавної інтеграції / Ю. О. Волошин // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 1999. – № 2. – С. 27-32.

371. Конституція Венгрії 1949 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.constitution.garant.ru/doc_3864883.htm

372. Пархоменко Н. М. Гармонізація законодавства України з Європейським та міжнародним правом: методи, етапи, види /

Н. М. Пархоменко // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 1. – С. 332-338.

373. Кубко Е. Б. Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / Е. Б. Кубко. – К. : Юринком Интер, 2003. – 111 с.

374. Котонуська угода / Глосарій термінів Європейського Союзу [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: http://europa.dovidka.com.ua/k.html#_Точ90362268

375. Общая теория государства и права. Академ. Курс : в 3 т. ; Изд. 2-е, перераб. и доп. / Отв. ред. проф. М. Н. Марченко. – Т. 3. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2002. – 528 с.

376. Копиленко О. Л. Законотворчий процес: стан і шляхи вдосконалення / О. Л. Копиленко, О. В. Богачова ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К. : Реферат, 2010. – 696 с.

377. Белов Д. М. Парадигма українського конституціоналізму / Д. М. Белов. – Великий Березний : РК «Євростандарт», 2011. – 400 с.

378. Тихомиров Ю. А. Юридическая коллизия / Ю. А. Тихомиров. – М., 1994. – 140 с.

379. Тихомиров Ю. А. Коллизионное право: Учеб. и науч.-практ. пособ. / Ю. А. Тихомиров. – М., 2000. – 394 с.

380. Лилак Д. Колізія і конкуренція законів / Д. Лилак // Право України. – 2001. – № 4 [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: <http://pravoznaves.com.ua/period/chapter/2/19/567>

381. Загальна теорія держави і права / За ред. В. В. Копейчикова. – К., 1988. – 320 с.

382. Про міжнародний комерційний арбітраж: Закон України від 24.02.1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 25. – Ст. 198.

383. Кодекс торговельного мореплавства: Закон України від

23.05.1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 47. – Ст. 349.

384. Панов Н. И. Некоторые вопросы коллизий в законодательстве Украины / Н. И. Панов // Колізії у законодавстві України: проблеми теорії і практики : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 23-24 жовтня 1995 р.). – 1996. – С. 28-36.

385. Тодыка Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина / Ю. Н. Тодыка. – Х., 1998. – 292 с.

386. Письменный Д. П. Колізії в кримінально-процесуальному законодавстві України: способи їх подолання / Д. П. Письменный // Колізії у законодавстві України: проблеми теорії і практики : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 23-24 жовтня 1995 р.). – С. 76-91.

387. Ютси З. Проблемы коллизий в законодательстве Федеративной Республики Германия / З. Ютси // Колізії у законодавстві України: проблеми теорії і практики. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 23-24 жовтня 1995 р.). – С. 60-64.

388. Бабенко К. А. Поняття конституційного регулювання в сучасній науці конституційного права / К. А. Бабенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://radnuk.info/statti/228-konst-pravo/3495-2010-01-22-22-11-49.html>

389. Петришин О. В. Конституційно-правові засади становлення української державності / О. В. Петришин; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. – Х., 2003. – 328 с.

390. Кутафин О. Е. Предмет конституционного права / О. Е. Кутафин. – М., 2001. – 444 с.

391. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика / відп. ред. В. Ф. Погорілко. – К., 2003. – 600 с.

392. Давидов Р. Питання теорії конституційних правовідносин / Р. Давидов, Ю. Датшук // Право України – 2006. – № 1. – С. 14-19.
393. Козюбра М. Євразійська або слов'янська правова сім'я: реальність чи міф / М. Козюбра, О. Лисенко // Українське право. – 2003. – Вип. 1. – С. 7-16.
394. Cottier Thomasg. The Prospect 21st Century Constitutionalism / Т. Cottier, М. Hertig // Max Planck Yearbook Law. – 2003. – Vol. 7. – P. 305-306.
395. Абвель М. Существует ли в законодательстве Европейского Союза «горизонтальный эффект»? / М. Абвель // Сравнительное конституционное обозрение. – 2005. – № 4. – С. 93-103.
396. Проміжний рівень управління в європейських державах: складність проти демократії? / За ред. Т. Ларсона, К. Номдена, Ф. Петтівіля. – К., 2003. – 300 с.
397. Скрипнюк О. В. Децентралізація в Україні: завдання, ризики і перспективи реалізації / О. В. Скрипнюк // Конституційний полілог. 20 років Конституції України: суспільство і влада в конституційному процесі : Зб. тез міжн. наук.-практ. конф. – К. : ВАІТЕ, 2016. – С. 70-77.
398. Плахотнюк Н. Г. Децентралізація як шлях розвитку демократії в Україні / Н. Г. Плахотнюк. – Львів, 2005. – 366 с.
399. Годованик Є. В. Підрозділ 3.1. Рада Безпеки ООН як інструмент міждержавної інтеграції у сфері забезпечення міжнародного правопорядку / Є. В. Годованик // Інтеграційне право в умовах глобалізаційних процесів: концептуальні та методологічні підходи / М. О. Баймуратов та ін. ; за ред. проф. Ю. О. Волошин ; МДУ, Європ. орг. публ. права. – Одеса : Фенікс, 2015. – С. 356-371.
400. Годованик Є. В. Розділ 3. Тенденції та наслідки імплементації європейських стандартів в сфері надання освітніх послуг у національну правову систему України / Є. В. Годованик // Актуальні проблеми

правового забезпечення освітніх послуг в Україні в умовах європейської міждержавної інтеграції / О. М. Атоян, М. О. Баймуратов, Ю. О. Волошин, Є. В. Годованик, С. В. Папаяні, Г. Є. Тихомирова ; за заг. ред. М. О. Баймуратова. – Маріуполь : МДУ, 2015. – С. 48-103.

401. Hodovanyk Y. Organizational and legal aspects of enhancing the European Parliament activity effectiveness within the european interstate integration / Y. Hodovanyk, G. Tykhomyrova // European vector of contemporary jurisprudence: the experience of Ukraine and the Republic of Poland. – Volume 2. – Sandomierz, Poland : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2018. – P. 101-117.

402. Hodovanyk Y. Legal Aspects of Educational Services in the Context of the Globalization and European Interstate Integration / Y. Hodovanyk, G. Tykhomyrova // Economic and Legal Foundations of the Public Transformations in Conditions of Financial Globalization. – N.Y., USA : Yunona Publishing, 2018. – P. 410-419.

403. Годованик Є. В. Підрозділ 2.2. Правові аспекти забезпечення конкурентоспроможності сучасного університету в умовах європейської міждержавної інтеграції / Є. В. Годованик // Інтернаціоналізація як фактор конкурентоспроможності сучасного університету / За наук. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2017. – С. 111-125.

404. Годованик Є. В. Підрозділи 2.2 (у співавт. з Ю. О. Волошиним), 2.4 (у співавт. з В. І. Муравйовим) / Є. В. Годованик // Вступ до європейського парламентського права : Навч. посібник / Кол. авт. ; за заг. ред. В. О. Зайчука. – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2015. – 476 с.

405. Годованик Є. В. Правознавство : Навч. посібник / Є. В. Годованик, С. Х. Барегамян. – Маріуполь : МДУ, 2017. – 320 с.

406. Годованик Є. В. Сучасне розуміння міжнародних виборчих

стандартів в умовах правової глобалізації / Є. В. Годованик, Ю. О. Волошин // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2013. – № 2. – С. 57-60.

407. Годованик Є. В. Методологічні засади дослідження ефективності норм права у діяльності міжнародних організацій / Є. В. Годованик // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2013. – Вип. 5. – С. 116-122. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

408. Годованик Є. В. Підвищення ефективності формування європейських правових стандартів як напрям діяльності політичних партій Європейського Союзу / Є. В. Годованик // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2014. – Вип. 7. – С. 202-210. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

409. Годованик Є. В. Перспективи реформування Ради Безпеки ООН у контексті захисту національних інтересів України / Є. В. Годованик, Ю. О. Волошин // Український часопис міжнародного права. – 2014. – № 4. – С. 198-202.

410. Годованик Є. В. Організація діяльності Європейського Парламенту в умовах сучасних інтеграційних процесів / Є. В. Годованик, Ю. О. Волошин // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2014. – Вип. 8. – С. 99-108. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

411. Годованик Є. В. Вплив європейської інтеграції України на правове забезпечення надання освітніх послуг / Є. В. Годованик

// Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки. – Херсон, 2015. – Вип. 3. – Т. 3. – С. 183-186.

412. Годованик Є. В. Проблеми ефективного впровадження європейських освітніх стандартів в Україні / Є. В. Годованик // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2015. – Вип. 9-10. – С. 135-140. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

413. Годованик Є. В. Теоретичні підходи до визначення правової норми у контексті функціонування сучасних правових систем / Є. В. Годованик // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2016. – Вип. 11. – С. 28-35. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

414. Годованик Є. В. Норма права як структурний елемент системи права сучасної правової держави / Є. В. Годованик // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2016. – Вип. 12. – С. 19-26. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

415. Годованик Є. В. Проблеми визначення правової норми в умовах сучасного розвитку європейської правової системи / Є. В. Годованик // Юридичний вісник. – Одеса, 2016. – № 2. – С. 151-158.

416. Годованик Є. В. Ефективність правотворчості як категорія сучасного європейського конституціоналізму / Є. В. Годованик // Актуальні проблеми правознавства. – Тернопіль : ТНЕУ, 2017. – Вип. 3. – С. 47-51.

417. Годованик Є. В. Доктринальні підходи до методології

визначення ефективності конституційно-правових норм / Є. В. Годованик // Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія : Юридичні науки. – К. : ТНУ, 2018. – № 4. – Т. 29. – С. 1-6. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

418. Годованик Є. В. Ефективність конституційно-правових норм як необхідна умова суспільної модернізації / Є. В. Годованик // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – Дніпро : Дніпровський національний університет ім. Олесья Гончара, 2018. – № 4. – С. 20-23. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

419. Годованик Є. В. Ефективність конституційно-правових норм як теоретико-методологічна категорія сучасної юриспруденції / Є. В. Годованик // Право і суспільство. – Дніпро : Дніпровський гуманітарний університет, 2018. – № 4. – Ч. 2. – С. 16-21. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

420. Годованик Є. В. Конституційно-правова норма та її відображення в європейському праворозумінні / Є. В. Годованик // Актуальні проблеми правознавства. – Тернопіль : ТНЕУ, 2018. – Вип. 1. – С. 80-85.

421. Годованик Є. В. Теоретико-правовий зміст категорії «ефективність конституційно-правових норм» / Є. В. Годованик // Держава та регіони. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2018. – № 3. – С. 47-51. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

422. Годованик Є. В. Ефективність конституційно-правових норм: проблеми визначення та інтерпретації / Є. В. Годованик // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. –

Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2018. – Вип. 33. – С. 30-32.

423. Годованик Є. В. Ефективність конституційно-правових норм у сучасних умовах правової модернізації суспільства / Є. В. Годованик // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. – Ужгород : УжНУ, 2018. – Вип. 51. – Т. 1. – С. 52-55. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

424. Годованик Є. В. Теоретико-методологічні засади визначення ефективності конституційно-правових норм / Є. В. Годованик // Юридичний науковий електронний журнал. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2018. – № 4. – С. 10-12. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

425. Годованик Є. В. Деякі проблеми запровадження вищих спеціалізованих судів в Україні / Є. В. Годованик, Д. О. Мишко // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право. – Маріуполь : МДУ, 2017. – Вип. 14. – С. 12-18. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

426. Годованик Є. В. Загальна характеристика конституційно-правової норми як елемента сучасної правової системи / Є. В. Годованик // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право. – Маріуполь : МДУ, 2017. – Вип. 14. – С. 140-147. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

427. Годованик Є. В. Система права як чинник визначення ефективності конституційно-правових норм / Є. В. Годованик // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право. – Маріуполь :

МДУ, 2018. – Вип. 15. – С. 68-73. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

428. Годованик Є. В. Місце та роль системи права у національній правовій системі / Є. В. Годованик // Актуальні проблеми правознавства. – Тернопіль : ТНЕУ, 2018. – 2018. – Вип. 4. – С. 53-57. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

429. Годованик Є. В. Ефективність конституційно-правових норм та її значення в сучасній правовій державі / Є. В. Годованик // Порівняльно-аналітичне право. – Ужгород : УжНУ, 2018. – № 3. – С. 65-67. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

430. Годованик Є. В. Особливості реалізації конституційно-правових норм у сучасних умовах розвитку системи права / Є. В. Годованик // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право. – Маріуполь : МДУ, 2018. – Вип. 16. – С. 149-155. (видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)).

431. Годованик Е. В. Пути имплементации европейских образовательных стандартов в национальную правовую систему Украины / Е. В. Годованик // *Legea si Viata*. – 2015. – № 9. – С. 54-58.

432. Годованик Є. В. Теоретико-методологічні проблеми дослідження ефективності конституційно-правових норм / Є. В. Годованик // *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. – 2018. № 4-1. – С. 24-27.

433. Годованик Є. В. Якість правотворчості як основний чинник ефективності конституційно-правових норм / Є. В. Годованик // *Visegrad Journal on Human Rights*. – 2018. – № 2. – Т. 2. – С. 37-41.

434. Годованик Є. В. Деякі сучасні проблеми викладання

інтеграційного права / Ю. О. Волошин, Є. В. Годованик // Наука та освіта в сучасному університеті в контексті міжнародного співробітництва : Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 23-25 травня 2011 р. – Маріуполь : МДУ, 2011. – С. 173-174.

435. Годованик Є. В. Роль європейської інтеграції у правовому забезпеченні надання освітніх послуг / Є. В. Годованик // Міжнародна діяльність університетів як фактор інноваційного розвитку вищої школи : Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. заочн. конф., м. Маріуполь, 18 вересня 2015 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2015. – С. 134-135.

436. Годованик Є. В. Теоретико-правові аспекти забезпечення європейських освітніх стандартів / Є. В. Годованик // Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики : Зб. матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих учених, м. Маріуполь, 13 березня 2015 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2015. – С. 97-98.

437. Годованик Є. В. Концептуальні аспекти імплементації європейських освітніх стандартів / Є. В. Годованик // Актуальні проблеми науки та освіти : Зб. матеріалів XVIII підсумкової наук.-практ. конф. викладачів, м. Маріуполь, 5 лютого 2016 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2016. – С. 15-16.

438. Годованик Є. В. Основні принципи правового регулювання надання освітніх послуг в умовах європейської міждержавної інтеграції / Є. В. Годованик // Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики : Зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих учених, м. Маріуполь, 11 березня 2016 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2016. – С. 105-106.

439. Годованик Є. В. Правова норма як фундаментальний елемент сучасної правової системи / Є. В. Годованик // Актуальні проблеми науки та освіти : Зб. матеріалів ХІХ підсумкової наук.-практ. конф. викладачів, м. Маріуполь, 3 лютого 2017 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2017. – С. 20-21.

440. Годованик Є. В. Сучасні моделі судоустрою: проблеми визначення та імплементації / Є. В. Годованик, А. В. Городовенко // Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики : Зб. матеріалів VI Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених, м. Маріуполь, 10 березня 2017 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2017. – С. 43-45.

441. Годованик Є. В. Правова норма як елемент сучасної європейської правової системи / Є. В. Годованик // Європейська традиція в міжнародному праві: реалізація прав людини : Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., 5-6 травня 2016 р. – Братіслава : Панєвропейська висока школа, 2016. – С. 22-24.

442. Годованик Є. В. Правова норма як базовий елемент системи права сучасних європейських держав: теоретико-методологічні підходи / Є. В. Годованик // Тенденції розвитку юридичної науки в інформаційному суспільстві : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 29-30 грудня 2017 р. / За ред. Г. О. Ульянової; уклад. : О. В. Дикий, Ю. Д. Батан. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. – С. 13-15.

443. Годованик Є. В. Сучасні підходи до визначення комплексної соціальної та юридичної моделі ефективності та якості законотворчості / Є. В. Годованик // Якість та ефективність законотворення: актуальні проблеми : Матеріали круглого столу, м. Київ, 1 лютого 2017 р. / За заг. ред. В. О. Зайчука. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. – С. 169-177.

444. Годованик Є. В. Якісна правова норма як первинний елемент сучасної європейської правової системи / Є. В. Годованик // Концептуальне законотворення: зарубіжний досвід та національна практика : Матеріали круглого столу, м. Київ, 26 квітня 2017 р. / За заг. ред. В. О. Зайчука. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. – С. 361-373.

445. Годованик Є. В. Міжнародні стандарти надання освітніх послуг та їх імплементація до національної правової системи України / Є. В. Годованик // Особливості інтеграції країн у світовий економічний та політико-правовий простір : Зб. матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 8 грудня 2017 р. / За заг. ред. О. В. Булатової, Ю. І. Чентукова. – Маріуполь, 2017. – С. 34-35.

446. Годованик Є. В. Правова норма як форма втілення європейських правових стандартів / Є. В. Годованик // Актуальні проблеми науки та освіти : Зб. матеріалів XX підсумкової наук.-практ. конф. викладачів, м. Маріуполь, 2 лютого 2018 р. / за заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2018. – С. 37-39.

447. Годованик Є. В. Сучасні теоретико-методологічні підходи до визначення поняття «норма права» / Є. В. Годованик // Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики : Зб. матеріалів VII Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих учених, м. Маріуполь, 29 березня 2018 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2018. – С. 14-16.

448. Годованик Є. В. Удосконалення юридичної освіти в Україні у контексті сучасних процесів правової інтернаціоналізації / Є. В. Годованик // Інтернаціоналізація вищої освіти України в умовах полікультурного світового простору: стан, проблеми, перспективи : Зб. матер. II міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 18-19 квітня 2018 р. – Маріуполь :

МДУ, 2018. – С. 116-117.

449. Годованик Є. В. Шляхи удосконалення юридичної освіти в Україні на сучасному етапі: проблеми нормативно-правового регулювання / Є. В. Годованик // Вища юридична освіта: історичний досвід та перспективи розвитку : Зб. матеріалів регіонального круглого столу, 22 лютого 2018 р. – Маріуполь : ДЮОІ МВС України, 2018. – С. 63-65.

450. Годованик Є. В. Щодо правових аспектів надання освітніх послуг в умовах глобалізації та європейської міждержавної інтеграції / Є. В. Годованик, Г. Є. Тихомирова // Актуальні проблеми науки та освіти : Зб. матеріалів XXI підсумкової наук.-практ. конф. викладачів, м. Маріуполь, 1 лютого 2019 р. / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2019. – С. 57-60.

451. Годованик Є. В. Концептуальні підходи до визначення ефективності конституційно-правових норм / Є. В. Годованик // Правова доктрина: міжнародний досвід та практична реалізація в Україні : Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 22 травня 2019 р. – Маріуполь: МДУ, 2019. – С 213-216.

452. Годованик Є. В. Ефективність конституційно-правових норм: теоретико-методологічні аспекти / Є. В. Годованик. – Одеса: Фенікс, 2019. – 356 с.